

4

R E P O R T R E S U M E S

ED 010 397

48

CULTURAL MATERIALS IN HAUSA, FOR USE IN INTERMEDIATE AND
ADVANCED COURSES IN HAUSA. PRELIMINARY EDITION.

BY- KRAFT, CHARLES H.

MICHIGAN STATE UNIV., AFRICAN STUDIES CTR., EAST LANSING

REPORT NUMBER BR-5-1248-B

PUB DATE

66

REPORT NUMBER MONOGRAPH-6-A

CONTRACT OEC-4-14-D16

EDRS PRICE MF-\$0.45 HC-\$13.32 333P.

DESCRIPTORS- *HAUSA, *LANGUAGE GUIDES, *LANGUAGE INSTRUCTION,
*READING MATERIALS, CULTURAL BACKGROUND, EAST LANSING,
MICHIGAN

CULTURAL READING MATERIALS ARE PROVIDED FOR COURSES IN
INTERMEDIATE OR ADVANCED HAUSA, A LANGUAGE OF NORTHERN
NIGERIA. REFER TO ED 010 396 FOR AN INTRODUCTORY TEXT IN
SPOKEN HAUSA, AND TO ED 010 398 AND ED 010 399 FOR COURSE
WORKBOOKS. (LP)

U. S. DEPARTMENT OF HEALTH, EDUCATION AND WELFARE
Office of Education
This document has been reproduced exactly as received from the
person or organization originating it. Points of view or opinions
stated do not necessarily represent official Office of Education
position or policy.

5-1248-6
OE-4-14-016

CULTURAL MATERIALS IN HAUSA

**For Use in Intermediate and
Advanced Courses in Hausa**

Charles H. Kraft

AFRICAN LANGUAGE MONOGRAPH NO. 6A

**African Studies Center
Michigan State University
1966**

**CULTURAL MATERIALS IN HAUSA
For Use in Intermediate and
Advanced Courses in Hausa ,**

(Preliminary Edition)

Charles H. Kraft

**This work was produced pursuant to
a research contract between the
United States Office of Education,
Department of Health, Education
and Welfare and Michigan State
University.**

AFRICAN LANGUAGE MONOGRAPH NO. 6A

**African Studies Center
Michigan State University
1966**

ACKNOWLEDGMENTS

I am indebted to a much larger group of teachers, students, colleagues and secretarial personnel than can possibly be mentioned here for tangible and intangible assistance in the preparation of this course. Of this number, I am especially grateful to the following:

--The United States Office of Education, Department of Health, Education and Welfare for the financial support necessary to produce this course.

--The African Studies Center, Michigan State University, Dr. Charles C. Hughes, Director for providing me with the use of their facilities and for releasing me from other duties for this purpose.

--The Church of the Brethren Mission under whose auspices I lived in Nigeria, learned and first began to teach Hausa.

--My language assistants M. Ibrahim Wada, M. Salisu Abubaker, M. Benjamin Ishaku for comments, corrections and assistance in checking the manuscript.

--Ernest F. Dunn, the students in his second-year Hausa course (1965-66) and John T. Ritter for assisting in the development of the manuscript and for testing the course in the classroom.

--Mrs. Jean Gorman and Mrs. Dorothy Pelton for their faithful work in the frustrating task of typing, correcting and retyping the various stages of the manuscript.

--The published sources listed in the Introduction plus Barclays Bank, D.C.O., for the use of their map of Nigeria at the beginning of this volume, An Economic Survey of Nigeria, 1963, prepared by Geographia Ltd.

I am aware of deficiencies of various sorts in this preliminary edition and would welcome constructive criticism in order that further editions (if required) may be improved.

Charles H. Kraft
East Lansing, Michigan
September 1966

TABLE OF CONTENTS

Acknowledgments	ii
Table of Contents	iii
Introduction	iv
Map of Nigeria	viii
I Fables 1	1
II The Hausa People	15
III Customs 1 (Marriage)	29
IV Fables 2	51
V Geography	65
VI Customs 2 (Children)	85
VII Fables 3	101
VIII History 1 (Before the Coming of the White Man)	111
IX Trades 1	125
X Customs 3 (Religious, Court, Burial)	143
XI Fables 4	165
XII History 2 (After the Coming of the White Man)	181
XIII Trades 2	201
XIV Proverbs and Riddles	215
XV Fables 5	231
XVI Trades 3	243
XVII Magana Jari Ce	257
XVIII The Fulani and Kanuri	271
XIX The Tiv and Plateau Peoples	289
XX The Yoruba and Ibo	309

INTRODUCTION

NATURE OF THIS BOOK

This book is intended to be employed as the primary textbook throughout the two full academic years of Hausa instruction which follow the introductory year. These two levels have come to be referred to as the Intermediate and the Advanced levels in African language teaching.

The author's Introductory Course was designed to lead the student rather carefully into a very elementary grasp of the Hausa language and culture. This course is designed to draw, and sometimes plunge him more deeply into the same. The materials in the Introductory Course were presented in "bite-sized chunks." In this course they are presented in whole meals.

In the first year course the aim was to instill in the student a measure of confidence by allowing him to paddle around pretty close to shore. It is the aim of this course to get the student into pretty deep water fairly rapidly. Some, in fact, will feel that they've been pushed too deep too fast--feel that all of the security developed during the first year course must have been an illusion. This is a very common experience in language learning when one has reached a comfortable "plateau" in his acquisition of the language (as at the end of the first year course) but then is forced to begin his climb again.

This volume is intended to force one to keep climbing. It is intended to keep the pressure on him, to broaden and deepen his understanding, his respect, his thirst and, oftentimes, his bewilderment as he approaches Hausa life and language.

USE OF THIS BOOK

The course here envisioned will involve both a linguistically-trained instructor who knows Hausa and a native speaker of Hausa to serve as informant.

In addition, students will need to make continuous use of a good Hausa-English dictionary. That by R.C. Abraham entitled, Dictionary of the Hausa Language (London: University of London Press, 1949 and 1952) is the most satisfactory for this purpose although Bargery, G.P., A Hausa-English Dictionary and English-Hausa Vocabulary (London: Oxford University Press, 1934, reprinted 1951, 1960) is a worthy second choice if Abraham is unobtainable.

Two good students' reference grammars should also be a part of this course. These are: Kirk-Greene, A.H.M. and C.H. Kraft, Teach Yourself Hausa (London: English Universities' Press, to be published late 1966 or early 1967); and the volume now entitled The

Language of the Hausa People by R.C. Abraham (London: University of London Press, 1959) which is a reorganization of A Modern Grammar of Spoken Hausa, 1941. Though the two books cover much of the same ground, students will find the fact that the Teach Yourself volume also presents a good bit of conversational material helpful-- particularly in the early stages of this course--while the fact that the Abraham volume approaches Hausa grammar from a slightly different point of view and in some respects goes more deeply into it and will be appreciated later in the course.

In conducting this course it is expected that the following types of assignments will be made:

1. Reading assignments of moderate length from this text. Students will be instructed to read (not translate) the passage looking up as few words in the dictionary as possible and to prepare themselves to discuss in Hausa with the native speaker certain or all of the Topics for Discussion during the following class hour.
2. Grammar assignments from the reference grammars. These should usually be chosen topically and, whenever possible, involve the investigation of one or more grammatical points which have caused problems in the reading. It is, however, also valuable to assign the students to read straight through a grammar from start to finish and then to assign them to start at the beginning to do the same thing over again.

Perhaps the most important single thing in the conduct of such a course as this is assuring that the course will hold and build the interest and enthusiasm of the students. To this end the assignments and class discussions must be planned in such a way that a large measure of variety is built into the course. The discussions, for example may be planned so that,

1. The whole class participates freely in the discussion;
  2. A single student is assigned to discuss a certain topic with the native speaker;
  3. Two students are assigned to discuss a topic with each other;
  4. A student is assigned to present a monologue on a topic (with or without simultaneous correction from the native speaker and/or the class);
  5. A topic may be treated as a panel discussion;
  6. A debate may be staged on a given topic;
- Etc.

Because the class discussion in Hausa is the most important part of the course it is important that the reading (and other) assignments be kept short so that the students may devote the major portion of their study time to preparation for these discussions. At certain times written preparation may be advisable though caution must be used to keep this from becoming a reading and writing course.

The materials are arranged--both with regard to content and difficulty--with primary concern for variety. It has been observed in the use of these and similar materials in class that students soon weary of a subject and, therefore, need frequent change to maintain their interest. It has also been observed that long periods of time spent on material of the same level of difficulty (whether the material is easy or difficult) dampens enthusiasm.

It will be noted, therefore, that after the first seven sections (which are of relatively moderate difficulty), more difficult sections (such as sections 8, 9, 12, 16, 17) are interspersed with less difficult sections in order to provide the students with materials that will alternately challenge and "rest" them.

As with all courses of this nature, however, it is more important for the needs of a particular class to be met and for the motivation of that class to be kept high than it is to follow the exact order in which these sections are laid out. It may be found, for example, that the needs of a given class are best met by spending a longer time on a given subject at one stretch than the course as here outlined encourages. Or, it may be that a given class will get bogged down in a given section either because of the difficulty of the material or because of a lack of interest in the subject. It is the feeling of the author that the individual instructor should, in such cases, feel free to use these materials as he sees fit. In general it will be found that there is enough redundancy in the grammatical notes in the Workbook so that if the jumps are not too great the student will not be put at a serious disadvantage in such a case.

THE MATERIALS INCLUDED IN THIS BOOK

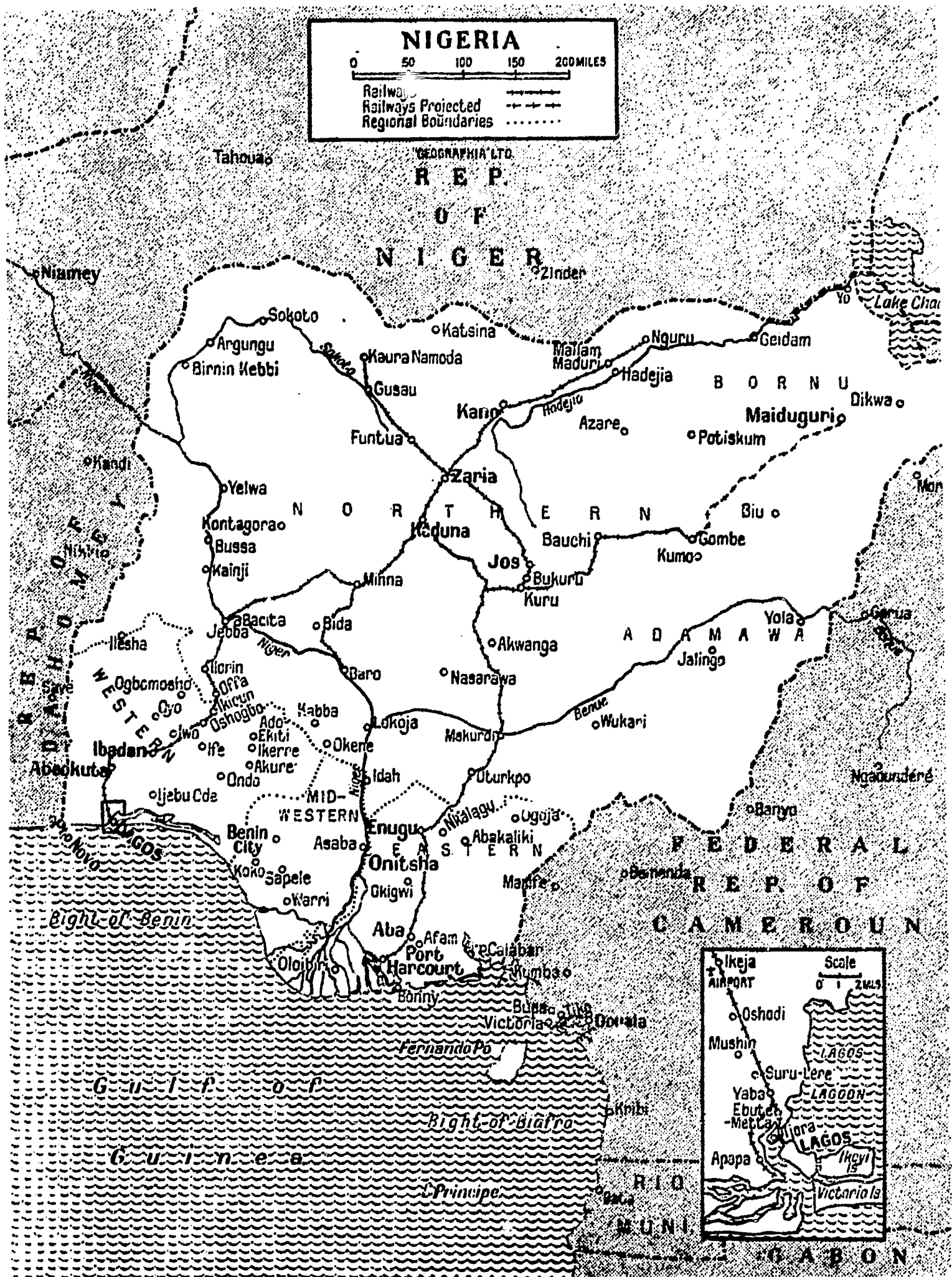
The materials here presented are from a variety of sources many of which are now virtually unavailable. Since many of these sources are quite old the student is advised to check the date of the material before he reads it in order to be able to keep the information he reads in proper perspective. It is advisable, too, to discuss in class any differences between the impression given in the reading and the experience of the Hausa person who assists in the class instruction.

These materials have been edited and marked for tone and vowel length by the author with the assistance of various native speakers of Hausa.

Following is a list of the printed sources of these materials arranged topically:

1. Fables (sections I, IV, VII, XI, XV)
 Gaskiya Corporation Publications:
 Al'mara (published jointly with Oxford University Press), 1952.
 Ka Kara Karatu, 1938.
 Ka Yi Ta Karatu, 1951.
 Littafi Na Karantawa (with Church Missionary Society), 1946.
 Magana Jari Ce I, by Alhaji Abubakar Imam, 1937.
 Zamani Riga Ne.

 Northern Ministry of Information Publications:
 Abokin Hira I, 1963.
 Abokin Hira II, 1964.

 Kraft, Charles H. A Study of Hausa Syntax. Hartford: Hartford Seminary Foundation Bookstore, 1963.
2. Nigerian Peoples (sections II, XVIII, XIX, XX)
 Batten, T.R. Koyarwar Labarin Kasa da Tarihi. Lagos: CMS Bookshop, 1934.
 Mani, Abdulmalik. Zuwan Turawa Nijeriya ta Arewa. London: Longmans, Green and Co. and Zaria: NORLA, 1957.
 Spicer, E. The Peoples of Nigeria. Ikeja: Longmans of Nigeria, 1962. (The chapter on the Kanuri was translated and adapted for inclusion as a part of section XVIII by Ibrahim Wada and C.H. Kraft).
3. Customs (sections III, VI, X)
 Fletcher, R.S. Hausa Sayings and Folklore. London: Oxford University Press, 1912.
 Taylor, F.W. and A.G.G. Webb. Al'adun Hausawa. London: Oxford University Press, 1932.
4. Geography (Section V)
 Ainslie, M.D. Nijeriya. London: Longmans, Green and Co. and Zaria: Gaskiya Corporation, 1960. (The maps in this section of the Workbook are also from this volume).
5. History (sections VIII and XII)
 Batten, T.R. Koyarwar Labarin Kasa da Tarihi. Lagos: CMS Bookshop, 1934.
6. Trades (sections IX, XIII, XVI)
 Rimmer, E.M. et al. Zaman Mutum da Sana'arsa. Zaria: NORLA, 1955.
7. Proverbs and Riddles (section XIV)
 Harris, H.G. Hausa Stories and Riddles. Weston-super-Mare, 1908.
 Kirk-Greene, A.H.M. Hausa Ba Dabo Ba Ne. London: Oxford University Press, 1966.
 Kirk-Greene, A.H.M. and C.H. Kraft. Teach Yourself Hausa. London: English Universities' Press, (in press).
 Merrick, G. Hausa Proverbs. London: Kegan Paul, 1905.
8. Magana Jari Ce (section XVII)
 Imam, Alhaji Abubakar. Magana Jari Ce. Zaria: Gaskiya Corporation, 1937 (reprinted 1960).

SĀSHĪ NA FARKŌ: TĀTSŪNIYŌYĪ I

Tātsūniyā ta 1:

Mūgūn Ālkālī

Akà kai wani kārā wurin ālkālī. Akà yi shārī'ā. Ālkālī ya ga bā shi dà gaskiyā, ya cē masā, "Ka nā dà maganā?"

Mūtumin ya kwatanta ukù dà hannunsa, ya cē shī bai san maganā ba. Dà ālkālī ya ga haka, sai ya yankè shārī'ā. Suka tāshi.

Dà ya tafi gidā, ya aikō wā ālkālī dà kabēwā gidā ukù. Dà ālkālī ya nā tsammanī kwatancinsa awakī ukù nē. Ya kirawō shī, ya zō. Ālkālī ya cē masā, "Kai, dai, munāfukī nē. Kā cūcē ni! Allā wadanka! Tāshi! Tafi!"

Dà ya fita wajē, ya cē, "M, wanzamī bā yā sōn jarfā."

Tātsūniyā ta 2:

Kūrēgē dà Būshiyā

Wata rānā a nā ruwā. Būshiyā ta nā yāwō. Ta zō bākin rāmin kūrēgē. Ta yi gaisuwā, ta cē, "Inā jīn sanyī? Kō akwai wurin dà zan fakē?"

Kūrēgē ya cē, "Shigo! Rāmīna ya nā dà dādī."

Būshiyā ta shigā, suka zaunā tārē. Jīm kadan kūrēgē ya cē, "Būshiyā, zaman nān nāmū dà kē bā shi dà dādī. Jikinkī yā cika tsinī. Sai kī sākē wuri."

Būshiyā ta cē, "Ashē? Nī, kuwā, dādī na kē jī. Wandā wurin nān bai gamshē shī ba, bā sai yā nēmi wani ba?"

Tatsūniyā ta 3:

Dilā da Zalḡē

Wata rana dilā ya nā cīn kǎzā, sai wani kǎshī mai tsīnī ya kākare masā à makōgwarō. Ya nā nēman mai cire masā. Ya cē duk wanda ya cire masā, zai bā shi lādā. Sai zalḡē ya zō, ya cē shī, zai yī. Dilā ya budē bākī, Zalḡē ya sǎ kansā, ya zārō kǎshīn.

Dilā ya jūyā, zai yi tafiyārsā. Zalḡē ya cē "Inā lādāna?"

Dilā ya cē, "Ai, lādankā kē nan: kǎ sǎ kankā cikin bākin dilā, kǎ fita lāfiyā."

Tatsūniyā ta 4:

Kūrā da Gāngā

Wata kūrā ta nā jīn yunwā, sai ta ga zōmō ya nā barcī à gindin wani itācē. Ta yi shirīn zā tā kāmā shi, sai ta ji gan-gan-gan. Dā ta dūbā samā, ta ga gāngā à rātaye à bisā itācēn. Ta cē, "Yāuwā! Allā Sarkin baiwā! Àbīn dā ya yi mōtsī haka, lallē ya nā dā mai."

Sai ta kyālē zōmōn, ta yi tsallē, ta jāwō shi. Gāngān ta fādō kasā gan. Zōmōn ya farkā, ya gudū à guje. Kūrā ta sǎ hakōrī ta hūdā, sai ta ga hōrō. Ta cē, "Àshē, dai, amō bā nāmā ba nē."

Tātsūniyā ta 5:

Makāhō Mai Fitilā

Wani mutūm ya nā yāwō dà darē sai ya ga wani mutūm dà fitilā. Lōkacin dà suka gamu ya ga, ashē makāhō nē. Ya cē, "Kai, makāhō! Mē ya kai kà yāwō dà fitilā? Darē dà rānā bā dun dayā su kē garē kà ba?"

Makāhō ya cē, "Duk dayā nē manā, Balā dan Jātau. Fitilān nān, nā rikē ta bā don kaina ba nē, amma saboda irinku nē, marasā hankalī, dà bā ku dà idō, kada kù hau ni."

Tātsūniyā ta 6:

Yārō dà Kārē

Wani mutūm ya sayi nāmā, ya cē yārōn mahauci yā kai masā gidā. Lōkacin dà ya kai gidān, sai kārē ya tāsō masā da fadā. Mutānen gidān suka jī, suka kyālē. Yārō ya tsayā cif, ya nā yankan nāmān, ya nā jēfā wā kārē.

Can mātār gidān ta fitō, ta ga yārō bai ji tsōrō ba, ta yi māmaki. Ta cē, "Bā kà jīn tsōrō kārē zai cijē kà?"

Yārō ya cē, "A'ā, yā kōshī?"

Ta cē, "Yāyā ka sani yā kōshī?"

Yārōn ya cē, "Ai nāmanku nē na yankā masā. Kin ga, mā, sai kadan ya rage. Dā mā idan bā kī fitō ba, kō na miyā bā zā kī sāmū ba."

Tatsuniyā ta 7:

Kāzā da Gīwā

Kāzā da gīwā sukā yi gārdamā. Kāzā ta cē, "Gīwā, nā fī kī cī."

Gīwā ta cē, "A'a! Karyarkī cē."

Kāzā ta cē, "Tō, mū tafi kiwō!"

Sukā yi ta kiwō hař rānā ta takē. Sā'an nan gīwā ta cē, "Mū jē shā ruwā, mū lūtā. Sukā tafi, sukā shā ruwā. Gīwā ta nēmi inuwā, ta yi kwance. Kāzā ta nā ta tōne-tōnenta. Daga nan ta ga kaskā a idon gīwā. Ta zūrā, ta cakē.

Sai gīwā ta zāburā ta cē, "A'a, kāzā! Abin nāki bā na lāfiyā ba nē. Duk kiwōn nān da mukā yī bā kī kōshī ba? Da idōna zā kī kārā?" Sai ta runtumā cikin dāji. Kāzā tā ci gārī.

Tatsuniyā ta 8:

Bagwārī da Mālamī

Wani mālamī ya sauka gidan Bagwārī. Bagwārī ya cē masa, "Ga abinci nān, amma kada ka ci karēna."

Mālam ya cē, "Ai, abinci mai kyau nē, bā nā rēnā ba."

Lokacin da ya gamā cī, Bagwārī ya kawō ruwā, ya cē, "Ashē da i nā cewa mālamai bā sū cīn karē."

Mālamīn ya cē, "Wanē mālam ka ga yā ci karē?"

Bagwārī ya cē, "Bā kai nē yāzu ka cī ba?"

Mālamīn ya cē, "Ashē karē nē? Kā ki gaya mini!"

Bagwārī ya cē, "Af, ai da gāngan ka cī. Na gaya makā, 'Kada ka ci karēna'."

Tātsūniyā ta 9:

Zāmanī Rīgā Nē

À wani kauyē cikin kasaŕ Jōs, an yi wani mutūm, wai shī Shēkàrē, mai tausayī dà taimakon jama'a. Gà shi, kumā, dà sauƙin hālī dà rashin girman kai. Tō, gà irin abūbuwān dà zāmanī ya kāwō. In aka cē, gà wani sābon abū ya zō, kō wata sābuwaŕ dōkā, sū Shēkàrē su kē fārā marabā dà shī. Haŕ mutānē sukan cē, "Kai! Shēkàrē bā kà gārdamā. Kōmē aka cē makā sai kà yārdā?" Shī kumā yakan cē, "Ai, zāmanī rīgā nē. Yaddā ya zō makā, haka zā kà sà shi in ka nā sō kà zaunā lāfiyā."

Tātsūniyā ta 10:

Kōmē Kā Sāmu, Gōde Allā

Wani māriri yā tafi shān ruwā à tafki. Sai ya ga inuwaŕsa cikin ruwā, ya cē, "Àshē haka na kē dà kyāu! Bān yi tsammāni duk dājin nān akwai mai kaho kamāta ba, gà tsawō, gà kyāu, gà tsini. Àmmā kash, kafāfūna sun yi mini kadan. Dā sun yi kyāun kahōna, dà bā haka ba."

Bai sani ba, mafarautā sun fitō dà karnukānsu. Dā jin mōtsi sai ya daga kai, ya nā sauraro, sai suka hangō kahonsa, suka sakam masa karnuka. Māriri ya zura à guje, karnuka su nā biye. Nan dà nan kafāfūn dà ya rēnā suka yi masa rānā, ya baŕ karnuka bāya, ya shiga cikin kurmi. Àmmā kahon dà ya kē yabō ya sarkafē cikin duhun kurmi. Ya yi, ya yi, ya kasa fitā, haŕ karnuka suka zō suka kama shi. Masu farautā suka zō suka bugē, suka yankā.

Tātsūniyā ta 11:

Kōwacē Halittā Dē Irin Nātā Wāyō

Wani hankākā nē kishirwā ta dāmē shi. Ya yi ta nūman ruwō, bai sāmū ba. Sai ya sauka à wani gidā, ya yi ta lallēka tukwānē. Māsu gidān su nā kallonsā, shi bai gan sū ba, kishirwā tā dāmē shi. Can sai ya taraɗ da ruwā à wata kwalabā mai tsawō. Ammā ya rasa yadda zai shā, don ruwān iyākārsā rabin kwalaban nō kurum, bakinta, kuwā, ba shi da girman da kansa zai iya shigā. Sai ya yi ta yāwō sākō sākō, ya nā daukō tsakuwā da kanānan duwātsi. In ya zō wurin kwalabār sai ya saka tsakuwan nan cikinta, ya, kumā, kōmā, ya daukō wata ya saka. Haka ya yi ta yi haɗ ruwān ya tāsō samā daidai bakin kwalabā yadda zai iya sā bakinsa. Ya shā, ya shā, ya kōshi, sā'an nan ya tashi ya nā gōdiyā, "Kwā, kwā, kwā."

Tātsūniyā ta 12:

Sāmū Yā Fi Iyāwā

Wani maciji ya hau kilisā. Ya nā tafiya, sai ya gamu da kwadō. Kwadō ya cē, "Kai, maciji, ba haka a kē hawan dōki ba, duk à nannade cikin sirdi. Sai ka saukō, ka ga yadda a kē zaman sirdi."

Maciji ya cē, "Tō, zō ka hau."

Ya saukō. Kwadō ya yi tsallē, ya hau, ya zaunā daidai. Ya yi sukuwā fagē biyū, bai fadi ba. Ya kōmō, ya cē wā maciji, "Kā ga yadda a kē hawan dōki--ba kamaɗ irin nākā ba."

Maciji ya cē, "Nā gani. Tō, ba ni dōkina. Ai, sāmū ya fi iyāwā. Kai da ka iya dōki, ba ka sāmū ba, iyawarka banzā nē. Nī, kuwā, tun da ya kē dōki nāwa nē, kōyayā na kē sō in hau shi sai in yi!"

Tātsūniyā ta 13:

Zōmō dà Kùnkurū

Wata rānā zōmō dà kùnkurū, sukà yi gārdamař tsērē. Zōmō ya cē,
"Kai, dai, kùnkurū, ragō nē, bā kà dà saurī." Kùnkurū ya yi mūrmūshī,
ya cē, "Ai, bā hakà ba. Duk rashin saurin nān nāwa, na tabbatā in mun
yi tsērē, zān tsērē makà, zōmō."

Shī kē nan, sukà fārā tsērē. Kùnkurū ya kāmā tāfiyā, tinkis,
tinkis, kāmā yadda ya saba. Zōmō ya cē, "Nā tabbatā, ta kōwānē hālī,
zān tsērē wā kùnkurū. Don hakà zān kwantā in hūtā, in yi barci tūkuna,
sā'an nan in tāshī in cim masā, in wucē shi."

Ya kwantā, barci ya kwāshē shi. À hankālī, à hankālī, hař
kùnkurū ya isa. Can, sai zōmō ya farkā daga barci, ya rūgā à guje.
Ya nā isa, sai ya tarad dà kùnkurū hař yā rigā shi.

Dan hākin dà ka rēnā, shī ya kē tsōnē makà idō.

Tātsūniyā ta 14:

Kùnkurū dà Ungulū

Kullum kùnkurū ya nā ganin makwabtansa, tsuntsayē, su nā tāshī
samā. Rān nan sai haushī ya kāmā shi. Ya cē, "Kai, dà nā iya tāshī
samā dà nā ji dādī." Sai ya jē wajen ungulū ya cē masā zai bā shi
duk dūkiyāř dà ya mallakā à dūniyā idan zai kōyā masā yadda a kē
tāshī samā.

Dà farkō ungulū ya kī dōmin ya ga hakanan bā zai yiwu ba. Ammā
kùnkurū ya lallāshē shi, hař ungulū ya yadda. Shī kē nan, sai
ungulū ya dāuki kùnkurū ya yi samā dà shi, ya tāfi, ya tāfi. Daga
can ungulū ya sakō kùnkurū, ya cē, "Tō fa!" Kafin kùnkurū ya budē
baki, yā fādō kān duwātsū, yā tararrātsē.

In ka nā sō kà ji dādin zaman dūniyā, tō, tsayā inda Allā ya ajiyē ka.

Tātsūniyā ta 15:

Zākī da Zōmō

À dā zākī da zōmō àbòkan jūnā nè kwari da gaskē. Rān nan zōmō ya tām̄bayi zākī, ya cē, "Zākī, gaskiyā nè, kuwā, wai zākōkī su nā jīn tsōron cārā zākārū? Wai, idan sukā ji zākārā yā yi cārā, sai sū gudū?"

Zākī ya cē, "Wannan gaskiyā nè. Bā àbīn da mukā kī kamař cārā zākārā. Àmmā bā mū kadai ba nè haka. Duk yawancin m̄anya-m̄anyan nām̄un dāji, àkwai wadansu abūbuwā kanānā da mu kē jīn tsōronsū. Yānzū, mīsālī, kā ga gīwā ta nā jīn tsōron gūm̄ānin nān da aladē ya kē yī."

Zōmō ya yi farat, ya cē, "Ai, tō, wannan shī nè dālīlīn da ya sā mū zōm̄ayē, mu kē jīn tsōron karnukā!"

Tātsūniyā ta 16:

Majālīsā Bērāyē

Rān nan Bērāyē sukā yi bābban tārō à bābban dākīnsū na shāwarā. Su nā shāwarā yadda zā sū yī da kyānwā, don ta nā dām̄unsū. Bērāyē sun k̄awō shāwarwarī da dābārū da yawā. Akā yi ta mahāwarā, àmmā akā rasā dābārā m̄ai kyāu.

Sai wani saurāyin Bērā ya mīkē, ya cē, "Gā dābārāta: sai à nēmi kārarrawā, à daurā à wuyan kyānwā yadda kōyāushē, in tā zō, kāfīn tā isō wajemmū sai mū ji mōtsintā mū gudū."

Duk 'yam majālīsā sukā yārdā da wannan shāwarā. Can, sai wani Bērā, tsōhō, fuskārsā cīke da farin gāshī, ya cē, "Tō, mun jī. Gā dābārā da a kē sāmū. Àmmā wānē nè zāi daurā wā kyānwā kārarrawā?"

Majālīsā tā yi tsit! Akā rasā m̄ai amsāwā.

Tātsūniyā ta 17:

Wani Barāwō

Wata rānā wani barāwō ya zō kasañ Abūjā. Kasan nan, kuwā, mai yawān kwāzazzabō nē, dà fālālē à cikī. Dà darē in kā ganī sai kà cē ruwā nē à kwānce, tun bā dà farin wata bā.

Tō, barāwōn nan ya shiga wani gidā, ya yi sātā. Ya nā cikin kwāshē kāyā, sai masu gidā sukā farkā sukā fitō. Barāwō ya gudu, akā bī shī dà kuwā hañ zuwā bāyan garī. Duk mutānē su nā biye dà shī à guje, hañ sukā kai wani kwāzazzabō.

Sai wani cikinsu ya rikā cēwā, "Kū tarē, kū tarē, kada ya fādā ruwan nan!" Shī, kuwā, dà jīn haka, sai ya yi ta kōkarī ya kai kwāzazzabōn dōmin ya shiga ruwā, ya yi iyō ya tsērē. Dà zuwānsā wurīn ya tākura, ya yi tsallē. Sai ya fādī bisa fālālē kush, hanci ya fashē, nan ya sūmā. Akā zō akā kāmā shī akā daurē.

Tātsūniyā ta 18:

Jēmāgē dà Kudin Kasā

Wata rānā sarkin dabbōbī dà sarkin tsuntsayē sukā yi maganā à kan kudin kasā. Sarkin dabbōbī ya àiki jakādānsā, kūrā, wurīn jēmāgē dōmin tā kārbi kudin kasā. Jēmāgē ya cē wā kūrā, "Nī bā dabbā ba nē. Kō cikin talakāwan sarkin dabbōbī akwai mai fiffikē?"

Tō, kūrā, ta tāfi ta gaya wā sarkin dabbōbī abīn dà jēmāgē ya cē. Dà sarkin ya jī haka, sai fushī ya kāmā shī. Ammā bā abīn dà zai yī-- bai iyā amsāñ tāmbyañ jēmāgē ba.

Dà garī ya wāyē, sarkin tsuntsayē ya àiki dōgarāwansā wurīn jēmāgē. Dà dōgarāwan sukā tāmbyē shī kudīn, sai jēmāgē ya cē masu, "Nī bā tsuntsū ba nē, kō cikin tsuntsayē akwai mai hakōrā dà mai shayad dà 'yā'yansā dà nōnō kamañ nī?"

Tō, dōgarāwan nan sun yi māmākin jīn haka. Sai sukā kōmā wurīn

sarkī, sukà gayà masà àbīn dà jēmāgē ya fādā. Àmmā sarkīn bai iya kōmē ba--bai iya amsař tāmbyař jēmāgē ba.

Tō, hař yānzū jēmāgē bā yā biyān kuḍin kaśā--bā yā cikin dabbōbī, bā yā cikin tauntsaye.

Tatmūniyā, ta 19:

Ungulū dà Shāhō

Wata rānā ūngulū ta nā bisà itācē, sai ya ga shāhō. Shāhō ya cē wà ūngulū, "Mē ki kē yī nān?"

Ungulū ta cē, "I nā jirān àbinci à hannun Allā."

Shāhō ya tāshī ya nā cē wà ūngulū, "Nī, dai, dà karfī ni kē nēmā, kō dà hālin kākā."

Shāhō ya yi samā. Daga can sai ya hangō sērā. Àshē sērān ya nā kusa dà tarkō nē. Shāhō, dà ya kāwō sūrā, ya fādā cikin tarkōn. Ūngulū bā tà tāshī ba. Shāhō ya yī ya yī, ya kāsà fitā. Ūngulū ta tāsō, ta sauka jirif.

Shāhō ya cē, "Ūngulū inā zā ki? Bā kī barī hař in kārāsā?"

Ungulū ta cē, "Ai, dà, kai, zā kà cire wà wani rai. Tō, àshē kai nē na Allā dà na kē jirā. Yau inā karfīn nākā?"

Tātsūniyā ta 20:

Rai Yā Fi Dūkiyā

Wani mutum ya rasa abin da zai ci. Babu kudi, babu abinci. Ya tafi wajen sarki, ya ce, "Ba ni da cin yau, ba ni da na gobe. Ba ni da kome a duniya sai warkin nan. Na gaji da raina. I na so ka kashē ni."

Sarki ya ce, "To." Ya kira dogarai, ya ce a tafi a kashē shi.

Za a sare shi, sai wani ya zo, ya ce, "In an kashē shi, i na so a ba ni warkinsa."

Sai mutumin ya ce, "Kai, ku tsaya! A koma da ni wajen sarki, i na da magana."

Aka koma da shi. Sarki ya ce, "Me ya faru?"

Ya fadi gaban sarki, ya ce, "Ranka ya dade, a bar ni. Yau na ga wanda ya fi ni tsiya. Ashē rai da dadi."

Sarki ya ce, "Tafi abinka, ka gode wa Allā da ya ba ka rai da lafiya."

Tātsūniyā ta 21:

Sata Ta Saci Sata

Wata rana wani barawo ya tafi ya tasi, ya kawo gidansa. Ya fada wa mata tasa ya na so ran kasuwa ta tafi ta sayar masa da ita.

Matarsa ta ce, "To, Allā ya kai mu."

Da rana kasuwa ta zo, sai ya sa ta wanke tasa, ta tafi da ita kasuwa. Da ta tafi, ta rika boye tasa har ta isa kasuwa. Ta jima cikin kasuwa, ba ta amince ta fid da tasa ba, har, dai, ta gaji, ta fita ta na tallā.

Cikin yawonta ta gamu da wani mutum, ba ta sani ba ashē barawo ne. Ya yi ciniki, ta sallama. Ya ce mata ta zauna, ya tafi wurin 'yan'uwansa ya yi

shāwarā, yā zō yā biyā. Ya tāfi, bai dāwō ba. Ta yi jirā hař ta gāji.

Dā ta tabbatā yā gudū nē, ta tāshī ta kōmā gidā. Ta iske mijintā tāre dā mutānē dā yawā. Sai ya cē mata, "Yāyā cīnikī? Yā yi kyāu, dai?"

Ta cē, "I."

Ya cē, "Nawā kika sayāř?"

Ta cē, "Yaddā ka sayō, haka na sayāř."

Ya cē, "A zaunā lāfiyā, abū yā yī."

Ta. niniyā ta 22.

Hāsārā dā Rībā

Hāsārā dā Rībā, uwařsū dayā, ubansū dayā. Ita Hāsārā kyakkyawā cē kwarai, Rībā, kuwā, mūmmūnā. Sai Tīnau dā Sulē suka nēmē sū dā aure. Tīnau ya fi Sulē kudī, ya bi kyāu, ya shiga nēman Hāsārā. Sulē, kuwā, ya fādā nēman Rībā. Akā bā sū bākī dayā, akā sā su ā lallē rānā dayā, akā kai kōwā gidan mijintā.

Tō, ita Hāsārā ta nā sōn abinci mai dādī dā kāyan adō, dā zannuwā masu tsādā, ta nā yāngā. Rībā, kuwā, takan taya mijintā daukař kāyā zuwā kāsūwař kauyē. Idan sun sāmī rībā sai sū 6ōyē rabī, sū kōmā dā saurā wajen safarā.

Anānan, kāfīn shēkarā gidā Sulē yā zama mai ařzikī. Tīnau, kuwā, ya kōmō tik. Shi mā, sai yā gudū ya bař Hāsārā ā gidā, duk dā kyān nan nātā. Tā auri wani, shī, kumā, haka. Kāfīn shēkarā biyū auren Hāsārā hudū. Rībā, kuwā, ta nā nan dā mijintā Sulē. Sun yi ařzikī, hař dā shāmū dā masu kiwōnsū.

Wandā ya bi sōn zūciyā, ai, lallē zai auri hāsārā.

Tatsuniya ta 23:

Mafaranci da Abokinsa

Sani ya tafi daji, ya kama zabi hudu. Ya na komowa sai ya gamu da abokinsa Musa. Musa ya ce, "kai, Sani, yau ka yi sa'a! Ba za ka ba ni daya ba?"

Sani ya ce, "A'a, ai kowacce nan da abin da zan yi da ita. Ka ga daya ta biyan bashi ce, daya ta ba da bashi, daya zan ci da kaina, daya, kuwa zan yar."

Musa ya ce, "Tun da ya ke ni abokinka ne, ba sai ka ba ni ta bashin ba?"

Sani ya ce, "Ba ka gane ba. Wadda na ce zan biya bashi, iyayena zan ba, domin in saka musu wahalar da suka yi da ni tun i na yaro. Wadda na ce zan ba da bashi kuwa, zan ba 'ya'yana ne, don in na tsufa wata rana za su rama mini. Wannan, kuwa, da na ce zan ci don kaina, ka san so duka so ne, amma son kai ya fi."

Musa ya ce, "To, ka ba ni wadda ka ce za ka yar mana."

Sani ya ce, "A'a, ai, wato ita ce wadda zan ba matata, domin kome na ba ta, wata rana za ta yi mini butulci. Ka ga, na yar ke nan!"

Tatsuniya ta 24:

Zaki da Bera

Wata rana zaki ya na barci cikin inuwar itace. Sai ga wani karamin bera ya zo, ya hau bisa bayan zaki. Nan da nan zaki ya tashi, ya kama bera a hannunsa.

Bera ya yi kuka, ya ce, "Ba ni in tafi."

Zaki ya ce, "Babu! I na jin yunwa, kwari! Lalle, zan cinye ka."

Bera ya kama baki, ya na tunani. Sai ya ce, "Kai manyan dawo ne. Ni karamin halitta ne. Ko ka cinye ni, ba za ka koshi ba."

Zakin nan ya na da kirkiri. Ya yi mirmushi, ya ji tausayin bera. Ya sake shi, ya ce, "Tafi abinka."

Bayan kwanu uku, zaki ya na yawo cikin daji, ya na neman abinci. Sai ya fada cikin wani tarko kama babbar ashuta. Ya yi, ya yi ta yi, amma ya kasa fita.

Sa'an nan bera ya zo, ya ga haka. Ya tuna da alherin da zaki ya yi masa, sai ya gurgure igiyar ashutar har zaki ya tsira.

Alheri danko ne, ba ya faduwa kasa banza.

Tatsuniya ta 25:

Wani Dan Sarki da Alkali

Wata rana wani dan Sarki ya hau kilisha tare da abokinsa. Sai aka gaya masa wani daga cikin yaransa ya yi laifi, har an kama shi, an kai shi gaban babban Alkali.

Da jin haka, dan Sarki ya yi fushi, ya tafi wajen Alkali, ya ce a sake shi.

Alkali ya ki. Ya ce, "Tun da ya taki shari'a, sai na yi masa ladabi. Domin haka Sarki ya ajiye ni nan in hukunta dukan wanda ya yi laifi."

Daga nan dan Sarki ya tunzura, ya yi masa mari. Nan da nan Alkali ya sa aka kama shi, aka tafi da shi aka daure.

Sa'ad da ya ke daure, ya tuna abin da ya yi wa Alkali, ya yi nadama. Da adadinsa ya cika, ya tafi wurinsa ya roke shi gafara. Alkali ya gafarta masa.

Tun daga ran nan dan Sarki ya girmama shi. Lokacin da ya hau gado, ya mai da shi kama ubansa, ya ba shi iyakar amana. Domin ya ga ya tsaya wa gaskiya, ba ya jin tsoron kowa, ko da dan Sarki ne.

SASHI NA BIYU LABARIN HAUSAWA

A) Kasaɗ Hausa

Inda Hausawa su ke sosai, kasaɗ Kanò, kasaɗ Sakkwatò, da rabin kasaɗ Zariya ta arɓa. Kasaɗsi da yawa ce, amma su da yawa ne--watakila lissafinsu zai kai wajen milyan goma sha biyu cikin Nijeriya da wajen wani milyan biyar a wadansu kasashen.

Galin kasaɗ Hausa jigawa ce, amma wajen kudu maso gabas akwai duwatsu. Kudu, kiwa, duk itatuwa sun fi yawa da girma. Tsakanin Katsina da Sakkwatò akwai wani babban daji inda ba kowa--sunansa Dajin Rubi.

Akwai ruwan sama da dama a kasaɗ Hausa, amma bai isa ya sa ta ta yi duhuwa ba. Saboda haka ciyawa takan yi yawa da damuwa. Da rani, kiwa, akan kore ta.

Tun da ruwan sama bai yi yawa kamaɗ na kasaɗ kudu ba itatuwa gajejjeru ne, amma da jimirin rayuwa. Akan yi amfani da su wajen abinci da sana'a daban daban. Cikin mafiya amfani akwai dorawa, kadanya, kuka, madaci da tsamiya. Ko da shi ke akwai ruwan sama da yawa a Nijeriya ta Kudu, yawancin wadannan ba su samuwa a wajen. Itatuwan kudu sukan fi na arɓa tsawo da girma.

B) Mazaunan Kasaɗ

Hausawa sun ce asalinsu daga wani mitum ne wanda ya zo daga gabas, ya sanka a Jauri. A nan ya kasho wata macijiyar mai wahala da mutane, har ya auri serauniyar garin. Taya da sukai haifa, wai, su ne farkon sarautar Hausa Bakwai.

Hausawa sun kasu daban daban--kamaɗ su Kanawa na Kanò, Zamfawa masu zama tsakanin Katsina da Sakkwatò, Kabawa yamma da Sakkwatò wajen kasaɗ Birnin Kebbi da Argungu, Zazzawa na Zariya, da Katsinawa, da Daurawa.

Wadānnān sun bāmbantā gā āl'ādū kādan kādan āmmā duk sun gāmu bisā gā harshē dā hālin zamansū, haɗ a nā iyā ā cē dā sū irī dayā.

c) Tufāfi dā Kāyan Adō

Tun kāfin zuwān Tūrāwā, tufāfin dā su kē sāwā dā kānsū su kē sākāwā. Audugā ta wādātā. Kadī dā sākā, kumā, sànnānū nē. Akān sākā zannuwā māsū fādin kwaryā dāban dāban. Wasu, kiwā, akān rinā kamaɗ yaddā a kē yī yānzū. Kumā, akān kōwō wadansu irin tufāfi dāgā Nufē dā dāgā gabās.

Haɗ yānzū sukān sākā tufāfinsū dā yawā, tun bā cikin kayyukā bā. À zēmanin nān, kiwā, su nā dinkin tufāfinsū irin na dā āmmā dā yawā sukān yī dā sandunān Tūrāwā. Wurin aiki talakāwā sukān daurā kō bantē, kō dōgon wāndō irin na Tūrāwā, āmmā tufāfin dā Hāusāwā sukā sākā sāwā sōsai, sū nē bābbaɗ rīgā mai kāmā idōn sau, dā wāndō mai fādin kūbakā.

Akān yi aiki dā yawā ā kān tufāfin. Wani lōkaci a nā shūda rīgūnā, wani lōkaci a nā yīnsū dā siliki māsū launī dāban dāban. Bandā wannān ākwai dinki dā yawā na adō dā su kē yī ā kān rīgūnā dā sauran tufāfi, kō dā hannū kō dā kēken dinki.

Sukān sā tagūwā dā 'yaɗ ciki dā irinsū kanānā-kanānā ā karkashin rīgā. Māsū zarāfi, kiwā, lōkacin dā a nā wani tārō, sukān yi haɗi. Sukān sā hūlaɗ dārā jā kō farā, haɗ sukān yi naɗi. Sukān sā tākalmā iri-iri--wasu mā, haɗ na dankō.

Gālibin mātā sukān daurā tufāfi irin na sākāɗ kasāɗ (bandā mātan māsū arziki). Sū nē: fātāri, dā madauri wāndā akān daurā dāgā kirji zuwā shārābā, haɗ wasu sukān sā tagūwā. Akān yi musū zanē kumā. Dā yawancin tufāfinsū irin sākāɗ mutānen kasā nē, āmmā yānzū mātā dā yawā sukān sā irin dā akā yī dā yādin Tūrāwā māsū launī iri-iri. À kái mātā sukān daurā kallābi kō sū yāfā mayāfi.

Bandà zôbbā, mazājē bà sù cikà sânya àbin adō ba. Gālibin àbin adon mātā azūrfā cē, sū nē shunkō, àbin kûnnē, liyārai dà mundāyē na kafā dà na hanmū. Wadansu, kumā, sukān hūdā hancinsu sù sâ tarō kō dan tūkā. Wadansu, mā, sukān daurā tågōdē kō tsākiyā.

Mātā sukān yi kitsō irī dāban dāban. Mazā sukān yi askī.

D) Ruwan Samā, Dāmuna dà Rānī

Sabōdā rashin ruwā wani lōkaci kasaɗ Hausā tā fi ta kudū zāfi dà yawā. À arēwā rānī ya fi dāmuna yawā. Rānī, kiwā, ya kasu uki--kākā dà hintūru da bazarā.

1) Dāmuna

Dà dāmuna, iskā ta fi zuwā daga yammā kō yammā masō kudū. Rānā, dai, dà karfē shā biyū takān yi tsakā sōsai, kō ta gōcē zuwā arēwā kadan. À lōkacin nān bā tsananin zufā, bā tsananin dāri. Ruwan samā, kumā, yā isa. Ciyāwā, sai tā tsira, itātuwā sù hūda, wurī dukā yā kōmā tsanwatsanwa. In dāmuna ta fāfi sōsai akān yi shūkā. In mārka ta yī ruwā yakān bātā gini, yā cikā fadamōmī, kōgunā, dà taffukā. À lōkacin tāfiyā takān yi wiyā in bā à kān hanyār mō'ā waddā a kē iyā amfānī dà ita kō da dāmuna ba.

2) Kākā

Dà zuwān kākā, iskā takān fārā zuwā daga arēwā masō gabās. Ruwan samā yā kārē kē nan. Dà rānā àkwai zāfi. Dà darē àkwai sanyī. Wata rānā bā à ganin nīsa sabōdā hazō. Akān yi girbi--sā'an nan àbinci yakān yi àràhā idan hatsī ya yi kyāu. Wannān shī nē lōkacin wāsānī dà shagulgulā dà bukūkuwā. Akān sayad dà sābon hatsī in ya yi yawā. Kumā, akān yankē ciyāwā à ajiyē dōmin bazarā.

3) Hintūru

Wannān lōkacin tsananin dāri nē. Mutānē sukān hūrā wutā dà darē sù yi dimī. Wata rānā hazō yakān yi yawā haɗ yā rufē rānā. Kasā duk takān būshe.

4). Bazarā

Cikin bazarā zāfi fi yawā. Lōkacin zufā nē--mitānē duk dà dabbōbī sukān rāmē. Abinci ya nā dà wiyā, kumā, dà tsādā. Lōkacin gūguwā nē, kiwā. Manōmā sukān shārē gōnākinsi sū sā musu tākī.

Kudū dà Zāriyā ruwan samā yakān fi na wasu kasāshen Hausā yawā. Kumā, sukān rigāyē sū sāmī. Abīn dà ya sā hakā, dōmin sukān rigāyē sū sāmīn iskā mēi kēwō ruwā dāgā kudū.

Wannān shī nē wātānnin dāmūnā dà sū yankin rānī à kasañ Zāriyā dà kasañ Kātsinā--

	<u>À kasañ Zāriyā</u>	<u>À kasañ Kātsinā</u>
Dāmūnā	Afrīl--Ōktōbā	Yunī--Sātumbā
Kākā	Ōktōbā--Dīsambā	Sātumbā--Nuwambā
Huntūrū	Dīsambā--Jānairū	Nuwambā--Fābrairū
Bazarā	Fābrairū--Afrīl	Fābrairū--Yunī

E) Abinci dà Āmfānin Gōnā

Tun dà dāmūnā bā tā dà yawā, āmfānin gōnā sai māsū mīnā dà saurī, wadāndā farī, kumā, bā zāi kashē su ba. Sabōdā hakā dāwā dà gērō dà mēiwā (Zazzagāwā su nā cē dà shī dāurō) sū nē mānyā. À arēwā gērō dà mēiwā sun fi yawā, à kudū, kiwā, dāwā.

Àkwai, kumā rōgō, wākē, gyādā dà audūgā. Īndā ruwan samā ya isa, kiwā, akān sāmī dānkālī dà dōyā. À wadansu wurārē mā, īndā kōgunā dà fadamōmī su kē, dà dāmūnā a nā iyā shūkā wadansu āmfānī māsū sōn ruwā dà yawā, kamañ gwāzā, rākē dà shīnkāfā. Bā ā shūkā shīnkāfā sai wurīn dà ruwā ya kē kwānciyā. Sabōdā hakā tā fi yawā cikin fadamōmin kasañ Sakkwatō, Birnin Kebbi dà Argungū.

Dā rānī a nā yīn lāmū. Nān nē a kē shūkā ālbāsā, alkamā, bārkōnō, gwandā dà wadansu. Lāmū irī ukū nē--

1) Dōkin Ruwā. Shī nē wūriyā waddā a kē yī dōmin ruwā yā bī dāgā rāfī zuwā gā amfānīn.

2) Jigō (à Sakkwatō sūnansā kūtārā). Shī nē gwāfānnī wadāndā akān kafā à bākin kōgī, à dōrā itācē, à daurā masā gūgā dōmin kamfatō ruwā.

3) Cākarkārī. Shī nē àbīn dà sukān dōrā à tsākānin gwāfā biyū, sū rātāyā masā dōguwañ igiyā mai gūgā biyū. Cākarkārī ya nā juyāwā--in gūgā dayā tā kamfatō ruwā sai ta biyū tā yi kasā. A nā yīn wūriyā dāgā gārē tā zuwā indā a kē bikātā.

F) Dabbōbī

1) Na Gidā. Sū nē shāmī, awākī dà tumākī. Wadānnān sukān bā dà madarā, mīi, nāmā dà fātā. Shāmī sun fi yawā indā àkwai fadamōmī, dōmin nān su kē sāmīn danyañ ciyāwā kō dà rānī. Don hakā, dà rānī Sakkwatō, Birnin Kebbi dà Argungu sukā fi wurārē kamañ Kātsinā shāmī dà madarā dà mīi. Ammā dà dāmūnā ruwā ya yi mūsī yawā à fadamōmī. Sabōdā hakā akān kai sū jigāwā. Tun dà àkwai ciyāwā kō'īnā tīnjim, madarā dà mīi su nā dà àràhā à kasañ Hausā.

2) Na Daukēn Kāyā. Sū nē tākarkārai, rākumā (arēwā dà Kanò), jākunā dà àlfādārai.

3) Tsuntsāyen Gidā. Sū nē kāsā, àgwāgwā, tàntabārā dà tōlo-tōlō. Àkwai, kumā, jīminā.

4) Karmukā. Amfānīnsū ta wajen fārautā dà tsaron gidā.

5) Dawākī.

6) Nāmūn Dājī. (Nāmūn dājī sun fi yawā cikin mānyan dazuzzukā kamañ Dājīn Rubī--sū nē dāmīsā, saunā, zākī, hañ dà gīwā dà irīnsū dà yawā mānyā dà kanānā. Indā mutānē su kē dà yawā, kamañ kasañ Kanò, bà à cikā ganin nāmūn dājī ba--sai kūrā.

G) Abinci

Bàbban àbincin Hàusāwā tuwō nē na gārin dāwā kō gērō. Àmmā à Sakkwatō, Argungu dà Birnin Kebbi a nā yīnsà dà shīnkāfā, à kudù, kùwā, dà dōyā. Tuwon nān a nā cīnsà dà miyā. Miyār, kùwā, akān yī tā dà kuḡēwā, kō dà ganyen kūkā, à sà àlbasā, gautā, dàddawā, gishirī dà kāyan yājī iri-irī. Akān sà nāmā kō kifī in dà àkwai.

Kumā, sukān shā kùṁṁ kō furā dà nōnō in dà zarāfī. Wadānnān a nā yīnsi dà gārin gērō kō mēiwā wandā akā dafā shi tārē dà ruwā. Kùṁṁ iri-irī nē-- àkwai na zākī, àkwai na yājī.

Wajen àbin marmarinsu àkwai tōye-tōyē iri-irī wadāndā su kē yīnsu dà gārin alkamā kō wākē kō masārā game dà shīnkāfā dà zumā. Sukān dafā dānkālī dà rōgō kumā.

Cikin itātuwān dājī wadāndā su kē àmfānī dà sū, dōrawā cē bàbbaṛsū. Akān yī dàddawā dà 'yāyāntā. Sukān sōyā kāyan miyā dà mān gyādā dà mān shēmū.

Gālibin wurārē kifī ya nā dà wūyā, àmmā mutānen Birnin Kebbi dà Argungu su nā cī dà yawā, haṛ sukān kyāfē shi sū aikā wani wurī à sayār.

H) Sana'ō'ī

1) Sana'ō'ī sun bāmbantā wurī wurī. Àkwai dàlīlai ukū na bambencīnsu--

a) Sāna'ā bā tā yīuwā sai īndā a kē sāmīn àbin yīntā dà saukī dà àràhā.

b) Gwānintār mutānen kasār.

c) Sāmīn kāsūwār sayad dà kāyan sāna'ā, kō wajen mutānen kasār kō wajen wadāndā su kē cīnikī dà sū. Mīsālī, ginīn tukwānē--in bā yumbū kusa mutānē bà zā sū kōyi ginīn tukwānē ba. In su nā bīkātārsū, sai sū sàyā. Àmmā wātākīlā dà yumbū, bāmāginā-kīlā sun fi sōn kwaryā kō tukunyaṛ karfē. Kō, kùwā, àkwai yumbū dà maginā, àmmā sāna'ā ta mutū dōmīn yānzū mutānē sun fi gānē na karfē dà irīn na dā.

2) Àmmā mihimman sana'ō'in kasaɗ Hausā sū nē--

a) Nōmā

Wannan babbar sana'ar Hausawa ce. Abin da su ke sami daga gare ta ya isa ya ciyad da mutanen kasar, har su rage abin da za su sayar kamaɗ sū gyada da auduga. Su na aiki da kayan noma iri-iri--ruwansu na farfe ne, kota ta itace. Masassaka da makera sukan sami ciniki ga manoma.

b) Kira

Zamanin nan hasken kira ya dusha saboda shigowaɗ kayan Turawa, kamaɗ sū wakarke, almakashī, masoshī da waninsu. Amma har yanzu ta na da daraja tun da a ke kirar kayan noma, har da wakarke da linzamai da likkafu. Yanzu a na kira da kari'en Turawa, amma da da tama ne wadda a ke tonowa cikin kasar. Zamanin nan ba a narkad da tama da yawa.

c) Sassaka

A na sassaka kota, turmi, tabarya da kujeraɗ mata daga itacen kasar. Yanzu wadansu su na koyon sassakaɗ akwari da kujeraɗ Turawa.

d) Saka

A na shuka auduga da yawa cikin kasar Hausa. Banda wadda a ke sayad da ita ga Turawa, da yawa a na kadawa a na saka iri biyu ne--

(1) Saka irin ta maza--ita a ke yinta kwarya kwarya. In ta isa sai a yanku zugu, a dinka zane ko wani abin da a ke mifi. Irin wannan saka ta saki da ta fari.

(2) Saka irin ta mata--galibi a na yi da farin zare ko baki. Akan yi ta ciki biyu masu fadi, a hada su a dinke. Ta baki zare ita ce amagi, ta fari, kiwa, gwado.

Hausawa da yawa, tun, ma ba mutanen garin ba, yanzu sun fi son sandunan Turawa. Saboda haka darajar sana'an nan ta ragu.

e) Rini

Hausawa gwanaye ne ga rini, har labarin rininsu ya bazu kwarai

cikin Afirkà ta arēwā. Mānyan bakāken rīgūnā na mazā, shūddan zannuwā na mātā, rawunā māsu wālkiyā wadāndā Hāusāwā su kē sō. Birnī dā kayyē ākwai karōfī, āmmā Kanò cē bābba. Dē rirānnun zannuwā bābban ābin cīnikī nē, haĩ sukān sai dā sū cikin wadansu kasāshē.

f) Ginī

Hāusāwā sun iyā ginī fā. À Kātsinā ākwai ginin dā ya shēkarā dārī-- haĩ fī, mā. Gā irin dā akā fi yīnsū--

(1) Sōrō--shī nē wandā a kē ginā shi dā tsawō, kumā dā kaurī. A nā yi masā daurin gūgā kō bākan gizō, akān dōrā masā azārā dā zēnā kō irintā, sē'ān nan ā rufē shi dā kasā. In akā gamā, sai ā shāfā masā lāsō don māgānin ruwā--shī nē kātsī wandā akā hadā shi dā dāfārā dā gāshin jīmā. Kātsī, kīwā, shī nē tāsō na tukunyaĩ bābā wandā akā dībā, akā dūnkulā shi curī-curī, akā kōnē.

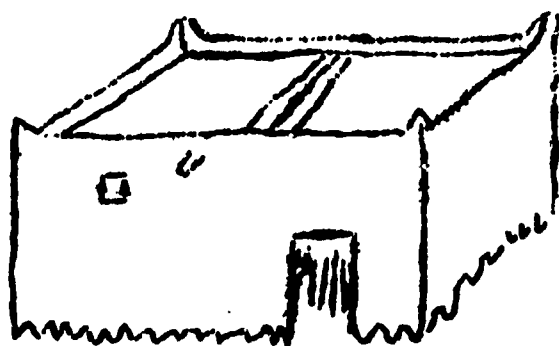
Bēnē--sōrō nē wandā akā kōrā dāki dayā ā bisā.

Shīgīfā--ita cē waddā bā bākan gizō.

(2) Dākin hayī--shī nē wandā a kē gināwā kāmāĩ dāninān arnā ā yi masā jinkā. Wasu, kīwā, bā sū ginī, sai karā su kē jērāwā sū shāfē dā kasā.

Sōrō ya fi yawā wajen masu arzikī cikin garūruwān arēwā. À kasā Zazzāu a nā yin tāfārfārā maimakon sōrō--ita cē dākin jinkā mai kusurwā hūdū.

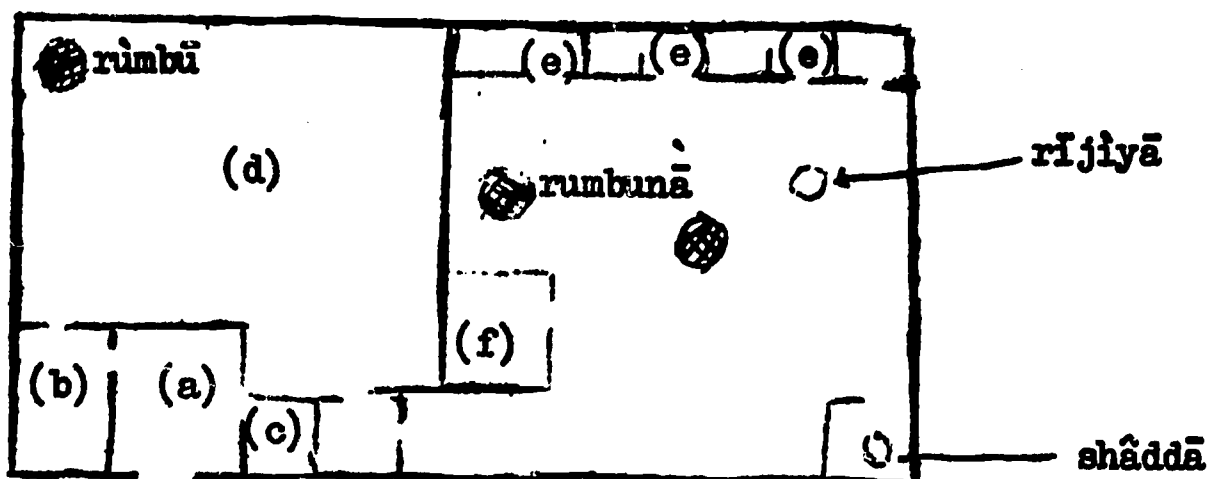
SORO

DAKIN HAYI

MISĀLIN GIDAN MAI ARZIKĪ

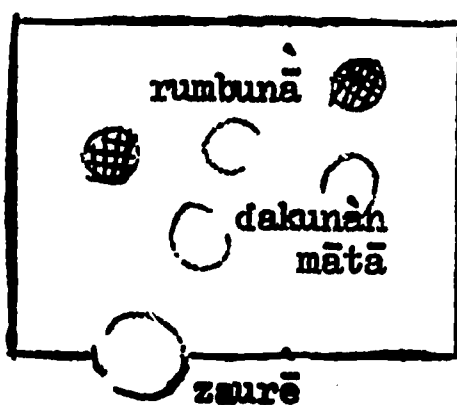

(a) dà (b) -- zaurukā na sàukař bāķī

(c) -- dāķin barōrī

(d) -- fīlin bārgā, indā a kē daurē dawāķī dà ajiye hatsī. Dàgà nan akān bi ta wani zaurē à shiga tsāķiyāř gidā indā tūrākā (f) dà dāķunān mātā (e) su kē, dà wurin dafā ābinci, dà wadansu rumbunā, dà rījiyā, dà wurin wankā, dà shāddā. Dukān gidan kēwāye ya kē da katangā māi tsawō.

MISĀLIN GIDAN TALAKĀ

Wannan misalin gidā nē na manomi mai 'yar wadātā. Kewaye ya kē da karā kō zānā misalin daidai da kân mitûm. A irin wannan gidā ba à kēšē mātā ba kamař à gidan masu arziki. Dakunā irin na jinkā nē.

Kudancin Kanō bā ā ganin sōrāyē da yawā, sai dakunā irin na jinkā. Dālilai biyū nē sukā sâ hakā na farkō, kasā ta wajen arēwā ta fi kyāu dōmin ginī, tun bā ta Kātsinā bā. Na biyū, kudā da Kanō gyāran sōrō kullum bā da wahalā sabōdā yawān ruwā. Ammā à Sakkwatō, kō da ya kē ya nā arēwā, yawancin ginī na jinkā nē, dōmin kasāř mai rāirāyī cē--bā tē ginuwā sōsai. Cikin garūruwān da dakunān jinkā sukā fi yawā akān ginā rumbunā. Ammā indā sōrāyē su kē akān yī sū da zānā.

g) Dukanci

A nā jēmē fātōcī, a nā yi musu launin bakī, algāshī, jā da rawayā. Kōwānē garī da dukawā masu yin takalmā, kibānnī, jakunkunā, kāyan dawakī da waninsū. A zāmanin dā akān aikā da kāyan fātā à kōtarēn Hāmādā.

I) Ciniki

Indā mutānē su kē zāune da yawā à wurī dayā, sai kà ga cinikiya sāmū. Dōmin manomī bā shi da dāmā kō gwānintā yā yi garmā da kōtā, kō yā jēmē fātāř takālmīnsā, kō yā ginā tukwānē na dafā ābīncīnsā da kānsā, sai yā sāmī dukān ābīn da bā yā iyā yī don kānsā dāgā wani wurī da kudīn rārař dāwārsā.

Dā ciniki, sai da fūrfūrē--à bā da hatsī à kārbi tufā, à bā da garmā à kārbi fātā. Dāgā fūrfūrē akā tsai da kā'idā ta farin kudī da shāmū da bāyī--wātō, wadānnān, kōwānē da tamānīnsā kāfaffē kamař kudī na yānzū.

Sā'ād da gwānintāř sēna'ā ta cigāba, ciniki, kumā, ya kārū, dōmin kōwānē garī cikin kasāř Hausā, in ya zama sānannē gā sēna'ā kaza, sauran garūruwā sukān sayō dāgā garē shī, shī, kumā, yā sayi nāsū. Misālī, dukā

an san Sakkwatō ta nā dà dawākī māsu kyāu dà kāyansu dà wasu irin zannuwā.
Mutānen Kanò, Bidā, Kàtsinā dà Zāriyā sukān sàya dàgà gārē sì.

Dàgà Kàtsinā akān kai gērō, mairi, dāwā, wākē dà tārā zuwā Kanò, à
saya. Kanò, mā, sànnaniyā cē gā rinānnun zannuwā dà rīgūnā dà aikin fātā.
À Zāriyā akān dinkā wata irin rīgā--sūnantā "Yar Zazzāu."

Tāshin cinikī tsākānin Hausāwā dà kāsū dà wasu mutānē, shī ya būdē
hanyār fataucī. Ammā ta wurin rashin kyān hanyā matāfā dà dabbōbinsu sukā
shā wāhalā. Gā, kumā, hatsarin mafāsā, ha, in zā à yi tāfiyā sai dà bābban
āyārī.

J) Cinikin Hausāwā na Dā dà Wadansu Kasāshē

Àkwai cinikī tsākānin Kasā Hausā dà wadansu kasāshē tun bà à yi hanyār
jirgin kasā wadda ta būdē cinikī zuwā kudū ba. Kanò, kūrā, ita cē cibiyār
cinikī kō dà ha, yānzū. Mānyan hanyōyin fataucī gūdā hudū sukā ha, gārē
tā. Sū nē--

1) Hanyār Arēwā (ta Kàtsinā, Dāmāgaram, Azbīn zuwā Tārābūlūs dà Tūnās)--

Kāyān dà akān biyō dà sū ta wannān hanyā, gishirī dàgà Hāmādā, zannuwā
dà silikī iri-irī, dà tūrārē. Akān sayad dà wadannān à Kanò, sārān nan à
sāyi kāyan Kasā Hausā kāmā sū shūdā, rīgūnā, jēmāmmun fātōcī, hauren
gīwā dà gāshin jiminā.

2) Hanyār Gabās (ta Bārno, Kānēm, Bāgarmī, Wādāi, Dārūr, Kordōfa zuwā Masār)--hanyār Hajjī kē nan--

Kāyān dà akān kāwō ta wannān hanyā sū nē littattāfan āddīnī dà zannuwā
dàgà Masār. Dàgà Bārno, mā, akān kāwō kanwā dà gishirī iri-irī, shāmū,
tumākī, rākumā dà gāshin jiminā. Dàgà Bāgarmī dà Wādāi akān sāmī duwātsun
mātā. Akān sai dà sū à Kanò à sāyi tufā.

3) Hanyār Yammā (ta Sakkwatō, Gwànjā, Tambūtū) ---

Ta nan akàn káwō gōrō, gāshin jiminā, shāmī, awākī, tumākī dà dawākī. Ídan akà sayad dà wadannān akàn sàyi kāyān dà akà káwō dàgà arēwā dà gabàs.

4) Hanyār Kudū (ta Baucī, Zāriyā, Nufē, Adamāwā dà kasāshen kudū)---

Dàgà Zāriyā akàn kai karāfā; dàgà Nufē mán jā, kāyan yāji dà rīgunān Nufē; dàgà Baucī darmā dà tōzālī; dàgà 'Yōlā (wātō, Adamāwā) shāmī---dà sū su kē sàyen rinānmun tufāfī; dàgà kudū kāyan Tūrāwā, gōrō, gishirī dà sukār. Dà kāyan nān sai sū sàyi shāmī, kāyan fātā, hatsī, gyādā dà wākē dàgà Kanò. Wannān, kumā, bàbbař hanyā cē ta bāyī.

K) Cinikī Bāyān dà Tūrāwā Sukà Zō

Tun shēkarā ta 1900--ita cē shēkarār dà Tūrāwā sukà fāra kārbař kasāshen Hausā--tun bā bāyān dà jirgin kasā ya kai Kanò (1911) bā, cinikī hanmū dà hanmū dà kasāshen Tūrāwā ya kārū dà yawā. Àmmā na wajen cinikī na dā ya ràgu.

Hanyōyin jirgin kasā dà na mōtōcīn dà su kē káwō masà kāyā sun kārà yawān cinikī kwarai, sun ragē, kumā, tsādař kāyā. Dālilai kē nan--gā sauƙin tàfiyā bābū hatsārī; gā àràhā (jirgī gūdā yakān dēuki kāyā dà yawā yà kai wani wurī, kudinsā, kiwā, bà zāi kai na yaddā zā à dāukā à kà kō bisà dabbōbī ba); gā hanzarin tàfiyā (dā dàgà Kanò zuwā Ìkkō zangō tálātin nē, yānzū ya kōmō kwānā biyū); kumā, irin kudī na yānzū ya fi na dā sauƙin cinikīn dà aka yī dà farin kudī dà shāmī dà bāyī.

Kāyān dà a kē káwōwā cikin jirgin kasā sū nē--gōrō, tábā, gishirī, àshānā, sābulū, sandunān Tūrāwā, kēkunā (kō bāsukurōrī), mōtōcī, kēken dinkī, kwanōnī, fītilū, simintī, dà kāyā kanƙanānā bā iyākā.

Kāyān dà a kē aikāwā ta jirgin kasā sū nē--gyādā, audūgā, kirāgā, fātū jēmammū dà marāsā jīmā, dà shāmī. Gyādā ta fi zuwā dàgà Kanò, audūgā dà kirāgā dàgà Gūsau.

À kân hanyōyin mōtā kamañ sū mānyan hanyōyin Sakkwatō zuwā Gùsau, Kàtsinà zuwā Kanò, Daurā zuwā Kanò, dà, dai, sauransu dà yawā akàn kai kāyā iri-irí zuwā jirgin kasā, à daukō kāyān dà akà kāwō cikin jirgin kasā. Ta hakà, kumā, akàn kai sù kō'īnā à kasāñ.

Índà dā àkwai hanyōyin cínikī, nan nè a kē bī yānzū dà mōtōcī, kō dà jirgin kasā. Mísālī, kāyā dà yawā dà a kē zuwā dà sū dàgà Bàrnō zuwā Kanò, à mōtōcī a kē kai sù iyākañ jirgī à shigad dà sū jirgī zuwā Kanò. Hakà, kumā, a kē yī tsākānin Kanò dà Baucī, Kanò dà 'Yōlà, Kanò dà Sakkwatō.

Cínikīn dà Tūrāwā sukà kāwō bàì kashè cínikin mutānen kasāñ dà su kē yī tsākānin garī dà garī ba. Hañ yānzū ya nā nan, àmmā ya fi na dā saukī, dōmin--

- a) Bandà mānyan hanyōyin mōtā an gyārà sauran hanyōyī, an kārā fādinsu.
- b) Dā àkwai fashī dà yawā, yānzū, kùwā, bābū. Sarākunā dà kānsu sukà sà dōgarai sù hanā. Sabòdà hakà, yānzū fataucī bā yā bìkātāñ āyārī--àmmā à wadansu wurārē, kamañ Dajin Rubi, hañ yānzū dōgarai su nā wà fatākē rakō lōtō-lōtō.

Bā ā yīn fataucī na ruwā sōsai à gālibin kasāñ Hausā--sai, dai, wajen Sakkwatō waddà ta kē dà kōgunā àkwai shi kadan. A nā kāmīn kīfī cikin kōgunā à Birnin Kebbi dà Argungu, à Kyāfē, à nadē cikin tábarnī. Yarbāwā sukān biyō ta ruwā dàgà kasāñsū zuwā kōgunān Rīmā dà Zāmfārā sù sàyā.

Ta wadannān kōgunā dà Kwārā, kumā, akàn kāwō kāyā zuwā Sakkwatō dàgà kudū. Kāyā wadandā a kē káiwā Kanò ta jirgin kasā, à Sakkwatō ta ruwā su kē bī--kamañ sū gōrō, gishirī, tufāfī, kātākō dà irīnsu. Tāfiyā ta ruwā ta fi ta jirgin kasā kō ta hanyāñ mōtā àràhā.

Kanò, ita cē bābbañ kāsūwāñ kasāñ Hausā hañ wà yāu. Gyādā, Kirāgā, shāmī, sū nè mānyan àbīn dà Tūrāwā su kē sàyā. Hañ yānzū, kumā, ita cē bābbañ kāsūwā ta hājōjin Afirkā ta Arēwā dà Masāñ, duk dà, kumā, à kāyān dà

a kē kâiwā dāgà gārī zuwā gārī. Wannān ya zama dālīlīn dà ta fi dukan
garūruwān Nījēriyā ta Arēwā yawān mutānē.

Audīgā cē bābban cinikin Zāriyā. Ākwai dākunān gīrzā à Zāriyā, Gīsau,
Fūntuwā dà Karāduwā indā a kē gurjē audīgā kāfīn à aikā dà ita Tūrai.

Cinikin Sakkwatō fātōcī dà shīnkāfā.

SĀSHĪ NA UKU: AL'ĀDŪ I-AURĒ

A) Ākwai Aurē Irī Hudū Gā Al'ādā Hāusāwā:

1) Auren Sadakā

Ābīn dà a kē mūfī dà auren sadakā shī nē--sā'ād dà yārin yā ta cika sai iyāyentà sù sâ ta à lallē. Wātō, à kai tà gidan kanèn ubantà, wata tsōm wā tà yi matà wankā, tà tsēfē matà kântà, à yi matà kunshī, à rufē kântà dà farin zanē. Zā à dingà yi matà wankā dà kunshī haĩ zuwā kwānā hudū kō biyāĩ, sā'an nan sù dāukē tà, sù kai wà wani mītūm sadakā dà darē.

In sun jē gidan mītūmīn, sai sù cē, "Gā yārin yā. Mun kāwō makā sadakā." Mītūmīn nan, sai yà tāshī cikin daren nān--dā shī dà iyāyensà sù yi ta mūrñā, sù nā cēwā, "Mādāllā!", "Allā yà kārṣā."

Idan garī ya wāyē, sai iyāyensà sù aikā wà dangī dukē lābārī. Dà jīn hakā sai sù yi ta mūrñā. Irīn wannān aurē mītūm bā yā biyān kō sīsīn-kwabō, sai yā shā gārassā kawāi.

2) Auren Zīmīntā

Sā'ād dà būdurwā ta isa aurē, sai iyāyentà sù dāukē tà sù bē wani dan dangīnsù dà aurē--mīsālī, kāmāĩ dan kanwāĩ uban yārin yā. Irīn wannān aurē, wani lōkācī mītūm bā yā biyān dūkiyā, wani lōkācī, kiwā, yakān biyā kadan.

3) Auren Baiwā (kō Auren Baikō)

Wannān aurē--tun yārin yā ta nā karamā akān yi matà mijī. Irīn wannān aurē yakān wahalad dà mūrñā, dōmin ākwai fātā kudī dà yawā kāmīn yārin yā tà isa zuwā dākin mijīntà. Ita, mā, tā iyā tà cē bā tā sōnsā, kō dà ya kē ya shā wahalā dà yawā sabōdā ita tun ta nā karamā--wātō, dāwēiniyāĩ dà ya yī ta zama à banzā kē nan.

Bāyan hakā, kumā, irīn wannān aurēn bā yā dadēwā. Auren nān a kē yī kāmāĩ na dōlē--mīsālī, kadan yārin yā bā tā sōn yārōn dà akā daurā masī aurē,

kō, kùwā, shī yāròn nē bā yā sòn yārinyā, bāyan akà yi 'yan kwānākī kàdan, sai aurēn ya warwārē.

4) Auren Sōyayyā

Idan saurayī dà bìdurwā su nā sòn jūnā sai sù yi auren sōyayyā. Bāyān dà saurayī ya bā dà àbīn dà akà yārdā à kái sai à daurà aurē. Gā mīsālīn yaddà a kē yī--

B) Mīsālīn Shirīn Aurē

Kàdan saurayī ya ga bìdurwā dà ya kē sō sai yā yi maganā dà ita, yā cē, "I nā sōnkī" Wātō, ya nā tashintà kē nan. Ita mā idan ta tabbātā cēwā ta nā sōnsà, sai tà cē, "Nī, mā, i nā sōnkà." Bāyan wannān sai shī, saurayīn, yā tàfi gidā yā shāida wà iyāyēnsà cēwā ya ga wata yārinyā dà ya kē sōntà dà aurē. Sai ūban saurayīn nan zāi shāida wà dayā cikin àmīnansà yā rakā shi zuwā gidan iyāyēn yārinyā dà kudī--sulē biyā kō fī. Àbōkī mā, a nā cē dà shī "shūgāban aurē."

À gidan iyāyēn yārinyā sai sù cē, "Dāna ya ga diyārkā, ya nā sōntà dà aurē." Sai sù amsā cēwā, "Tō in dà àmfānī, Allā yā sā aurēn yā yīwu." Ūban yārō mā, sai yā cē, "Āmin."

Bāyan hakā, sai sù kāwō wani kudī sù bā iyāyēn yārinyā kō wāliyyīntà, sù kōmā gidā. Sai yārō yā zō yā cē wà iyāyēn, "Yāyā lābārī? Dà kyāu?" In sukā cē, "Dà kyāu," sai yāròn yā sākē kirān yārinyā yā bā tà kudī kāmā sulē hudū kō fī. Gōbe, kumā, yā dàuki kāmā sulē gōmā yā kai gidan iyāyēn yārinyā. Jībi, kumā, yā kai wani sulē gōmā. Dà hakā hañ à cē, "An bā kù."

À wannān sā'ī nē zā sù kai kwaryā gaisuwā. Wannān kwaryā mā, ta nā cīke dà kāyā irī-irī māsū bān shā'awā kwari dà gāskē. Akān sā sulūlukā na zīnāriyā dà na azīrfā cikin kwaryā gaisuwā, dà gōrō dà

tābarmī. Iyāyen yārin yār, dai, sai sù cê, "Àkwai rānuwā na àbù kàzā."

Sai iyāyen yārō sù nēmā sù kai masi. Lōkacin sallā, kumā, akān sàyi abūbawā kāmā zannuwā dà fatalōlī dà farin kudī dà lallē dà lēfē dà tākalmā dà irinsì à bā yārin yār sà'ān dà ta zō gaisuwar sallā gidan wandà kē shirin aurentā.

Shī, kumā, yārōn yakān tāfi gaisuwa gidājen dukan iyāyen yārin yār. Wātō, duk indā ya jē sai yā yi masi kyāntar kudī--namijī kāmā sulē biyū dà sīsī, mace mā, kāmā sulē dà sīsī. Kōwānē gidā, kiwā, kō dà àkwai āshirin kō fī, sai yā bī sù dà hakā dayā-dayā.

Bāyan wannān, kumā, sai à yi shirin aikawā dà kāyan daukār rānā. Sai à nēmi bābban kwāndon shinkāfā dà kwāndon hatsī dà gōrō dà kante biyū dà tābarmā gōmā shā biyū dà nakiyā kwaryā biyū dà kwaryar dabīnō biyū dà, kumā, wani kudī, misālin sulē shā biyar. Wannān kāyā duk iyāyen yārō nē su kē bayārwā dōmin à sā rānār daurin aure.

Idan duk wannān yā kārē sai iyāyen yārin yār zā sù yankā rānā. Misālin zā sù cê, "Watān gōbe dà kwānā gōmā shā biyū à daurā aure." Sai iyāyen yārō sù cê, "Tō," sù kōmā g' lā.

Dà watān gōbe ya yi kwānā tarā sai à sā yārin yār à lallē. Kwānā ukū a kē yin kunshī. Iyāyen yārō sai sù rīfā zuwā dà lallē dà ganyē dà tsūmman kunshī dà kudīn dà zā sù rarrāba wā marōkā.

Dà dà darē sai sù cê, "Gōbe dà sāfē zā à daurā aure." Mutānē duk zā sù hādu à gidan yārin yār. Iyāyen yārō zā sù kāwō zanē gōmā shā ukū dà tākalmā dà lēfē dà gōrō hāmsin dà hanmun ruwā (wātō, wani irin gōrō) hāmsin.

C) Daurin Aurē da Biki

Dà suka taru sai à cē, "Yau Wānē da Wancē zā à daurā masu aurē. Sadāki nawa?" Sai waliyyin yāriyā yā cē, sadāki kazā--misālin fām biyū kō fi--"Kun yārdā?" Sai shugāban aurē yā amsā, "Mun yārdā."

Duk lōkacin da a kē yin wannan cikin zaurē, yārōn ya nā cān da abōkinsa à wani gidā daban. À wurin mā, sai sù sà masā alkyabbā. Yāriyā, kuwā, ta nā cikin gidā da abōkanta. Su nā yi mata faranji. Cikin zaurē mālāmai su kē zaune su nā addu'a, a nā bā sù gōrō sù rarrabā da kudin zaurē da kudin mālāmi. Mālāmai sukan cē, "Allā yā bā da zamā lāfiyā, da ciki, da gōyō. Allā yā bā da cī da shā." Sā'annan sai sù tashī.

Dà yammā sai à yi wā yāriyā wankā. Iyāyen yārō sai sù kai kabakin tuwō kaman hamsin da na masā kaman ashirin da turmin furā kamañ ashirin. In dare yā yī abōkin angō zai zō da dōkin da zā à dauki yāriyā à kai. Wurin wankā akā kai dabīnō hamsin da gōrō hamsin da kudin da zā à watsa wā yārā. Akā, kumā, kai sābuwañ kwaryā da sābulū. In an kārē wankā sai à dauki yāriyā à kai ta wurin mijinta.

Bāyan wannan sai à zō à yi wāsā à gidan miji da mōlō da gōgē da jaujē da kōtsō da kalangū da babban gangā. Marōkā dukā sai sù zō da abōkan yārō da danginsa dukā. Wani ya nā bā da kō akwiya. Hañ dōki, mā, a nā bayārwā wurin wāsā.

Hañ maraice a kē wāsā. Angō mā, ya nā zaune yā nā kallon masu yi masā biki. Yāriyā, dai, ta nā gidā tare da tsōfaffi da 'yam mātā. Dà safē ya yī tsōfaffi zā sù tafi abinsu sù bañ ta da yārā.

Yārā sai sù tāmbyi iyāyen angō à bā sù abinci. Akan bā sù kaji biyū--gudā da rānā, gudā da yammā--à bā sù gishiri da dawā. Dà kawā da 'yam mātā sukan yi tuwō sù zuba miyā à kan, in suka ci nāsū, sai kawāñ amaryā ta cē wā abōkin angō, "Ga tuwō, kà sayā." Sai yā cē.

"Tô, yārā, kù ðeukā, kù cī." Sai yà biyā tà yà sàllāmē tà, yà bā yārā sù cī, yà tàfi àbinsà. Hakà zā sù yī sāfē dà yāmmā hař kwānā ukù.

Bāyan kwānā ukù nān sai à yi būdař kái. Angō dà àbōkansà sai sù yi kwalliyā sù hau dawākī sù kira māsù jaujē à yi hawař angwanci, sù jē sù gai dà dangōgin amaryā. Su nā ta yāwō cikin gārī, a nā kidā, a nā wāsā. Ita, amaryā, kumā, zā tà yi kwalliyā, tà yi yāwō tārē dà àbōkantà kumā.

Bāyān dà akà yi būdař kái sai à kai gārā gidan angō à yi shirin ðankī. Sā'ān nan sai 'yam mātān sù wātsē, sù kōmā gidājensù.

Rān nan zā à yi kwānan tsīwā. İdan ya iskē ta būdurwā sai yà yi matà kyàutā. Wani zāi bā dà munduwā ta azīrfā, wani zōbē, wani, kùwā, zāi bā dà kudī gāme dà zanē. À zāmānin dà, in bai iskē ta būdurwā ba, sai yà hūda mārā yà rātāyē à kōfār ðakī don kōwā yà ganī tà ji kunyā.

D) Abūbuwān dà Mūtūm Ya Kē Bāyāřwā Bī dà Bī

1) İdan yārinyā ta yārdā dà wandā kē tashintà sai yà fārā yi matà tōshī. Shī, kùwā, tōshin nān bā shi dà iyākā--sai dai, gwārgwadon arzikin yārō.

2) In tā yārdā dà shī sai iyāyen yārō sù zābi shūgāban aurē à àikē shi wajen wāliyyin yārinyā dà kudī kō kyàutā dōmin yà tām̄bāyi iyāyentā. In sun yārdā dà yārōn sai sù kārbi wannān "kudin gaisuwā."

3) Bāyan 'yan kwānākī kadan zā à sākē kai masù kudī (mīsālī, sulē biyāř kō fī) cēwā, "Mu nā tunī. Mu nā sō à ðaurā aurē." A nā cē dà wannān kudī, "kudin tunī," kō "kudin baiwā."

4) Bāyan 'yan kwānākī, kumā--kamar biyū kō ukù--sai sū yārō dà shūgābā sù sākē zuwā wajen wālī dà cēwā, "Mun zō nēman arziki." Shī mā, sai yà amsā, "Mun bā kù." Sā'ān nan zā à bā shi "kudin àdā'ā" (mīsālīn, sulē hūda) dà kyàutař ubā dà uwā dà, kumā, kudin Mālāmī (mīsālīn, sulē

gida) wanda zai kulā da daurin auren. Wannan kudin ada'a saboda godiya ne da, kuma, nema. Sa'an nan za a yanka masu sadaaki.

5) Lokacin da aka shirya ran da za a rufa yarinya a kai ta gidan mijinta sai a kai wa iyayenta kudin daukar rana. A cikin wannan kudin za su raba wa dangi domin su san ran da za a sa yarinya a lalle. Daurin auren akan yi shi ran Alhamis da safe, amarya ta tafi gidan mijinta da yamma.

6) Idan yarinya ta ci kudin wani mitum daban sa'an nan daga baya ta ki shi, wanda zai auren ta zai biya kudin wancan mitumin. Kudin nan a na ce da shi "kudin ramuwa."

7) Auren haram ne idan babi "sadaaki." Sadaaki ne abin da miji ya ke kai wa iyayen yarinya rana dauren auren.

8) "Zanmuwan auren" su ne daga cikin abin da anga zai kai wa iyayen amarya rana dauren auren domin mutane su gani.

9) Banda wadannan akwai "gara." Wannan, kiwa, akan kai wa gidan anga sa'ad da za a kawo amarya gidansa. Uban amarya da uwar ta ne su ke bayarwa--su na kai wa anga da amarya bayan da aka dauren auren. Cikin gara akwai kayay iri-iri kamar tufafi da tabarmi da kwannoni da korai da abinci da abin marmari--masu zarafi har sukan zuba tsabar kudi a ciki.

E) Wasu Al'adun Hausawa a Kain Maganar Auren

Cikin addinin Musulunci iyakar yawan matan auren hudu ne. Bayan hudun nan sai kwara-kwari. Sadaaki ko nawa mitum ya ke so sai ya ajiye--Alla bai hana ba.

Babi auren sai da sadaaki. Idan auren ya mutu, sai mace ta zauna har wata uku. Amma sadaka sai wata biyu ta ke yin idanta. Lokacin idan nan ba ta da iko ta auri kowa.

Idan mace ta tafi wurin alkali ta yi karan mijinta, ta ce ba ta

sònsà (wātò, tā gàji dà shī), bāyan àlkālī yà lallàshē tā yà yi wà miji
bīkō--īdan tā ki dukà sai àlkālī yà rabà aurensi. Sā'ān nan sai mātār
tā biya mijin nān sādākī dà kudin rabuwā in dà àkwai. Àmmā īdan mijin nē
ya cē ya gàji dà mātā tasà hañ yà sàkē tā, lallē sai yà cikà matà sādākintà
in dà sauran kudin sādākintà à kànsa. Īdan bābū--wātò, ya kārè biyān
sādākī tun dà farkō--shī kē nan, bābū māganā, sai à sàllāmi jūnā, àmmā
kudin sādākī bā ā mayāñ wà miji.

Īdan miji yā mutū yā bañ mātā tasà, sai tā yi takabā--wātò, zā tā
maunā wata hūdū dà kwānā gōmā bandà auren kōwā. Īdan kwārkwārā cē, wata
biyū dà kwānā biyāñ. Mai takabā takān rātāya lāyā à wuyā wandà akà nadē
ta dà farin zārē kadai--bā à rufē ta dà fātā ba. Kōwā yā gan tā dà lāyā
à rātāye à wuyantà yā sanī ta nā takabā kē nan.

F) Shārī'ār Kisān Aurē

Mūtūm ukū su kē dà hanyāñ kashē aurē. In bā sū ba, kōwā yā kashē yā
yi lāifī: àlkālī, dà wāliyyin mace, dà sarkī.

Sarkī ya nā dà ikō yā rabad dà auren mace īdan ya ga mijintà ya nā
yi matà abūbuwān dà bā sū kāmātā ba--irīn wādāndā shārī'ā ta hanā à yi wà
mace. Hakānan, kumā, wāliyyin mace ya iyā rabà auren in dà dālīlī kamañ
rashin cī kō wata cūtā gā miji. Hakānan, kumā, àlkālī ya kē dà ikōn kashē
aurē. Ikōn àlkālī, kiwā, karfī gārē shī, dōmin shī ya nā iyā hukuntad dà
wāliyyin mace dà mātār.

Īdan mace tā kāwō karan mijintà, sai àlkālī yā aikā à kira mijin.
Īdan yā zō, sai mijin dà mātā sū gūrfānā à gāban àlkālī. Àlkālī yā cē wà
miji, "Gā mātārka tā yi kārānkā." Sai àlkālī yā tāmāyi mātār ābīn dà
miji ya kē yi matà wāndā bā tā sō.

Wata zā tā cē masā rashin cī, ko yawān dukā, kō lā'ifī, kō, kumā,

gàjiyā dà mijin kadai dà, kumā, sauransu. Dàgà nan àlkālī zāi cē dà mijin,
 "Tô, kà ji àbîn dà mātarkà ta cē ka nā yī?"

Sai àlkālī yà fādācē shī kadà yà kārà yi matà àbîn dà bā tā sō, yà
 cē, "Tô, kà tafi, nā bā kà bīkòn mātarkà." Yakàn bā dà bīkō na kwānā
 ukū, kō hudū, haĩ zuwā kwānā bakwāi.

Idan lōkàcīn dà àlkālī ya bā mijī bīkòn mātā tasà, sun shiryā à
 can, tô, shī kē nan--sai sù kōmā gidā sù yi zamansu à kàn aurensu.

Wani, haĩ yakàn wākà wà mātā tasà kudī dōmin tà hūcē, kadà à kashè
 aurensu: kō yà cē matà in ta hākūrā tà kōmō, yā sayè matà zanē.

Wani mā, wandà Allā yà jārābcē shī dà sōn mātā tasà, haĩ yakàn yi
 matà hūrwā dōmin tà kōmā. Wani, kùwā, yà yi ta tūbam matè. Wadansu, haĩ
 sukàn mutū sabòdà an kashè masi aurē, kō, kùwā, sù kashè wandà ya àuri
 mātān nān bāyan ta gamà iddā. Wadansu, kùwā, sukàn haukàcē sabòdà aurensu
 yā rābu dà mātansu.

Idan, kùwā, shirīn ya fāskarā, sai sù kōmā gā àlkālī, mijī yà fadā
 masà tā kī sù shiryā. À lōkàcīn nān, in àlkālī ya ga dāmā, yā sākè dēbā
 wà mijin wadansu 'yan kwānākī yà kārà lallāshin mātā tasà.

Idan, kùwā, bāi ga dāmā ba, sai yà cē, "Tô, nawà nē sādākinsà à
 kānkī?" Kōnawà nē sādākin, sai àlkālī yà cē matà, "Tô, kī kāwō sādākinsà
 in bā shī, sē'ān nan in rabà aurenkū." Idan tā bāyā à nan, tô, sai à
 kashē--yà kārā sādāki yà bā mijī.

Sē'ān nan àlkālī yà fitad dà ushūrī dàgà cikī, kumā, yà rūbūta
 takārdař shaidā yà bā mātār. Shī, kumā, zā à bā shī rāsīt na ushūrin
 nān. Kumā, sai àlkālī yà sē mātā rūbūtunsà ya rūbūta à bābban littāfin
 kisān aurē. Idan, kùwā, bā tā dà kudīn dà zā tà biya sādākin à lōkàcīn
 nān, sai àlkālī yà dībā matà wa'ādī na 'yan kwānākī (kō kwānā gōmā, kō
 àshirin, kō watā gidā) tà nēmō tà kāwō. Sai tā kāwō sādākin nān, sē'ān
 nan zāi kashè aurēn.

Yawancin matā sukān tafi wurin wani mitūm wāndā ya cē ya nā sōnsu dà aurē, sù karfō kudī à wurinsā dōmin sù zō sù biya wannān miji sādākinsā. Wadansu matā, kiwā, tun bà sù rigā sun tafi sun kai kārā ba, sukān shiryā dà wani wāndā ya kē sōnsu--sai yā cē, "Gā kudī, ki tafi ki kashē auren mijinki. Ki zō, nī, in àurē ki." Hakā sukān yī.

Wani, kiwā, àlkālī yakān iskē tun can dà farkō miji bai biya matā sādākintā dukā ba--sai dai, yā fārā bā tā rabī kō wani àbù dāgā cikī--wātō, yā bā dà shigār kawāi.

Abīn dà, dai, ya sōmā bā tā dukā na shigār sādāki, rana kashē aurē shī zā tā bā shī àbinsā. Idan, kiwā, tun dà farkō yā biya sādāki dukā, tō, rana kashē aurē sai tā biyā shī àbinsā dukā.

Shī shigār sādākin nān bā yā kāsā sīsī--wannān sādāki nē cikakkē. Shī nē a kē kirā rùbu'in dīnārī, kō kiwā, rùtu'ū. Ammā bābū dīnārī à kasan nān. Dōmin hakā akā dāuki fatakā à mazauninsā-- rùbu'in fatakā, kiwā, shī nē sīsī. Idan an yankē sādāki sulē gōmā, kō dà ya kē rùbu'insu biyū dà sīsī nē, duk dà hakā shigār sādākin sīsī yā isa. Idan akā daurā aurē bisā sādāki wāndā ya kāsā rùbu'in dīnārī, auren nān fātaccē nē gā shāri'ā.

Komē rashin gātancin mace sādākintā bā yā kāsā rùbu'in dīnārī. Hakā, kumā, bā à fārā bā dà shigār sādāki yā kāsā rùbu'in dīnārīn ran.

'Yar gātā ita cē kakān jī dà sādāki dà yawā.

Ammā kwānākin nān na yānzū, gālibin sādākin 'yā'yā masu darajā fām dayā nē kō sulē tālātin, kō fām biyū kō, mā, fī. Sādākin bīdurwā gā àl'ādār gārī bā yā kāsā sulē gōmā, uwar matā, kiwā, dēgā sulē gōmā zuwā sulē biyār.

Shāri'ā ta hanā miji yā kwānā dà mātad dà ya àurā tun bai bā tā sādāki dukā kō shigār sādāki ba.

Àkwai irin auren dà shāri'ā bà takān kashē dà saurī ba, sai an yi wē

mijĩ wakàfĩ. Ìdan màcè tā káwō káran mijĩntà sabòdà la'ifcĩ, shàri'ā zā tā bā mijĩ wā'adĩ na shēkarā yā nēmi māgānĩ. Ìdan, kùwā, shēkaràn nān tā cìka bàì warkē ba, sai shàri'ā tā rabà aurensi.

Hakà, kumā, cīwòn kùtur̃tā, kō, kumā, mijĩn yā yi tàfiyā yā bāĩ mātā tasà dà aurensà à kántà, bà à kō jĩ ìndà ya kē ba--gā shĩ ita, kùwā, ta gāji dà zaman jirānsà. Ìdan tā kai kārā gā àlkālĩ, sai, kumā, à dībà matà wata shēkarā nan gāba--kō wàtākílà kāmìn shēkaràn nān tā cìka mijĩntà yā fādō. Ìdan, fā, tā yi shēkaràn nān, bàì zō ba, sai àlkālĩ yā kashè aurēn, tā sāmī wani yā aurē tā. Kō dà tā yi mìsālìn shēkarā gōmà ta nā jirān mijĩntà yā kōmō, àmmā bà tā kai kārā ba, tō, dàgà rān dà ta kai kārān zā à dībà matà wā'adin shēkarā. Sā'ān nan in shēkaràn tā cìka ta wā'adĩ, bàì zō ba, zā à rabad dà auren nān.

Aurē yakàn mutù sabòdà sakĩ. Ìdan mìtùm yā gāji dà mātā tasà, kō, kùwā, tā dāmē shĩ dà wani irìn halĩ wandà bā yā sō, àkwai hanyā biyū ta yaddà zāi rābu dà ita:

1) Yā cē matà, "Wancē, nā sākē kī, bā nā aurenkī." Shĩ kē nan, bābì aurē à tsākāninsù kumā. Sāi tā tattāra 'yan tār̀kacentà tā kōmā gidan iyāyentà tā yi zaman iddā.

2) Ìdan, kùwā, mijĩ ya nā sōn mātā tā biya masà sādākī, shĩ, kùwā, yā gāji dà ita bàì cē yā sākē tā ba, sai kà ga ya nā tsanānta matà, dōmin haĩ ita dà kántà tā gāji dà tsanāntāwan nān tā kai shĩ kārā, tā cē bā tā aurensà.

Àlkālĩ yakàn kira mijĩn. Ìdan yā zō sukà gùrfānā, àlkālĩ zāi cē masà, "Gā mātār̀kà tā yi kārānkà." À lōkācin nān bà zāi nēmi àlkālĩ yā bā shĩ bīkō ba. Kō àlkālĩ yā bā shĩ bīkòn, sai yā cē, tun dà, dai, ta káwō kārān bā tā aurensà, sai àlkālĩ yā yi matà àbīn dà ta kē sō.

Ai, shĩ, kùwā, à rānsà dā mā ya nā nēman kái dà ita. Wātō, tun dà

ya kē mātār tā kāwō kārā--wātō ita ta bidā à kashè auren--tīlās sai tā biyā shī sādākinsā. Dā kō tun ta nā gidā nē yā furtā matā, yā sākē tā, dā bābī biyān sādāki, dōmin wandā ya yi saki bā yā kārbañ sādāki. In, mā, dā can bai gamā biyā ba, sai yā cikā matā sādākintā. Hakā Allā ya cē à yī.

Saki, kuwā, irī biyū nē:

1) İdan mītūm ya cē wā mātā tasā yā sākē tā sàu ukū, kō ya fādi saki ābīn dā ya fi ukū, tō, bābī aūrē kumā, à tsākāninsā dā mātār. Sai fā, bāyan tā gamā iddā na watā ukū, kumā tā auri wani miji dāban: in wannān auren dā ta yī yā mutū, tō, aūrē ya hālattā à tsākāninsā--dā ita dā mijintā na dā.

2) İdan, kuwā, mītūm yā saki mātā tasā saki dayā kō biyū, shāri'ā ta yardā masā yā maishē tā gidansā tā zama mātā tasā. Yā iyā cē matā, "Kī kōmō. Nā maishē kī." Sai tā kōmō gidansā bā tārē dā an dāurā wani sābon aūrē ba. Āmmā, fā, maishē tā nān dā zāi yī, sai idan bā tā rigā tā kārē iddā ba. İdan hāñ tā rigā tā kārē iddā tatā ta watā ukū ta nā sākakkiyā bai cē yā maishē tā ba, à lōkacin nān in ya nā sō yā maishē tā, shī kē nan, āmmā sai à dāurā aūrē. Auren nān nāsū yā zama kaman wani sābon aūrē nē.

Hakā, kumā, in ālkālī nē ya kashē aūrē, bā miji ba nē, sā'ān nan.--tun mātār bā tā gamā iddā ba--sukā shiryā, dōlè nē à dāurā masū wani sābon aūrē.

İdan iddār mēcē tā cika, zamen nān dā takān yī kāmīn tā sāmi mēi sōntā dā aūrē, akān cē masā zawarcī.

G. Misālin Kārañ Aurē

Sunāyensi:

ÀlḱālīÀlī-mijīShetù--màcèAudù---Wàliyvin ShetùÀlḱālī. Mēnē nē rāranki?Shetù. I nā rāran mijīna.Àlḱālī. Mē ya yi miki?Shetù. Bā nā sōnsà.Àlḱālī. Sabòdà mē?Shetù. Bā nā sōnsà kawai.Àlḱālī. Kā ji àbīn dà ta cē?Àlī. Allā yà gāfarta mālām. Nā jī, àmmā i nā bīkō.Shetù. Nī, bā nā yī. Nā gāji.Àlḱālī. Kā jī? Tā cē tā gāji.Àlī. I nā sō, dai, kà yi minī bīkō. Allā yà gāfarta mālām.Àlḱālī. I nā sō kī yi hàkuri, yārin yā.Shetù. Bā nā yī. Nā gāji dà hālīn dà ya kē yi minī.Àlḱālī. Wànè hālī ya kē yi miki?Shetù. Bā kōmē.Àlḱālī. Ā'ā! Sai kī gayà minī. Bā cī nē, kō bā shā, kō bā sùturā,
kō bā yā gidā?Shetù. Ā'ā. Bā kō gūdā.Àlḱālī. Tō, dà yāyā?Shetù. Allā yà gāfarta mālām. Ā bā kāzā cikin gāshintā.Àlḱālī. Ā'ā! Sai kī fādā. Ran wankā bā ā sōyon cībiyā.

Shetù. Ā'à. Sai à yi shirū.

Ālkālī. Lallē zān nācè bīncīkē à máganān nān. Gāra kī gayà minī don in yi miki mágānin àbīn. Barīn kāshī à cīkī bā yā mágānin yunwā. Mē ka kē yi matā?

Ālī. Wātākīlā sabòdà na tàfi rākà àbōkīna shēkarānjiyā, nā jīmā kàdan à gidansà. Kō shī ya sà ta yi yājī.

Shetù. Hālīnsà nē, Allā yà gāfārta mālām. Kullun ya kē yīn hakānan. In yā fīta dà fādūwār rānā bà yakān kōmō ba sai talātainīn darē, hař wata rānā sai zākarā yā yi cārā sà'an nan yakān dāwō. Nī mā, bà nakān rufē kōfā ba--i nā jirān dāwōwā tasà. Nā gāji dà kumīn gidā, kadà wata rānā sārāyī sū kashē nī à banzā. Sō dukà sō nē, àmmā sōn kái yā fī. Nā yi yājī sàu bakwāi sabòdà hālin nān nāsà.

Ālī. Ā'à. Karyā ta kē yī. Bandā rān dà na rakà àbōkīna, līshā bà tà tašà yi minī à wāje ba.

Shetù. In karyā cē, à kira ūban aurēna. Allā yà gāfārta mālām.

Ālkālī. Inā ya kē? À kirāwō shī.

(Audū yā shīgā)

Audū. Allā yà gāfārta mālām.

Ālkālī. Kā zō lāfiyā?

Audū. Lāfiyā lau. Gāfārta mālām.

Ālkālī. Mādāllā. Àbīn dà ya sà na yi kirānkà, dà Ālī dà Shetù su nā wata 'yar jāyayyā. Ita Shetù, ta cē kā san àbīn dà kē cīkī. I nā sō kà fadà minī. Kadà kà kī wani, kà sō wani. Don Allā zā kà fādā.

Audū. Ī, Allā yà gāfārta mālām, nī na bā Ālī auren Shetù--yāu watā shidā kē nan. Bà tà tašà bakwāi biyū ba, bà tà yi yājī ba. In ta zō nakān lāllāshē tà tà kōmā dākīntā. Hakà, kiwā, mu kē cīkī hař yānzū.

Ālkālī. Kā san dāfilīn yawān yājīn nan nātā?

Audu. I. Kullum maganā dayā takān kawō. Wai, mijintā yā cikā yāwō.

Alkalī. Tō, Alī, kā ji abīn dà akā cē?

Alī. I, nā sanī. Ammā kā sanī mitūm bà zāi ki kāsā yā sō wani ba.

Alkalī. Hakā nē, ammā bà kōwānē lōkacī ba. Kā jī, nā fadā masā yā fādā nē, tsākāninsā dà Allā. Shī, kuwā, Mūsilmī nē. In yā yi karyā yā san abīn dà Allā zāi yi masā. Tō. Kā ji abīn dà ya cē?

Alī. I nā bīkō. Allā yā gāfarta mālām.

Shetū. Ā'ā, bà nā sō. Allā yā gāfarta mālām.

Alkalī. I nā sō kī fīta. Kā yi bīkōn mātārkā, kà lāllāshē tà.

Shetū. Ā'ā. Bà nā zuwā.

Alkalī. Zāi ci nāmānkī nē? Tāfi. In kun shiryā, kī kōmō. In, mā, bà kī shiryā ba, kī kōmō.

(Sun tāshī, sun tāfi, sun dāwō.)

Alī dà Shetū. Gāfarta mālām.

Alkalī. Nā rigā nā sā miki ālbārkā. Kun shiryā, kō?

Shetū. Allā yā gāfarta mālām. Bà mī shiryā ba.

Alkalī. Ki nā sō in cīrē miki ālbārkād dà na sā miki?

Shetū. Ā'ā. Bà mī shiryā ba.

Alkalī. Don mē bà kà yi kōkarī kà ci kātā ba?

Alī. Nā bà tà maganā, ammā bà tà kārṣā ba.

Alkalī. Sai kī hākūrā.

Shetū. Bà zā mī shiryā ba hař ābādā ābādīn.

Alkalī. Kā ji abīn dà ta cē?

Alī. I. Nā jī.

Alkalī. Dà ka jī, mē ka cē?

Alī. Allā yā gāfarta mālām. Sai kà yi matā abīn dà ta kē sō.

Alkalī. Kin jī ya cē in yi miki abīn dà ki kē sō. Mē ya kē tsākāninkū?

Shetù. Bandà kudī fām biyū bàn san kōmē ba.

Àlkālī. Hakānan nē?

Àlī. Ā'à. Dūkiyāta tā fi hakà.

Àlkālī. I nā sō kà fadà minī àbīn dà ka bāyař.

Àlī. Àbīn dà na ɓātař dukà à cikin auren nān fām biyař nē.

Àlkālī. I nā sō kà fadà minī daki-dakī. Kō, kuwā, fām biyař ka bāyař gāba dayā?

Àlī. Ā'à. Bā bākī dayā ba nē. Rān dà na fārà ganintà i nā sōntà--na bā tà sulē biyař. Dà akà sākè kwānā biyū na sākè bā tà sulē biyař. Ta cē in jē in gai dà iyāyentà. Nā gaishē sù dà sulē gōmà. Bāyan an sākè wani kwānā biyū na, kumā, tafi, nā gaishē sù dà sulē gōmà. Ūbantà ya cē in jē in gai dà 'yā tatà. Nā gaishē tà dà kudī--sulē gōmà. Anānan kanèntà ya zō dà kākā tatà. Nā gaishē sù dà sulē gōmà. Nā biya rāmuwā fām gūdā. Rānař daurà aure na sàyi gōrō kwaryā biyū à kàn sulē gōmà. Na sàyi zanē dà fàtalā dà rīgā na sulē gōmà shā biyař. Nā bā dà sulē gūdā--akà cē na mālāmī. Sulē gūdā akà cē na zaurē. Nā bā dà tarō na magūdiyā. Akà cē zān biya sādākī sulē biyař. Na bā dà sauran sulē ukū bā tarō cikin kudin sādākī. Àbīn dà na ɓatař kē nan.

Àlkālī. Kin ji àbīn dà ya cē?

Shetù. Nā jī. Āmmā bàn yārdā ba. Sai yà shāida manā sūnan wandà ya bā kudīn don yà bā nī.

Àlkālī. Kā ji àbīn dà ta cē?

Àlī. Ī, nā jī. Mūsā na bā, yà kai wà ūban aurentà, Audī. Ya nā nan, kuwā, dà rānsà, bāi mutū ba.

Àlkālī. Tō. À kira Audī.

Alkalī. (Bāyan gaisuwa.) I nā sō in jī kō kā san dukan abin da Alī ya bātaɗ a cikin nēman auren Shetū.

Audi. I. Nā sanī. Dā farkō ya kawo mini sulē gōmā. Dā shī dā abōkinsā, Mūsā, sukā zō dā sū. Dā akā sākē 'yan kwānākī, ya kawo mini sulē gōmā. Bāyan wannan, kumā, sā'ad dā 'yaɗ Shetū ta zō, ya kai matā sulē gōmā. Dā kākā tatā dā kanentā ya bā sū sulē gōmā. Ya biya rāmuwā fām gūdā. Cikin sādākin dā akā sā masā sulē biyaɗ ya bā dā ukū bā tarō. Abin dā na sanī kē nan.

Alkalī. Kā jī abin dā ya cē ya sanī?

Alī. I. Nā jī. Ammā nā bā Shetū sulē biyaɗ-biyaɗ sau biyū. Nā bā dā kudin zaurē sulē gūdā, na mālāmī sulē gūdā. Wadannan duka bai fadē sū ba.

Alkalī. Kā jī abin dā ya cē?

Audi. Kudin dā ya bā tā sulē gōmā, nī ya bā? Kō, wā ya bā yā bā tā?

Alkalī. (Zuwā Alī.) Kudin dā ka bā tā--sulē biyaɗ-biyaɗ sau biyū--wadannan tōshī nē ka yi matā. Kudī wadandā ka kai wā iyāyentā dā 'yan'uwantā wadannan gaisuwa nē. Abin dā shārī'ā ta sanī, wandā ya kē hālālīnkā, shī nē kudin rāmuwā fām gūdā dā sādākin dā ka biyā.

Alī. Inā kudin dā na bāyaɗ na daurā aure, dā sulēn mālāmī dā na zaurē, dā taron magūdiyā?

Alkalī. Kā sanī kā bā mālāmī sulē don yā daurā aure nē. Yā, kiwā, daurā. Sabodā hakā yā ci sulēnsā. Hakānan, kumā, magūdiyā.

Alī. Nā jī. Gāfarta mālām. Abin dā ka yī, shī kē nan. Idan mā, kā cē kō sīsīn-kwabō kadā a bā nī, shī kē nan.

Alkalī. Bā nā sōn sūrkullē.

Àlì. Bā sùrkullē ba nè ni kē yī. I nā cīke dà tàkâicin kudin gaisuwā dà ka kashè mini. Tō, shī kē nan, à bā ni àbīn dà shàri'ā ta yardà mini.

Àlkālī. Tō, Shetù, inā kudī fām gūdā? Bā ni, sà'an nan in rabā ku.

Shetù. I nā sō kà yi mini ajàlin kwānā biyū.

Àlkālī. Ā'à. In bābū kīrā, mē ya ci gawāyī?

Shetù. Zān nēmō in kāwō.

Àlkālī. I nā sō kī būshi iskā, kī sā hannū à àljīfūnkī kī fitad dà sulē àshīrin, in bā shī, in rabā ku, kī hūtā dà wāhalā.

Shetù. Bā su yānzū. Sai, dai, gōbe nā kāwō.

Àlkālī. Kā jī, Àlī? Sai kī tàfī, gōbe kī kōmō. Kē, kīwā, kī zō dà kudin nān lallē gōbe.

Àlī dà Shetù. Allā yā gāfārta mālām. Mun bā kà lāfiyā.

(Kāshēgārī.)

Shetù. Allā yā gāfārta mālām.

Àlkālī. Kin zō ba? Kin zō dà àbīn?

Shetù. Ī. Gāfārta mālām. Nā zō dà shī. Ai, kē san bà zān yi wāsā dà māganārka ba.

Àlkālī. Inā Àlī?

Àlī. Gā ni.

Àlkālī. Inā kudin dà kīkà kāwō?

Shetù. Gā shī sulē àshīrin.

Àlkālī. Kā jī? Gā kudinkà sulē àshīrin.

Àlī. Tō.

Àlkālī. Inā ushirā?

Àlī. Nawā nē ushirā?

Àlkālī. Fātakā.

Àlī. Gā ta.

Àlkālī. Tō. Zāuna, à bā kà rāsīt. Kē, kumā, kī zeunā, à bā kī rāsīt dà takārdā ta iddā.

H) Kā'idōdin Aurē Na Zāmānin Nān

À kasan nān hanyōyin aurē biyū nē--

1) Auren fiye dà mace gida. Irin wannan aurē akan yī shi bisà shàri'ā Musulunci kō ta àl'ādā. Mutānē dà yawā su nā aurē à bisà wannan hanyā. Yawancin maganārmī ta bisà batun irin wannan aurē nē.

2) Auren mace gida. Wannan hanyā ita cē wadda mitūm bà zāi àuri mace fiye dà gida ba à bisà shàri'ā. Aurē nē tsakanin mace dà miji kurūm. In an yī shi, muddin a nā tārē, bà sauran yīn wani aurēn kumā. Àkwai mutānēn dà su kē yīn irin wannan aurē à kasan nān.

Hanyā auren mace gida a nā yīnsà bisà Dōka Aurē wadda a kē aiki dà ita kō'inā cikin kasan nān. Bà wandà zāi yi aurē bisà dōkan nān in shi, kō ita, bà sū kai shēkarā shā shidā ba. A nā iyā yīn auren nān à majāmi'ā--gāban līmāmi, kō à dākin àddu'ār Kiristā--gāban fastō, kō, kùwā, à gāban mairajistā aurē na gārī. Bandà wadannān wurārē, bà indā akan yi irin wannan aurē.

Kāmin à yi wannan aurē sū, wadandā zā sū yī, sai sū bà dà sonārwā don kōwā yā sanī, sū sāmī lāsīn na yīnsà. In bà sū cikā wadannān sharudā ba, līmān kō mairajistā bà zāi kullā aurensū ba.

À bisà wannan shàri'ā dukan wandà bai cikā shēkarā shā shidā ba, bà zā à yardam masā yā yi aurē ba. Dà mace dà miji duka, kō dà sun wucē shēkarā shā shidā, àmmā bà sū kai shēkarā āshirin dà dayā ba, bà zā à yārdā sū yi aurē ba sai dà yārdā iyāyēnsū. Idan iyāyēn sun ki yardam masū, bà kùwā, dà hijjā mairajistā ba, cīfjōjīn bābbā kōtū ya nā dà ikōn yardam masū. Idan an yi aurē à bisà wannan hanyā, akan bà dà sātifikēt wadda ta kē shaidār an yi aurēn bisà shàri'ā. In aurē ya tābbatā, sū ma'aurān sun gāmu kē nan--"sū fādī tārē, sū tāshī tārē, sai mutuwā."

Àmmā, kumā, àkwai wani aurēn dà kō an yī shi à bisà wannan hanyā a

nā iyà kashē shi--misālin, auren wadāndā aurē bai hālattā garē si ba, kamañ auren wā dà kanwā, na tsākānin mitūm dà 'yañ'uwā kō 'yañ dan'uwā kō 'yañ'uwāñ mātārsā dà ta rāsu.

Irin wannān aurē yakān zama ɓātaccē idan yā zāmanā dayā dāgā cikin ma'auran nān ya nā da aurensā dà ya yī bisā hanyār àl'ādā. Misālī, à cē Garbā ya àuri mātā biyū bisā shāri'ār Musuluncī. Sū wadānnān mātā biyū mātansā nē na hālās. Kwāmfā sai ya sādū dà wata--wai ita Amīnā--ya cē zāi aurē tā. Ita, Amīnā, ta dāgē in, dai, ya nā sōn aurentā sai yā bi hanyār auren mace gidā. Garbā ya yārdā, sukā tāfi gā mairajistā yā daurā masī aurē. Garbā, fa, ya sanī aurensū dà Amīnā ɓātaccē nē.

Ta hakā irin wannān aurē yakān ɓācī idan sū ma'aurān sun san an tākā sharudān Rasā. Ākwai wa'ansu abūbuwā, kumā, dà akān yī wadāndā su kē sā irin wannān aurē yā ɓācī:

- a) Idan wurīn dà zā à yi auren nān bā shi dà lāsīn na daurā aurē bisā wannān dōkā ta aurē.
- b) Idan sukā radā wā kāwunānsū sunāyē wadāndā bā nāsū ba nē na gāskiyā.
- c) Idan akā daurā masī aurē bā dà sukā sāmi sātifikèt ta mairajistā ba kō, kīwā, sātifikèt ta gwamnā.
- d) Idan sukā sā wani mitūm wandā bā līmāmī ba, bā mairajistā ba ta aurē, yā daurā masī aurē.

Kamañ yaddā akā ambātā dà farkō, irin wannān aurē tsākānin mutānē biyū nē kawāi--bā dāmā wani yā shigā à yi aurē dà shī. Don hakā lāifī nē bābba gā mitūmīn dà ya àuri mace ta biyū, kō mātār dà ta àuri namijī na biyū lōkàcīn dà mātārsā ta farkō ta kē, kō mijintā na farkō ya kē dà rāi, kō à lōkàcīn dà aurensū bai mutū ba. Lāifī nē bābba--a nā iyā daurē mitūm shēkarā bakwāi.

Lāifī nē, kumā, gā wandā ya yi wani aurē na àl'ādā, àlhālī ya nā dà

aurensà dà ya yī à bisà wannàn dōkā. A nā iyà daurè shi shēkarā biyař. Hakà, kumā, dukàn wandà ya yi aurē na àl'ādā sā'àn nan ya yi wani aurēn bisà wannàn dōkā tun aurensà na àl'ādā bai mutù ba. Shī mā, yā yi lâifin daurin shēkarā biyař.

Aurēn dà akà yī à bisà sharàdin wannàn dōkā, hakkin miji nē ya sāmà wà mace dukàn abūbuwàn dà kē tīlās à gārē tà. Dōlè nē ya sāmà matà dāki dà àbinci dà tufāfi, yā nēmà matà mūgānī in tā yi rashīn lāfiyā. Idan, kuwā, miji, saboda wani sanadin dà ya aukam masà, bai iyà daukàn hakkinsà ba, ita mātār--bisà gā wannàn dōkā--sai tà dauki hakkin sāmà wà mijintà abūbuwàn dà kē tīlās gārē shi, dōmin rikòn gidā ya nā hannun miji dà mātārsà--dukānsu biyū.

Cikin irin wannàn aurē bā dāmā mace tà ki mijintà yā kwānā dà ita. Shī, kumā bā dāmā yā ki sādūwā dà ita. Idan wani cikinsu yā kī, wandà akà kiyè wà ya nā iyà kai māganār kōtū, kōtū tà shiryā tsakāninsu.

Kō dà ya kē aurē à bisà wannàn dōkā an cē sai mutuwā cē zā tà rabā, duk dà hakà in halī yā yī a nā iyà rabāwā. Àmmā bàbbař kōtū cē kadai kē iyà rabāwā--bā kōtūn mājistārē kō ta 'yan kasā ba. Kashè irin wannàn aurē bā dà saukī ba nē. Kō kōtū mā, bā tà kashēwā sai, dai, in tā ga lallē dayā dàgà cikin ma'auran nān yā takà hakkin aurē dà gaskē hař, mā, barin aurē bā shi dà àmfānī. Mīsālī, a nā iyà kashè aurē in dayā cikin ma'aurān yā yi zinā àlhālī dayān yā ki yāfēwā.

A nā iyà kashè aurē in dayā cikin ma'aurān yā gujè wà dayā, bā dà wani dālīlī ba, hař shēkarā ukū. Gujēwan nān fā, ya nā yīuwā tàfiyā nē zuwā wani wurī kō, kuwā, a nā wurī gidā, àmmā a nā gudū. Gudū yā tàbbatā in miji yā kōri mātārsà dàgà gidān dà su kē, kō dākin dà su kē, hař shēkarā ukū. À wannàn mijin nē dà lâifī.

A nā, kumā, iyà kashè aurē in àkwai mīguntā cikinsà. Mīsālī, idan

mijĩ ya nā dūkàn mātārsà, ya nā wulākantā ta, haĩ, mā, ya nā yiwuwa rāntà kō lāfiyārtà nā cikin hatsāri--sai kotu tā rabà aurensi. Hāukā gā ma'auri gūdā ya nā sāwā à kashè aurē, kumā. Àmmā, fā, sai yā zama irin hāukān dà bà zāi warkē ba. Shī, mā, sai idan an tabbātā hāukān nē--haĩ yā shēkarē biyar a nā masà māgānī.

Bandā wadānnān hujjōjīn mā, bābbaĩ kōtū tā iyā kashè aurē bisà hujjōjīn nān:

- a) Rashin ingantāĩ aurē tun dà farkō,
- b) Shēkarun ma'aurā bà sù kai shā shidā ba,
- c) Matukar' kusancin ma'aurā--kāmāĩ wā dà kanwā,
- d) Aurē kàn aurē, kō bisà sàbāwāĩ kā'idāĩ dōkā,
- e) Hāukā à lōkacin dà a kē aurēn. Wātō, ma'auri gūdā bai san àbīn dà a kē ciki ba don gushēwāĩ hankālī,
- f) Rashin yārdāĩ ma'auri gūdā dà daurin aurē,
- g) La'ifcin ma'auri gūdā,
- h) Kīn yārdā dà sādūwā dà jūnā,
- i) In ma'auri gūdā ya nā dà mīgūn cīwōn dà a kē daukā, ya 6ōyē wā ma'aurin sā'ād dà zā à yi aurē,
- j) In mace ta sāmī ciki dàgā wani mijĩ sā'ān nan ta 6ōyē wā ma'aurin.

Aurē mihimmin àbū nē, mālī darajā. Darajān nān tāsà ita cē kē kārā ingantā kyautātuwāĩ zaman jama'ā. Shī ya sā akā kafā wannān dōkā. Àmmā yā kāmātā mitūm yā tunā dà irin hakkinsà idan yā yi irin wannān aurē sā'ān nan ya kētāre dōkāĩ.

SĀSHĪ NA HUTU: TĀTSUNIYOYI II

Tatsuniyā ta 26:

Kāfin Kā Ga Biri, Eiri Ya Gan Kā

Bāwā da Nūhū abōkan jūnā nē tun su nā yārā. Bā sū rabuwā, kōmē tārē su kē yī. Nūhū ya nā da wani zōbē na azūrfā, wanda ubansā ya sayā masā. Bāwā, kuwā ya nā kyāshin zōbēn nan, don shī bā shi da shī. Sai ya kullā a ransā yadda zai yī ya zambāci Nūhū, ya rabā shi da zōbēn nan, kōwā ya hūtā.

Rān nan su nā zaune su nā tādī, sai Bāwā ya cē, "Nī, fa, zān yi tāfiyā, amma zān dadē."

Nūhū ya cē, "Habā Bāwā, zā kā tāfi kā bār nī? Watā nawā zā kā yī?"

Bāwā ya cē, "Kamar watā hudū."

Nūhū ya cē, "Tō, Allā ya kōmō da kai lāfiyā."

Bāwā ya cē, "Amin. Amma kāfin in tashī, i nā sō kā bā nī wani abū don in rikā tunawā da kai."

Nūhū ya cē, "Mē ka kē sō, abōkina?"

Ya cē, "Zōbēn nan nākā da ya kē a hannunkā zā kā bā nī in sā a hannūnā don kullum in nā dūbē shi in tunā da kai."

Nūhū ya cē, "Hakā nē, kuwā. Amma akwai wani abū mafi saukī da zā kā yī, don kā rikā tunawā da nī. In kā tāfi, kā dūbi hannunkā. Zā kā tunā kā rokē nī zōbē, nā hanā ka!

Tātsūniyā ta 27:

Maciji da Kunāma

Wata rānā kunāma ta jē wajen maciji, ta cē, yā bā tā dafi wanda in tā harbi mutum yā mutu.

Maciji ya cē, "Kē kunāma, bā nā bā ki, don na san fushi garē ki. In kika sami wannan maganī zā ki kare dukan mutanē.

Kunāma ta cē, "A'ā, ā hankali zan yi."

Maciji ya cē, Tō, nā ji. Jē ki. Sai gobe in nā yi shawarā ki kōmō."

Dā garī yā wāyē, maciji ya tafi shan iska. Kunāma ta zō, bā tā samē shi ā gidā ba. Sai ta shiga raminsa ta lafē. Dā maciji ya kōmō, sai ya danna kunāma. Dā ta ji zāfi sai ta harbē shi. Zāfi ya kama shi, ya yi nān ya yi nān, ya rasa inda zai sa kansa ya ji sanyi.

Sai kunāma ta cē, "Mē ya samē ka."

Maciji ya cē, "Mai bakā, yaushe akā sauka?"

Ta cē, "Tuni na zō, ban cim maka ba."

Maciji ya cē, "Habā, rabu da nī. Wani abū ya harbē nī cikin dakina."

Kunāma ta cē, "Nī cē. Dā ka zō shigā kā takā ni, dā na ji zāfi, karina ya sōkē ka."

Maciji ya cē, "Hakā nē. Tō, fita, ki bā nī dakina, na fasa bā ki maganin. In nā bā ki kawai ki kare mutanē?"

Kunāma ta fita, ta baɗ maciji ya nā mirgine.

Tatsuniya ta 28:

Gasaŋ Nēman Aurē

Wadansu samari guda biyu su na neman auren wata yarinya. Ta rasa wanda za ta zaɓa. Sai ta ce, duk wanda ya fi jaruntaka, shi ne za ta aural.

Wata rana suka tafi wurinta hira. Da za su koma gida, ta yi musu rakiya har bakin jeji. Sai ga damisa ta tare su. Dayā ya jefē ta da mashi, bai same ta ba. Haka, kuma, dayan, har duk masunsu suka kare. Yarinya, kuwa, ta na make a jikin itace. Sai dayā ya ce wa dayan, "Maza, a guje ka tafi gidanmi, dakin uwata, masu na nan wajen kan gado, ka kwaso ka kawo.

Da ya tafi, sai shi wanda aka bari ya fada wa damisa, ya kama ta da kokawa, ya ka da ita, ya sa wuka ya yanka. Sa'an nan ya ta da ita tsugune. Ya kira yarinya ta zo ta kwanta a gabanta, shi, kuwa, ya buya.

Wancan ya komo ba masu, an ara. Ya tarad da damisa inda ya bar ta, ga yarinya a kwance a gabanta. Ya ce, "Assha! Haka ya yi? Wato ya tura ni, don shi ya gudu ya bar damisa ta kashē 'yar mutane." Sai ya auka wa damisa gaba dayā ya kama wuyanta. Sai ta fadi rici. Wancan ya fito, ya na dariya.

To, cikinsu, wa za ta aural?

Tatsuniya ta 29:

Karambani Kanyen Hanya

Wata kyanwa ta dade ta na kama seraye. Duk su na jin tsoronta kwari da gaski, har ba mai iya fita raminsa gabagadi. Ananan, da ta tsufa, ta ga kamun sera ya fara yi mata wuya, sai ta yi dabara, ta kwanta rigingine, ta bude baki kama ta mutu. Sai wani sera ya leko daga cikin rami, ya gan ta, ya koma, ya ce wa 'yan'uwansa, "Albishirinku!"

Suka ce, "Goro."

Ya ce, "Yau kyanwa ta mutu. Duniya ta yi dadi!"

Babbansu ya ce, "Yau ya kamata mu rarraba goro ko'ina inda 'yan'uwa su ke, mu gaya musu su zo mu yi wasan mu'na, kyanwa ta mutu."

Sai dukan sera suka fita, suka taru, su na ta kida da rawa. Wannan ya fita, ya yi rawa, ya fyade ta da wutsiya, ya na cewa, "Yau rana mu'na, rana farin ciki, kyanwa ta mutu," ya koma. Wani, kuma, ya fita ya yi rawa, ya fyade ta da wutsiyarsa, ya ce, "Yau rana mu'na, rana farin ciki, kyanwa ta mutu," ya koma.

Daga nan babban ya zo ya ce, "Mu, rawamu ta manya mukan yi ne, mu na yi rawa." Sai ya yi ta rawa. Har va hau kan kyanwa, ya na cewa, "Sai ni babban wan yara! Kome na babba ya fi na yaro. Fara in rawa in yi juyi."

Sai kyanwa ta yi farat, ta kama shi, ta tafi da shi sako. Danna suka warwatsa, suka shige ramkansu. Kwana goma ba wanda ya ko leko waje.

Tatsuniya ta 30:

Baunā Da Kwadō

Baunā tā cika girman kai kwarai. Bā tā ganin kōwā dā darajā. Sabōdā haka dukan nāmun dājin sun kirā tā, sukā yi mata gargadi a kan wannan hali nata, amma ba tā kulā dā zāncensu ba. Wata rānā kwadō ya tafi wurintā ya yi mata maganā dā kashēdi dā yawā, amma zāginsā ta kē yi-wai, nāmun dāji masu kwarjini dā laushin fatā sun yi maganā ba tā kulā ba ballē mai jiki duk kirci? Sai kwadō ya fūsatā, ya cē, "Kē wane karfi gare ki? Idan ki nā dā karfi dā iya gudu-dā nī dā kē mū yi wasan tsere". Dā baunā tā yardā, kwadō ya roki dukan nāmun dāji su zō kallō ran nan, sai, kuwā, aka sā rānā.

Dā rānār ta rage gobe sai kwadō ya jera yaransa goma sha hudu, kowane a zango guda, domin akwai zango goma sha hudu a filin tsere, ya, kuwā, gaya musu yadda za su yi. Dā rānār ta cika, dukan nāmun dāji dā tsuntsaye sukā taru, aka tashē su gaba dayā. Baunā ta rufe ido, ta sheka dā gudu sosai har ta kai zango na dayā. Zā tā huta, sai ta ji muryar kwadō ta cē, "Kē baunā sai yanzu?" Dā ta ji haka, ta zabura dā gudu, kuma-babu dama huta. Haka ta rika tarad dā kwadō, zango na biyu, na uku, har zango na goma sha hudu. Dā ta isa sai ta fadi, ta mutu.

Cika baki dā fankama hasara cē.

Tatsuniya ta 31:

Saurō da Kunnē da Hannū

Saurō da kunnē da hannū su nā abūta tun farkon kafawar duniya. Barci kadai ke raba su. Ana nan ran nan sai kunnē ya ka da baki, ya fada wa sauran abokanansa cewa ya kamata su rika adashē sula biyar biyar. Hannū ya ce shi dai, kam, ba zai iya yin irin wannan adashē ba, don ya ji an ce amanā da cika alkawari, Ubangiji ya dauke su daga duniya.

Kunnē ya yi wa saurō maganganu masu dadi har ya yarda cewa zai yi. Har, ma, ya kawo sula biyar ya ba kunnē. Hannū ya ce shi, dai, bai goyi bayan wannan adashē ba, domin zai jawo hamayya tsakaninsu da juna.

A karshen wata saurō ya zo wurin kunnē domin ya kwashi nasa adashen bai, kuwa, ba shi ba. Ya yi ta zuwa bin bashi har wata uku, ba a biya shi ba.

Ran nan ya fusata, ya dami kunnē da cizo. Kunnē ya rasa abin da zai yi, sai ya yi ta rikon saurō cewa ya yi hakuri, jibi zai biya shi--da kyar saurō ya bar shi.

Ran nan kunnē ya kira hannū ya fada masa cewa, shi a manne ya ke da kai gab, don haka bai sami dama gudun ba, in ba haka ba da ya kaurā, saboda tsananin bin bashi da shan azaba. Don haka ya ba hannū sula goma don ya rika kore masa abokin bashinsa in ya zaboro. Hannū, kuwa, ya yarda.

Da ranar ta cika, saurō da matarsa suka zo bin bashi a gun kunnē. Sun fara tambayar kudi ke nan, bii, bii, bii. Sai hannū biyu biyu suka kai musu mari tas, tatas--in sun yi nan hannaye su tare, in sun yi can hakanan. Da suka ga za su halaka sai suka koma.

Koina saurō ya ke in ya ga kunnē zai tambayi kudin adashensa, hannaye, kuwa, su kai masa gudummawa don su kashē masa shi.

Tatsuniya ta 32:

Kunkurū Da Mālamī

À zāmanin da kunkurū ya nā da wata mace. Mātār ta daɗe ba ta sami haifuwā da shi ba. Wannan abu, kuwā, ya bakanta musu zuciya kwari. Ran nan kunkurū ya nā zaune, sai ya sami labarin wani malamī daga wani gari kusa da garinsu. Ya yi shiri, ya tafi garin, shi kadai, don ya gana da malamī. Da ya isa can ya kwashe duk abin da ke tare da shi, ya fadi abin da ke damusa. Shi, malamī, kuwā, ya karfi kudi sula biyar da zakara guda da kwalabar man ja guda a wurinsa tukuna kafin ya ba shi magani.

Da kunkurū zai komo garinsu malamī ya gargade shi cewa kada ya kuskura ya ci daga cikin maganin da ya ba shi. Da ya isa hanya ya bude kwaryar da aka sa maganin a ciki, ya dibi kadan, ya ci. Da ya ji abin na da dadi, ya cinye shi gaba daya, ko kankanai bai rage wa uwargida ba. To, amma sai kunkurun da kansa ya dau ciki! Kowane wata sai cikin ya yi ta kumbura.

Da ganin haka sai ya yi ta kuka. Da ya rasa abin da zai yi sai ya komo wurin malamī, ya fada masa abin da ya auka gare shi. Malamī, kuwā, ya fada masa cewa ba shi da makarinsa, ko da ma bai gargade shi cewa kada ya taɗa ba? Sai cikin ya yi ta kumbura har ya fasho. Kunkurū ya mutu, babu damaɗi haihuwa.

Yawan kwadayi halaka ne.

Tatsuniyā ta 33:

Wani Mutum Da Mataṛsa

Wata mace saboda rashin kirkinta mijin bai cika sonta ba. Ita, kuma, ba ta gane ba ta na zato cewa mijin ya na sake neman wata da aure ne. Domin haka sai ta rika nuna masa halaye marasa kyau, har abin ya kai fagen ko abinci ba ta yi. Da mijin ya ga haka, in ya dawo daga aiki sai ya bi ta gidan abokansa, ya ci, ya koshi, in dare ya yi ya dawo gida.

Da ta ga mijin ya na neman rabuwa da ita, sai ta je wurin wani boka domin ya yi mata magani yadda mijin zai so ta. Boka ya fada mata cewa ta je ta nemo nonon zaki. Idan ta samu, bukata ta biya ke nan. Da jin haka ta je wurin wani maharbi don ya kai ta daji inda akwai zakanya wadda ba ta dade da haihuwa ba. Da maharbi ya yadda zai kai ta, ta kawo katon ragi, ta yanka, ta fede, ta yanka naman gunduwa-gunduwa, ta dafa rabi, rabi kuwa, ta soya.

Da ta gama, ta sake zuwa wurin maharbi don ya kai ta wurin. Maharbi ya kai ta dajin har ya nuna daidai wurin kwanciyar zakanya, ya koma abinsa. Da ta gan ta, ta rika jefa mata tsire har kwan biyar ta na ci. Rana ta yi kusa da ita, ta tatsi nono, ta kai wa boka. Boka ya fada mata cewa babu wani magani--hakuri da jurewa da rarrashi da ta yi har ta sami nonon zakanya, in ta yi wa mijinta zai so ta. Da ta bi shawarar boka, ta ji dadin zama a dakin mijinta.

Tatsuniyā ta 34.

Wani Maharbi

Ƙwai wani matsiyacin maharbi a zamanin da, babu abin da ya ke kashewa sai damo. Kullum in garin Allāya waye sai ya rataya tsuɓɓansa ya shiga daji neman damo. Ran nan ya fita zuwa farauta. Tun bai yi nisa ba sai ya ga wani damo a kan kuka ya na shan hantsi. Ya ce, "Alhamdu lillahi, abin nema ya samu." Ya zare kibiyā zai harba sai damo ya shiga cikin kogon kuka. Shi, ko, ya bi shi har ya shiga kogon.

Da ya shiga, ya fada can ciki a wani gari cikin kogon inda ya tarad da mutanen garin su na bakin ciki saboda rasuwar sarkinsu. Su na, kuma, shawarar yadda za su sami wani bako wanda za su nada sabon Sarki, domin a garin dan gari ba ya cin sarauta, sai bako.

Da suka gan shi, suka yi ta muƙa sun sami sabon Sarki. Suka nada shi Sarkinsu, suka ba shi kome da kome--gida mai kyau, dabbobi, riguna da alkyabbu, dawaki, bayi da kyawawan 'yan mata ya auna. Amma sun fada mashi cewa wata kofa na nan wadda Sarki ba shi buɗewa.

Bayan da ya yi shekara biyar ya na sarauta, sai ran nan ya bushi iska, ya ce sai ya buɗe kofar. Manyan gari suka yi ta rarrashinsa kada ya buɗe, amma ya ki, domin ya riga ya buwaya.

Sai kawai ya buɗe kofar. Nan da nan sai ya ga kansa a waje, sanye da tsamma a jikinsa kamar yadda ya ke a da. Sai ya riƙe baki, ya yi ta cizon yatsa.

Ba mai azzirta matsiyaci sai Allā.

Tatsuniyā ta 35:

Farkē da Yārō

Wani farkē ya sāmī yārō, ya cē ya rakā shi fatauci, in sun kōmō zai bā shi abin cīn nāmā. Yārō ya yādā. Suka tafi. Yārō ya nā masā wahalā hař shēkarā biyū.

Dā suka kōmō, farkē ya sayi wukā ta sīsīn kwabō, ya bā shi, ya sallāmē shi. Yārō ya fita ya nā kūkā, ya kai kārārsā wajen Ālkālī. Ālkālī ya kira farkē, ya cē, "Wannan yārō ya cē bā kà biyā shi lādansā ba."

Farkē ya amsā, "Nā biyā shi."

Yārō ya cē, "Karyā cē. Bai bā nī kōmē ba, sai 'yar wukān nan."

Ālkālī ya tambayi farkē, ya cē, "Hakā nē?"

Farkē ya cē, "Hakā nē. Dōmin dā, mā, na cē in mun kawō zān bā shi abin cīn nāmā nē. Gā shi, kūwā nā bā shi."

Ālkālī ya cē, "Tō, nā jī." Sai ya sā akā kawō nāmā, ya cē ā azā wukā a kansā. Ālkālī ya cē, "Wukā, cī nāmā." Bā tā cī ba. Ya cē, "Tō, kun ganī, wukā bā tā cīn nāmā, sai hakōrā. Ā cire hakōran farkē ā bā yārō."

Akā kāmā farkē, hař an fārā. Dā ya jī zāfī, ya cē, "Tsaya mālām! Ābin dā ka cē in bā shi sai in bā shi."

Ālkālī ya cē, "Tō, ka fānshi hakōrankā, kōwānē dayā fām gūdā." Akā yi lissāfī, akā tarāf fām talātin dā biyū nē. Farkē ya biyā dōlē. Akā cire ushirī, akā bā yārō sauran.

Tatsuniya ta 36:

Biri Da Kunkuru

Wata rana biri ya gamu da kunkuru da matarsa, Mowa, za su wurin biki. Sai kawai biri ya tura Mowa daji, wai, ba ta ba shi hanya ba. Da kunkuru zai yi magana, sai biri ya kai masa mari. Sun fara kokawa ke nan, sai namun daji suka raba su har suka shirya su. Daga nan idan suka gamu, sai kunkuru yakan ce, "Alla, dai, ya sawwaka da maganar da ba mu san gindinta ba." Sai biri yakan yi shiru. Da kunkuru ya tambaye shi cewa, don me bai ce 'amin' ba, ya ce shi bai damu ba.

Wata rana kunkuru ya sa Mowa ta yi masa waina ta sa cikin zuma. Ya dauka ya kai wa damisa. Abin ya yi mata dadi. Ta tambayi kunkuru daga inda ya samo abu mai dadi haka. Ya fada mata cewa, ai biri ne ke kashi mai dadi irin wannan. Nan da nan ta aika wa biri cewa ta na son ganinsa a gidanta.

Da biri ya kai can, ta rike shi, wai, ya yi kashi mai dadi. Sai ta fara dukansa. Idan ya yi kashi sai ta samsana, in bai yi ba sai ta sake marinsa har ya kusa mutuwa--da kyar ya kufuta.

Da ya doshi hanya gidan, ya gamu da kunkuru. Kunkuru ya tambaye shi abin da ya same shi. Shi, kuwa, ya fada masa abin da ya same shi a kan maganar da bai san gindinta ba.

Kunkuru ya ce, "Idan na yi addu'a cewa Alla ya sawwaka da maganar da ba mu san gindinta ba kakar ce, 'ba ruwanka.' Yanzu za ka ce, 'amin', ko ba za ka ce ba?"

Nan da nan biri ya ce, "amin, amin, amin." Haka, kuwa, ya ke kuka har yau.

Tatsuniya ta 37:

Mabudin Arziki

Akwai wani attajiri mai dukiya da yawa da 'ya'ya da barori. Ya na da yaransa masu yi masa kasuwanci. Shi, kuwa, zaman kanti ya ke yi. Ya na ilimi. Ba ya wahalad da yaransa ko barorinsa. Kullum da safe kafin ya gama karatu ya sallame su zuwa wajen harkokin sa, sai ya yi musu gargadi ya yi musu nasihah. Yakan nuna musu cewa boye aibun abin sayarwa, ko wata irin dabara ta cin mummuna riba, da yawar rantsuwa wajen saye da sayarwa, sukan hana dan kasuwa samun arziki, har ya gama zarafinsa bai zama attajirin kirkir ba--sai wahala, sa'an nan ga azaba a lahirah.

Yakan nuna musu cewa idan sun sami riba, komo kankantarta, su yi maza su kafa. Ta haka sai su sayar da kayah da yawa cikin lokaci kadan, su, kuma, sayo wadansu su sayar. Wannan zai sa su sami kasuwa sosai. Samun kasuwa, kuwa, ita ce hanya cin riba ciniki, ita ce hanya karuwar arziki sosai.

Yakan nuna musu cewa idan sun matsa sai sun ci riba mai yawa kafin su sallama kayansu, to, sai su daɗe ba su sayar ba. Misali in ka yarda da riba sisi maimakon sula a kan wadansu kayan naka, sai ka sayar da wajen goma a lokaci kadan. Shi, kuwa, mai neman riba nai ko sula, bai sai da ko daya ba. Ka ga, kai ka na da riba wajen 6s ke nan a wannan lokaci, shi, kuwa, ko kwabo bai samu ba.

Yanzu haka yaran nan nasa da 'ya'yansa sun azurtar kwarai, har sun hada kai sun kafa kamfanin ciniki da noma a garinsu.

Tatsuniya ta 38:

Biri Da Damisa

Wata rana biri ya tashi daga Kurmin Wandu inda ya ke da zama, za shi gidan surukinsa a Kurmin Zaki. Ya sayo goro da gishiri da ganyen taba ya kunsu ya dauka a kansa. Ya na cikin tafiyar sai ya tarad da damisa ta na hutawa a gefen hanya. Da ta hangi biri daga nesa ta ce, "Mai, ga sarkin munin nan ya na tafe."

Da biri ya isa wurinta ya ce, "Maigida, sanmu da hutawa. Lafiya, kuwa, ki ke zaune nan?"

Damisa ta ce, "Babu kome, i na jiran wani ne".

Daga nan damisa ta tambayi biri inda za shi. Ya ce, "Za ni gidan surukina ne a Kurmin Wandu". Daga nan, fa, damisa ta fasho da dariya har ta na zabad da hawaye.

Biri ya ce, "Yaya haka? Me kika gani ki ke dariya?"

Damisa ta ce, "Ina mamaki ne yadda har ka yi aka ba ka mata".

Biri ya ce, "Me kika gani har kika fadi haka?"

Damisa ta ce, "Bakinka kama gungumen itace, da idanunka zuzzurfa kama rijiyoyin Hamada, da fuskarka baki kirin--su ne suka ba ni dariya, har, kuma, ka sami mata?"

Biri ya ce, "Wannan ne ya ba ki dariya? Ai, yadda kika gan ni nan surukaina sun fi ni muni. Idan ki na shakka, zo mu tafi ki gani".

Damisa ta bi biri, suka tafi. Da suka isa, suka tarad da surukan da yarsu su na tonan rogo. Da damisa ta gan su sai dariya ta kama ta. Ta yi ta dariya har ta fadi.

Uban mata ya tambayi biri abin da ya sa abokin tafiyarsa ya ke dariya haka. Biri ya kwashe duk abin da damisa ta fada ya fada musu. Surukan suka fustata, suka taru, suka ba damisa kashi. Da kyar ta tsira.

Tatsuniya ta 39:

Mafarin Gābār Kārē Dā Zōmō

À dā cān dā zōmō dā kārē àbōkan jūnā nē. Àmmā kārē ya nā jīn shakkan zōmō kwarai sabōdā kunnuwan nan nāsā fakā-fakā. Ìdan zā su fārautā sai zōmō yā kira kārē don sù tafi tārē. In suka ga wani nāman dāji sai zōmō yā cē "Àbōkī! kada nāman nan yā tsērē!" Sai kārē yā bī, yā jē yā kashē shi. Ìdan suka dāwō suka raba nāmā, zōmō yakan dauki nāmā mafi yawā, kārē, kuwā, yā yi snirū, ya nā tsōrō kada yā cē wani abū zōmō yā sōkē shi dā kakhōnī, wātō kunnuwā.

À lōkacin Bābbar Sallā kārē ya rōki zōmō cēwā ya nā sōn 'yā'yansa sù zō sù yi masā bārka dā sallā. Zōmō ya yārdā. Yāransā suka yi kwalliyā, suka sā rīgūnā masu kyāu, suka tafi. Kārē ya bā sù wākē dā harāwā suka cī, suka kōshī. Daga nan yāran suka yi ta wāsā.

Shī kārē, kuwā ya nā ta lūrā dā kunnuwānsu haŕ ya taŕā, ya jī sù dā taushi-taushi. Ya tām̄bayi 'yā'yan zōmō cēwā, "Àshē àbin nān bā kakhō ba nē?" Suka cē, ai, kunnuwā nē, na ubānsu, mā, haka su kē. Daga nan kārē ya sallāmi yāran, ya rakā su zuwā hanyār gidā.

Rānā ta ukū, zōmō ya kirā sù, ya cē sù jē fārautā. Suka tafi, suka ga kūrēgē. Zōrō ya cē kārē yā bī shi yā kāmō shi. Kārē ya kī, ya cē sai, dai, zōmō yā bī shi. Zōmō ya zāburā, zāi tūrē kārē dā kunnuwānsā kamaŕ yaddā ya sābā yī, sai kārē ya cafē kunnuwā dā bākīnsā, ya kāmā kyēyār zōmō, ya yi ta bugā shi à kasā haŕ ya mutū.

Tun ran nan ìdan 'yā'yan zōmō suka ga àbōkin ubānsu sai sù gudū don kada yā cīnyē su kamaŕ yaddā ya yi wā ubānsu.

SASHI NA BIYAR: LABARIN KASA

A) Nijeriya Da Makwabtanta

Akwai wadansu kasashen arewa da gabas da yamma ga Nijeriya. Amma kudu teko ce kawai. Daga arewa Nijeriya ta yi iyaka da Niger Republic. Ta na cikin kasashen da ke bin Faransa da. A kusurwar arewa da gabas Ta'kin Cadi ne, wanda korami da yawe suka fada cikinsa, suka mayad da kasar wurin taso da kafau. Amma galibin kasashen da ta yi iyaka da su a arewa duk jigawa ne.

Wajen gabashin Nijeriya akwai wata kasa mai yawan tuddai da a ke kira Kamaru. Wajen yamma akwai Dahomey, ita, kiwa, rikon Faransa ce da. Ita Dahomey kasa ce kamar Nijeriya.

Dubi taswiran Nijeriya ka ga siffar kasar. Kiyayi ma'aunin taswirar, sa'an nan ka yi kofar ka gane girman Nijeriya. Misali, in ka ce za ka tashi daga kudu zuwa arewa, ka yi tafiyar mil goma kowace rana, za ka yi kwana sittin tun daga bakin teko har zuwa kan iyakar kasar ta arewa. To, tafiyar kwana nawa za ka yi daga kan iyakar kasar ta yamma zuwa ta gabas?

B) Tafiyar cikin Nijeriya

Zama wuri daya tsautsayi! Wadansu mutane Alla ya yi musu son yawo ne, wadansu, kiwa, sukan bar gidan don si ziyarci abokai ko si ga sababbin wurare. Wadansu sukan bar gidan don cin rani ko don fatauci. Tafiyar akan yi ta kasa, ko cikin jirgin ruwa, ko na sama.

1) Tafiyar Kasa

Galibin mutane a kasa su ke tafiya. A koina cikin kasan nan ka na gamuwa da mutane su na tafiyar kasa a kan hanyoyi manya da kanana. Wadansu na fitowa daga nesa. A cikinsu har da 'yan jaura.

Tun wajen shēkarā hāmsin ā Ingilā bāsūkiŕ ya zama jiki gā mutāné.
 Ba ā dadē ba, kumā, bāsūkiŕ ya shigō Afirkā. Yānzū, dai, kōwācē shēkarā
 a nā sayad dā dūbban bāsukurōrī ā Nījēriyā.

2) Tāfiyā dā Dabbōbī

Mūtānē dā yawā, tun, mā, bā ā Jihār Arēwā bā, sukān hau dawākī, jākai
 dā rākumā zuwā wadānsu wurārē. Ā Jihār Arēwā, kiwā, ai, kō dā yāushē akān
 gāmī dā āyārin jākai kō rākumā dāuke dā kāyan audigā kō gyādā.

Ā lardunān kudū na kasan nān bā ā cikā sāmīn irin wadānnān dabbōbī
 ba sabōdā bakin mākiyin nān nāsī, wātō kudan tsandō wandā kē jāwō musī
 ciwō mālī halākā su nān dā nān.

3) Tāfiyā Cikin Jirgin Kasā

Tun wajen shēkarā dārī dā sukā wucē, Allā ya bā dan Adām hikimār
 yīn injī na jirgin kasā mālī aiki dā tūrūrī. Irin wadānnān jirāgē sukān
 jā tārāgū cike dā fāsinjā dā kāyā. Hanyār jirgin na dōgwāyen karāfan
 gwāngirī gidā biyū nē dā akā shimfidā ā kān wadānsu gājējjērūn kātākai
 māsu kwārī. Ā kāsū ya kē tāfiyā. Dā fatauci ya fārā gāwurtā nē akā
 ginā hanyōyin jirgin kasā ā Nījēriyā.

4) Mōtōcī Kanānā Dā Mānyā

Yīn hanyār jirgī ya nā dā wiyā, dā tsādā mālī yawā. Kō dā ya kē
 yānzū hanyōyin jirgin dā kē cikin Nījēriyā tsawonsi ya kai wajen mālī
 dūbū biyū, duk dā hakā ākwai garūwā dā yawā dā kē nēsā gā hanyār jirgī
 hār yānzū. Sai, dai, ākwai āmīntāttun hanyōyin mōtā wadāndā akā yī sū
 don sawāke tāfiyā dāgā wadānnān wurārē zuwā gā ta hār jirgin dā kē kuse.
 Mōtōcī su nā āmfānī dā irin wadānnān hanyōyin don daukār fāsinjā dā
 kāyansī. Sabōdā māshahūrin āmfānin nān nāsī, kōwācē shēkarā a nā shigōwā
 dā dūbban mōtōcī mānyā dā kanānā cikin Nījēriyā.

5) Tàfiyā Cikin Kwālē-Kwālē

Mutānen bākin kōgī, kō na hanyōyin rūwan bākin tēkū, gālibān su nā àmfānī dà kwālē-kwālē wajen tàfiye-tàfiyensi. Ya nā dà ban shà'awā kà ga shiryayyen kwālē-kwālē ya nā kētā tāguwār ruwā, kō ya nā gudū hisā tāguwār ruwā. Hanyā cē ta tàfiyā marā wāhalā waddā bā rūwankā dà kūrā. Àmmā ita, mā, wannān hanyā àkwai tā dà tātā rānār kīn dillancin--wātō rānār dà ruwan samā ya sāmē kù. Don, kīwā, 'yañ rùmfan nān ta tsūmmā, kō ganyē, bā tā bākin kōmē in hadarī yā tāsō.

Gālibin jirāgē dà ka kē ganī cikin kōgunā a nā àmfānī dà sū don yīn abūbuwā dàban dàban. Wadansu don daukār mutānē dāgē wani wurī zuwā wani. Wadansu na masintā nē. Yawancī, kumā, akān cikā su dà kāyan sayārwa, kamañ sū kōrai, dōyā dà kwāndon kaji kō zābbī.

6) Sābābbin Hanyōyī Na Tàfiyā Cikin Ruwā

Kun, dai, ji yaddā 'yan Adām sukā sāmi hikimār yīn injī na jirgī mairi aikī dà tūrūrī. Karīn wannān hikimā, mā, hañ akā sāmi wadansu dābārū na sarrafad dà irin wannān injin yā tūkā jirgin ruwā. Shī injin dīn ya kē jūyā filāfilan jirgin ruwā kamañ tayōyin mōtā. Irin wadannān jirāgē, a nā ganinsu kō dà yāushē birjik à mānyan kōgunā. Sukān dauki dimbin kwāl, kō itātuwān wutā, wadandā a kē àmfānī dà sū don tafasā rūwān dà kē bā dà tūrūrīn dà kē tūkā jirgin.

Dāgā bāya, kumā, sai akā ganē dābārār yīn injin wandā kē aikī dà kànzārī kō fētūr. Wātō irin injin wandā mōtōcī kē aikī dà shī. Jirgin ruwā, mā, a nā yi masā irin wannān injin. Shī injin dīn ya nā jūyā wani kātōn matūkī à karkashin jirgī. Idan matūkīn tā shūri ruwā bāya sai jirgin yā yī gāba.

Irin wadannān jirāgen ruwā yānzū a nā àmfānī dà sū à kān kōgunā dà yawā. Mānya-mānyā dāgā cikinsu kē rātsō tēkū dāgā Ingilā dà sauran

kasāshen kētāre cike dà kāyàyyakī māsū yawā wadāndà mūtānen Nījēriyā kē
būkātār sàye. Sāu dà yawā kakān ga irin wadānnān jirāgē à tashār jirgin
ruwā ta Ikkō, Fatakwāl (Port Harcourt) dà sauransū.

7) Jirāgen Samā

Bābū wata hanyār tàfiyā dà ta fi ta jirgin samā saurī. Dàgà
Nījēriyā mun iyā kai Ingilā cikin yinī dayā idan mukā shiga jirgin samā,
ammā jirgin ruwā kōmē saurinsā bà zāi kāsā mākō biyū ba. Shēkarā hāmsin
kē nan dà wani dan àbū dà sukā wucē akā fārā ganin jirgin samā na farkō
à cikin sararin samā.

Jirgin samā yānzū ya mai dà kō'inā à dūniyā kuṛkusa. À cikin 'yan
shēkarun nān Allā kadai ya san yawān fīlāyen jirgin samān dà akā yī.
Yānzū, mā, tàfiyā tsākānin gālibin mihimman garūruwā na Nījēriyā ta kōmā
ta jirgin samā.

C) Fādāmūn Bākin Tēkū Dà Mashigaṛ Kōgin Kwārā à Tēkū

Yānzū bāri mī dāuki kāmū kāmār bākī dà sukā fitō dàgà kasāshen
kētāren ruwā sukā mufō lardunān Arēwā dàgà bākin tēkū. Wānē irin bambancī
na kasā zā mī ganī à cikin tàfiyārmī?

1) Fādāmūn Bākin Tēkū

Idan mukā sàuka dàgà jirgin ruwā, misālī, à wurīn dà bā tashār jirgin
ruwā ba, àbīn dà zā mī fārā karō dà shī, shī nē wani irin yāshī mī lounī
rāwayā. Dà mun fārā tàfiyā zuwā cikin kasā, zā mī ga--don yawān káfau dà
cābī, dà yawān giftāwār kōrāmū--tīlās mī fāsā. Sabòdà sarkēwār wurīn sai
tàfiyār tà yi wūyā aimīn. Tīlās mī bukāci jirgī, haṛ, mā, dà nēman
tāimakon wani dan kasā yā yi manā jā gōrā mī sāmī fītā dàgà hanyōyin ruwā.
Bā wūyā mītūm yā yi batān kái, ammā in dà jā gōrā zā mī iyā kōkàrtāwā haṛ
mī kai gā būsasshiyār kasā mī fākō waddā ta tāsam mā wurārōn dà bā
surkukī cikin kasā.

Zā mī yi tàfiyā mī shā kallō. À gēfèn ruwān àkwai itātuwā kusan irī dayā, àmmā dàbam dà wadàndā mukà sàbà ganī. Sū itātuwān sun sakà saiwōyinsū dà yawā wadàndā kē kàmañ rīkē dà sū cikin ruwā. Hakà itātuwān bàkin tèkū su kē, wadàndā a kē kirā dà Turancī mangirūb (mangroves). 'Yan kàdan nē dàgà cikin irin itātuwān dà kē iyà rāyuwā à cikin ruwan tèkū mǎi gishiri-gishirī. Sū saiwōyīn cikin ruwā sukān rikà tsirō samà dà kasà. Don hakà duk sai sū sassàrkē--bā yaddà hanyā zā tà rātsā à tsàkàninsū.

Kurmī irin wannān, dai, ya mīkē à bisà gābāñ tèkū dà nīsa. Dà ganin kurmin nan zā kà zātā à zūciyārkà cēwā bā yaddà zāi yīwu dan Adām zāi iyà zamā cikin irin wadānnān wurārē.

Àmmā jēfī-jēfī akan sāmī 'yan kanānān kauyukā à wurārēn dà akà sāmī dan fakōn dà kē iyà daukār 'yan bukkōkī hañ à iyà sāmīn wurin yīn 'yan gōnākī don nōmā àbinci. Gālibin mutānē irin wadānnān 'yan kauyukā duk masintā nē.

Dà a nā kārā nīsa dàgà bàkin tèkū, yawān ruwān ya nā rāguwā. Àmmā kō à irin wadānnān wurārē akan sāmī irin itātuwān nan mangirūb--àmmā hàde dà ciyāyī dà itātuwā nan dà can, irin wadàndā bā sū rāyuwā à wurārē māsū ruwā irin na tèkū. Àkwai kumā cikōwāñ hakūkuwā kàmañ sū kaimuwā irī dàban-dàban. À wadansu wurārē akan tarañ sun sarkē, hañ bā yaddà jirgin wutā kē iyà wucēwā bā dà en būdā musū hanyā ba.

À irin wadānnān wurārē nē itātuwān kwākwā zā sū sōmā bàyyanā. Wadansu mutānē sukān cē, wai shī nē itācēn dà ya fi kōwānē itācē àmfānī à dūriyā dukà.

Kō dà ya kē bā wiyā mī yi batān kái à tsàkānin hanyōyin ruwan bàkin tèkū, duk dà hakà àkwai hanyād dà a kē iyà bīntā dàgà yammacin Nījēriyā hañ zuwā gabās à wurārēn dà kē kusa dà bàkin tèkū. Kwālē-kwālē nā iyà tāsī dàgà Pòrtò Nōvō (cikin kasar Dāhōmēy yamma dà Nījēriyā) yà isa hañ ikkō. À ikkō kumā àkwai wata bàbbañ hanyāñ ruwā dà ta gamē dà tèkū, waddà

a kē kirā dà Turancī làgūn (lagoon), wandà ruwansà dayā nē dà na tèkū. Duk, kiwā, mai sō yà cīgāba zuwā gabās ya nā iyà shiga jirgin wutā wandà kē shāwāgī tsākānin Ìkkō dà Sàpēlē kō dà yāushè. À wurīn Kōgin Kwārà ya rarràtsā haĩ zuwā magamařsà ta tèkū sukà bàzu kō'īnà. Wannan yankin kasāř bā yā dà wani sūnā sai Nējà Deltà, wātō mashigař Kōgin Kwārà tèkū.

2) Nējà Deltà

Mashigař Kōgin Kwārà à tèkū ta nā dà fādī, kumā mihimmiyā cē kwarai dàgà cikin sauran fādāmūn kusa dà hākin tèkū. À nan nē kōrāmī dà mānya-mānyan hanyōyin ruwā sukà tàttāru. À tsākāninsī kiwā àkwai 'yan tsibīrai. Itātuwān, kiwā-kusan duk mangirūb nē.

Mē ya sē kasāř ta zama hakà?

Nan gāba zā mī kařānta wani àbū game dà bàbban kōgin nan na Kwārà, tun dàgà wurīn dà ya fērō haĩ zuwā mahadařsà dà tèkū. Tun shēkārū dūbbai dà sukà wucē ruwan samān dà a kē yī ya nā gangārāwā ya nā fādāwā Kwārà dà sauran kōrāmī dà sukà mālālā cikintā. Ruwān, kiwā, yakān kwāshè kasā yā kai tà tārē dà shī ta wurārēn dà ya biyō. Bāyan cikōwā, in ruwan kōgin yā rārē a nā iyà ganin tàbō ya tārū à bisà gābāř kōgin.

Kōgin Kwārà nā mālālā zuwā tèkū, ya nā, kumā, wankē tàbōn, ya nā tàfiyā dà shī. Tun wajen rārē da hāmsin ràtonsà dà bākin tèkū, Kōgin Kwārà ya wātsu cikin kōguni dābam-dābam. Sū, kumā, kōgunān haĩ wā yāu sukà sākē rarrābuwā cikin hanyōyin ruwā bā iyākā sàssārke dà jūnā. Kōwānē, kiwā, yakān tahō dà tàbō zuwā tèkū. Lōkàcīn dà kōgunān sukà kusantō tèkū tàbōn yakān kwāntā à kārakashin ruwān. Ta hakà sànnu-sànnū haĩ akà sāmī gābōbīn sukà hābākā, sukà gāgāri jirāgen ruwā iyà bī zuwā cikin Kōgin Kwārà ta wannan wurīn.

'Yā'yan itātuwān mangūrib na bākin tēkū wadāndā sukā kōsā sukan zube cikin kōgin. Sai ruwā yā jā yā kai sū wurin gābōfin nān māsu tāsō. À nān zā sū yi sāiwā. Bà zā à dadē ba sai sū yi tsirō. Cikin 'yan shēkārū kēdan--sabōdā yāu dà gōbe sai tāsōn yā rikā daskārēwā à wajen saiwōyinsū ya nā gamēwā--hañ wani dan tsibirī yā sāmū à tsākānin kōramā dà kōramā. Tāron wadānnān tsibirān nē a kē kirā "Niger Delta" dà Tūrancī. Ākwai irin tsibirān nān tūrūrū bā iyākā.

3) Tashōshin Jirgin Ruwā Na Kwārā

À wurārēn dà mihimman hannāyen Kōgin Kwārā sukā shiga tēkū duk sun zama tashōshin jirāgen ruwā. Wadānnān sū nē garūruwān dà jirāgen ruwān dà sukā fitō dāgā wurārē māsu nīsa kē tsayāwā wurinsū. Idan hannāyen ruwā māsu fādī nē dà zurfī, gālibān akān sāmī wadansu tashōshin jirgin ruwā à bisā gābār kōgin nēsā dāgā bākin tēkū. Mīsālī à Fōrcādōs, jirāgē nā iyā bīn Kōgin Kwārā hañ sū kai Būrūtū, dà Wārri dà Sāpēlē.

Wadansu mihimman wurārē na sēshin mashigār Kwārā à tēkū kō na kusa dà ita, su nē Brāss, dà Bōny, dà Fatakwāl dà Opōbō. Wadānnān duk zamansū ya kasāncē à cikin yankin kōramī dà fādāmūn kusa dà bākin tēkū.

D) Kurāmē Na Nijēriyā

Lōkacin dà mukā cīgāba cikin tāfiyārmī, mukā yiwō wajen arēwā cikin kwālē-kwālē ta fādāmūn kusa dà gābār tēkū, sai mukā ga yawān itātuwā mānyā ya kārū. Sā'ān nan, kumā, kasār ta kārā karfī. Dà zā mī kārā cīgāba cikin kōgin dāgā bākin tēkū zā mī rikā ganin kōramūn dà kē fādōwā cikin kōgin su nā rāguwā hañ mī kāwō wurīn dà bā wata hanyār ruwā dà ta kē gābār kōgin sam. À bisā gābōfin bā kōmē sai itātuwān kwākwā dà gwangwalā dà sauran itātuwā māsu ban shā'awā. Bāyansū, kīwā, sai dōgwāyen itātuwā irin sū rīmī. Wātō mun kāwō kārshen kurmī kē nan.

1) Kurmi

Kamāñ yaddà fàdàmin kusa dà bàkin tèkū su kē, 'akà shī, kumā, yankin kurmi ya giftā tun dàgà kán iyākā ta gabàs hañ ta yāmmā à Nijēriyā.

À wūrārē dà yawā kurmi ya ragè duhù kō, mā, ya zama kàrkarā, sabòdà sārè itātuwàn dà mutānē kē yī don sù yi gōnākī. Àmmā idan kurmi sōsai nē hañ yānzū sabòdà kūsācin itātuwàn dà jūnā bā indà zā sù iyà sāmìn hasken rānā sai dàgà samā. Don hakà sai sù yi ta yīn tsawō don sù tsērè wà 'yan'uwansù sù sāmī hasken rānār.

Dàgà samānsù duk ganyē nē à sàssārke. Gā, kumā, shūke-shūkē māsū yādō sukà nannādē à jīkin itātuwàn hañ sukà kai gā rāssā sukà rasà wurin yādō-tīlās sukà yiwō kasà su nā līlō. Bā iskā, gā danshī. Kasañ wurīn, kùwā, mēi danshī cē don kō dà yāushè rānā bā tā buguntà ballē tā būshè bāyan an dāuke ruwā.

Wadansu dàgà cikin itātuwàn wurīn, sū nē: madācī, lōkō, rīmī, kirnī dà sauransù iri-irī dà a kē sāmìn kātākō mēi darajā dàgà gārē sù. Kōmē na wurīn kōrē shañ ya kē--kāmāñ danyañ ciyāwā, in bandà fūrānnin gurjiyā dà sukà haskākā dājin. Nāmun dājī, kùwā, kō dà ya kē àkwai sù dà yawàn gāskē, duk dà hakà sai àbīn dà bā à rasā ba akān ganī. Yawàn kwārī irī dābam-dābam sukān dāukē wā mēi tāfiyā hankālī, bā nāmun dājī ba. Wadansu dàgà cikin kwārīn, wātō irīn sū mālām-būde-littāfī māsū kyān launī nē. Àmmā dà yawā dàgà cikin kwārīn karō dà sū bā yā dà dādī, tun, mā, bā tūmā-dā-gayyā bā, dà kudā.

Kasañ wurīn duk bāi dayā ta kē, kō dà ya kē àkwai hawā dà gāngarā mārāsa zurfī dà 'yan tūddai nan dà can. Cān, zuwā arēwā, mā, itācen kurmin à wārwatse su kē, bā sū dà yawā, kumā, ciyāwā bā tā sarkē ba. Hakà, dai, hañ à kārshē mēi isō gā wurīn dà ya fi wannān būshēwā, à wurīn dà itātuwā su kē nēsà dà jūnā. Sauran filin wurīn, kùwā, duk lūllūse ya kē dà ciyāwā.

Wannan sashin kasar ne mai jigawa, wanda a ke kira "savannah" da Turanci, wanda yawansa ya kai kusan kashi uku daga cikin kashi hudu na dukan Nijeriya.

2) Darajar Katakon Kurmi

Kurame su na da babban amfani kwari a Nijeriya. Da farko, dai, a na samin dimbin katako daga itatuwan kurmi. Da yawansi a na amfani da su wajen gini, yin kujeru da tefuri, yin kayan aiki da, kuma, don amfani wajen abin wuta. Ba mutanen Nijeriya kawai ke bukatar ba. Akwai mihimman katakai da yawa, kuma su madaci da akan aika da su wadansu kasashen.

3) Yadda Kurame Ke Shafar Fasalin Shekara

Kasa mai kurame takan sami bambancin fasalin shekara saboda kurame. Wurin da kurmi ya ke a na samin ruwan sama da yawa. Wannan, kuma, ya na da kyau wurin shuke-shuke. Gwargwadon nisami daga kurmi, gwargwadon bushewa kasar da mu ke ciki, har a kare a kan kuscin filin hamada--a kan irin wadannan abubuwa samin isasshen ruwan sama ya danganta.

4) Yadda Kurame Ke Kyautata Gona

Bayan takon da kurmi ke yi wajen jawo ruwan sama, yakan, ma, hana shi zurawa ya tafi a banza. A wuri maras sarakkuya idan aka yi ruwan sama, nan da nan sai ya malala bisa busasshiyar kasa ya fada kogona. Har yakan sa kogi cikowa nan da nan. Ta haka kuma sai ya rika kwashen kasar wurin ya na tafiya da ita. Shuke-shuke, ma, sai ruwa kadan ne za su iya su yi amfani da shi.

Amma a cikin kurame, ruwan sama yakan rika mutsewa cikin kasa a hankali a hankali domin hasken rana ba ya iya bugansa balla ya tsotsa shi. Akwai ganyaye da buyagi da saiwoyi da yawa a karkashin itatuwan har, ma, ko da ruwan saman zai malala zuwa kogi zai tafi sannu-sannu ne. Maimakon dan gajeren lokacin cikowa na cikin damuwa wanda ke mayewa da dogon fari, a kurmi ko da yaushe ruwan korama malala ya ke sannu-sannu.

À lōkàcin dāmunà bai cikà yīn wata cikōwā ba, dà rānī kumā sai àbīn dà bà à rasā ba yakàn kafē. Wannan yakàn taimāki kasā ta hanya biyū. Yakàn sâ mutānē sù rikà sāmīn ruwā tūtūr don, kùwā, kusan bābū àbīn dà ya fi karancin ruwā tāshīn hankālī. Na biyū, kumā, àlbarkār kasār wurīn duk sai tà daskārē tà bi kasār wurīn maimakon ruwā yà wankē ta yà tàfi dà ita à yi hàsaràrtà.

Hāsālī, mā dai, shūke-shūkē dukà sun fi kamāwā dà kyāu à wurī mairi, kurmī, kùwā, yakàn sâ iskar cikinsà tà zama mairi danshī.

5) Kasār Cikin Kurmī

Bandā, mā, rashīn kwāshē kasār, hañ yāu kurmī yakàn kārā wā kasār ni'imā. Ganyen itātuwā dà bŷāgī sukān fādō kasā. Sukān ruḡē, sārān nan sù zama tākī. Wannan tākīn shī kē arzūta kasār yā mai dà ita mairi ni'imā gā shūke-shūkē. A nà cē dà wannan "humus" dà Tūrancī.

Sabōdā hakā àkallā kurāmē su nā dà àmfānī wajen hudū gā kasā. Don hakā yā kāmātā mutānē sù yi kōkarī gwārgwadon ikōnsū don hanā kurāmē nākasā sabōdā wutār dājī kō yawān sārā.

6) Zamā Cikin Kurmī

Zamā kurmī zamā nē marā wūyā, kumā, mairi saukī. Gā, dai, wādātār ruwā, kumā, kasār mairi ni'imā cē. Àkwai itācē don kōwācē irīn bīkātā. Gā, kumā, wādātattun ganyāyē don yīn bāibayār dākunā. Ciyāwā, kām, bābū. Don hakā kīwōn shāmū bā yā yīwuwā, àmmā akān sāmī awākī dà kājī kō'inā.

Farat dayā tàfiyā dàgā wannan wurī zuwā wani wurī ta nā dà wūyā. Àkwai wadansu turbōbī dà, kumā, hanyōyin mōtā dai-dai. Kāsuwancī tsākānin kayē dà kayē, kō, mā, dà wadansu kasāshen dūniyā na waje, bā shi dà yawā. Don hakā mutānēn dà kē zāune cikin kurmī bā sū dà dāmār jīn lābārīn dūniyā kō sù san cīgāban zāmānī. Sabōdā hakā sū māsū saukīn kārī nē gā hālāyēnsū.

Maimakon sarkakkiyāʼ duhūn kurmī, à arēwacin Nijēriyā kusan duk filāyen kàrkarā nè dà dāji. In kā dūbà taswīrā ta filāyen Nijēriyā, zā kà ga wani lāyī wandà ya mūnà iyākaʼ kurmī dà farkon filin kàrkarā. Àmmā bà lāyī sōsai ba nè. Haʼ àkwai wadansu mānyan garūruwā kamaʼ sū Àbeokutà, dà Ibādàn, dà Òshogbo, dà Òyo, dà Ònitshà dà Àfikpò wadàndà kē kudù dà lāyīn àmmā duk arēwā su kē gā duhūn kurmī. Wadānnān garūruwā sun kāsaitā sabòdà mutānē su nā iyā tāfiyā dàgà wani wurī zuwā wani cikin saukī, bà wiyā, kumā, sū yi fataucīnsū à wurārēn.

Kudancin filin kàrkarā, kusa ya kē dà kurmī, don hakà yanayin kasāʼ wurīn ya nā dà danshī. Haʼ à wannān wurīn àkwai itātuwā dà bishiyōyī dà dāmā, àmmā bà mī cikà girmā ba, kumā, nān dayā cān dayā su kē. Gā ciyāwā tsākānīnsū. Àkwai itācen kwākwā dà yawā à kōʼinā, dà, kumā, mānyan gōnākin dōyā dà sauran shūkeshūken gōnākī bārkatāi. Sabòdà zaman wurin kusa dà kurmī, bà à cikà karancin ruwā ba. Àkwai wadātār itātuwā don yīn gīne-gīnē dà kōnāwā.

Kō dà ya kē kasāʼ bà tà yi kyān ta kurmī ba, duk dà hakà ta dācē dà yīn shūke-shūken abūbuwān àbīnci. Itātuwān kwākwāʼ kumā--'yā'yān dà su kē yī su nā dayā dàgà cikin mānyan abūbuwān cīnikī tsākānin kasāshen wāje dà Nijēriyā.

Àkwai wani àbū marās fāʼidā gāme dà sāshīn kudancin yankīn kàrkarā. Kusan bà yaddà shāmū dà dawākī zā sū iyā rāyuwā à wadānnān wurārē, sai à 'yan wurārē kàdan kamaʼ sū Òyo dà Ibādàn indà kudan tsandō bàl yāwaitā ba kamaʼ sauran wurārē à kudancin Nijēriyā. Shāmū wadàndà akān gānī à wannān yankīn kasāʼ gālibān duk wadàndà akā kōrō nè dàgà Jihār Arēwā zuwā kasāshen kudù wadàndà a kē yankāwā don cī dà isaʼsū wurīn dà suka nūfā. Àmmā duk dà hakà, akān sāmī wadansu irīn shāmū bakāke wadàndà

gālibinsù sukàn jūrè àzābāʔ kudan tsandō.

1) Yankin Arēwā

Wajen arēwā, wātānnīn dà bā ā sāmīn rūwan samā sukàn fi yawā.
Itātuwā bà sù cikà yawā ba ā yankin kàrkaraʔ mairi ciyāwā wātō sābanā
(savannah). Maimakon itātuwān kwākwā akān sāmī itātuwān giginyā, gōrubā,
kadanyā, kō dōrawā dà, dai, shūke-shūkē wadāndā kē iyā rāyuwā ā cikin
karancin ruwā. Lōkacin dāmānā, ciyāyī sukàn yi tsawō kwarai, sù, kumā,
būshē ā lōkacin rānī haʔ ā kōnē dājī. Sāu dà yawā wutaʔ dājin haʔ takān
yi wā itātuwān tā'adī. Yawancin wurāren wannān sāshīn kasā, Allā ya
rabā su dà bālā'in kudan tsandō. Don hakā a nā kīwōn shānū dà dawāki
dà yawā. Idan akā kārā yi arēwā, wātō wurīn dà kē dà karancin ruwan
samā, sai dà kyaʔ a kē ganin tsirrai. Irin abūbuwān dà mu kē ganī sū
nē bishiyōyī māsū kayā dà itātuwā kamaʔ su kūkā dà irin sū gāwō. À
lōkacin rānī, duk sai mī ga kàrkara tā būshē, launintā yā zama ja-ja,
ammā dà sàukaʔ ruwan samā sai yā rikidē yā kōmā kōrē--shāmī sun sāmī wurin
kīwō mairi kyāu kē nan.

À kō'inā cikin mairi yawancin yankin Arēwā, duk kàrkaraʔ fili cē,
haʔ bā wata wāhalāʔ sàssabē mairi yawā in lōkacin shūkā yā yī. À irin
wadānnān wurārē nē māsū karancin ruwan samā gyādā dà audūgā sukā fi yīn
kyāu--yaddā a kē sāmīnsù dà yawān gāskē, don aikāwā zuwā wadansu kasāshen
waje. Mūhimman shūke-shūken ābinci sū nē dāwā dà gērō, rōgō dà dōyā.

Garūruwā dà unguwōyī jēfī-jēfī su kē, haʔ, mā wurārēn dà kē dà
karancin ruwan samā kwarai, sai wurīn dà rījīyā ta kē mutānē kē iyā zama.
Gālibin mutānē bā sū dà wata sàna'ā sai nōmā, kō dà ya kē ākwai 'yan
kāsūwā dà yawā māsū tāfiyā wurārē māsū nīsā don sàyē dà sayārwa. Milānin
dājī, (Bòròrō), māsū dimbin shāmū dà tumāki, sū, kullum kāyansù ā dāure
nē, sù kai sù kāwō wurin yāwōn nēman kyākyāwāʔ mairi yāyā.

F) Tùddan Nijēriyā

Wadansu wurārē na Nijēriyā kusan bai dayā su kē, wadansu, kiwā, tūddai nē. Bābū wani wurīn dà ya kē bai dayā sak. Idan kā yi tàfiyā à wani yankin kasār dà akà cē kusan duk bai dayā ya kē, duk dà hakà sai kà ga hanyā nā hawā ta nā gangarāwā à wadansu wurārē.

Duk dàkwacin yankin kasā na fadamār mangurūb kusan bai dayā ya kē. Ita, kiwā kasār à gangarē ta kē. Wadda ta fi gangarā dukà ita cē ta dab dà gābār tēkū. À wurīn dà kasā ta haɗu dà tēkū, wātō iyākār ruwā dà kasā, nan nē a kē sōmā lissāfin tsawon kōwānē tudū na kasā, wātō "sea level." Shī bākin tēkū an dāukē shī shī nē masōmin lissāfi.

Mukān yi lissāfin tsawon kōwānē wurī à bisā bambancin tudūnsà dà bākin tēkū. Kō zā kà iyā ganō kō kafā nawā nē bambancin gārinkū kō kauyēnkū dàgà bākin tēkū? Tō, ta hakà nē, fa, zā kà iyā kwatānta lissāfin tsawon wadansu wurārē dà na gārinkū. Idan aka cē wani tudū tsawonsà kafā dārī biyār nē wātō, a nā mufin tāshin tudūn dàgà bākin tēkū kafā dārī biyār nē. Bā a nā mufin, wai, bambancin tsawon tudūn dà sauran fīlīn dà kē kēwāye dà shī kafā dārī biyār nē ba.

Dà fītā dàgà yankin kurmī na Nijēriyā in an yiwō arēwā sai à zō gā kasā mai fīlī. Akwai 'yan tūddai à nān, àmmā idan kā hau kàn dayā dàgà cikinsu kà dūbā dāmankà dà hagunkà, gābankà dà bāyankà sai kà hāngi bāzajjen fīlī kawāi yà tàfi bā iyākā. 'Yan tūddān, wadansu kanānā nē, bā sū dà bambancī dà 'yan tārīn duwātsū. Siffār samānsu wani lōkaci kāmār tsīnin jinkā, wani lōkaci, kiwā, à baje ta kē kāmār rufin sōrō. Àmmā dai, bā dukānsu nē kanānā ba. Àbeokutà, dà Ibādān, dà Emūgū su nā cikin irin garūruwān nan dà akà kafā bisā tūddai à bāzajjiyār kasā. Wani lōkaci in tudū yā kāsaitā sai yà zama tsaunī. Tsaumukā sukān jēru cikin

lāyī dayā, kō, kumā, sū yī kūr̄kusa dà jūnā sū zama kāmāṛ tsaunī dayā dāgā nēsā. Akwai jihōhī biyū à cikin Nijēriyā wadāndā kāsaitāṛ tsawon tūddansū ya kai tsawon tsaumukā.

G) Kōgunā

Wani dāgā cikin ruwan samān dà a kē yī yakān sacē cikin kasā. Idan kasā tā shā tā kōshī, saurān sai yà rikā hāduwā ya nā zama kanānān kōramī. Sī kanānān kōramīn sukān hāṛhādu sū zama mānya-mānyan kōramī sānnu-sānnū haṛ sū kai kōgī.

Ka nā iyā ganin wannān ya nā àukuwā bāyan an dāuke bābban ruwan samā à duk wurīn dà kē dà wata gangarā kusa dà gidā. Ta hakā nē kōgunā kē tāshī kullum sū yi ta cika dà ruwā. Kullum ruwan samā ya nā gangarōwā dāgā kān tudū zuwā kwari. Tun dà ya kē bākin tēkū shī nē wurī mafī zama gangarē na kōwacē kasā, gālibin kōgunā dukā, yāu dà gōbe, sun gangarā nē zuwā cikin tēkū. Wani lōkaci sukān yiwō tāfiyā mai nīsā.

Kōgī dukā ya nā dà tūshē, wātō wurīn dà ya tāsō. Bāri mī cē wurīn dà kōgīn ya tāsō nan nē mafāriṅsā. Wurīn dà ya shiga tēkū, kumā, nan nē bākinsā. Kasār dà ya bi ta kântā, kùwā, ita cē hanyārsā.

Kō kōgī nā tāfiyā à mīke kō à lankwāshe, kō hanyārsā mai fādī cē kō mātsetsē, kō mai zurfī nē kō marās zurfī, dāgā mafāriṅsā zuwā tēkū ya dāngantā gā irin kasār dà ya biyō ta kântā.

Karīn māganān nan ta Hāusāwā, dà su kē cēwā, "Karkon ruwā yā kōmā kwari," hakā nē. Lōkacin dà ruwā ya kwarārā cikin kwari ya, kumā, rasā wata hanyā ta fitā, yakān zama tafkī. Don hakā ya yiwu nē à sāmi kōgunā wadāndā bà sū isa haṛ tēkū ba.

Wani lōkaci, mā, kō dà ya kē bà à cika sāmìn hakà dà yawā ba, akan ga kōgī ya malālō dàgà wurī mai nīsā, sai kwarām à ga ya nutsche kasā, ya sacē bà, kùwā, zā à sākē ganinsā ba. Wadānnān irin kōgunā àkwai sù à Nijēriyā. Hakà, kumā, àkwai wadāndà kē malālā sù fādā cikin tafkī.

Gālibān dàgà wurī mai tūddai kōgunā kē tāsōwā. Dàgà can sukan fārō kamañ 'yan kanānān kōrāmū, su nā yī su nā kārā fādī cikin gāngarārsi. Kōgunā dà yawā sukan hārhādu sù zama bābban kōgī. Sū, irin wadānnān kōgunā, dà sukā fādā cikin bābban kōgīn sū nē hannāyensā. Ammā, fā, duk asalinsu dayā nē dà bābban kōgīn. Indā duwātsū sukā jēru sai sù yi zanko-zankō. Misālī rūwān dà ya fādī wajen fuskār kudu sai yā bazu wajen kudu, na arēwā yā yi arēwā.

Hakà, dai, Filātō (Plateau), lardin Kasañ Kùzā ta kē. Ruwā wandà kē gangarā zuwā kudu dà kusirwā kudu masō yammā yakan malālā yā mifi Kwārā dà hannāyentā, hañ, dai, sù hañe dà tēkī. Ammā ruwān dà yakan gangarā à wajen kusirwā arēwā masō gabās zuwā gā Tafkin Cāzī ya kē malālāwā.

Bā kō dà yāushē kōgunā kē tāsōwā dàgà tudū ba. Mai yiwuwa nē kōgī yā sāmī mafārinsā dàgà marmarō. Shī, kùwā, ruwan marmarō, ruwā nē dà kē bulbulōwā dàgà karkashin kasā. Ruwān yakan rātsō shimfidēde ta kasā hañ yā kāwō gā shimfidār dà bā yā iyā kētōwā yā wucē. In yā kāwō gā irin wannān shimfidār kasār dà bā yā iyā fasāwā, sai yā bullō ta samānsā yā gangarā hañ zuwā wurīn dà zāi sāmī kasā marās kwari mai tsagā waddā ya kē iyā kutsāwā ta cikintā yā wucē. Hañ à kàn tudū, kō wurīn dà bā tudūn akan sāmī marmarō. Kō dà yāushē àkwai ruwā à karkashin kasā, in dà bā don hakà ba dà bā à iyā yīn rijōyī. Rijōyī, kùwā, su nā dà amfānī kwari tun, mā, bā lōkacin dà kōgī ya kafē bā.

In hanyār kōgī gāngarārtà bā m̀ai zurfī ba cē ruwān zāi rikà gudù à hankālī à hankālī. Don hakà lākār dà kōgīn kē kwāsōwā sai tà sāmī dāmañ kwāntāwā. Shī kē sā kà ga ruwan kōgī sarai-sarai. Àmmā idan ruwān yā kāwō gā wata gāngarā m̀ai zurfī, zāi rikà gāngarāwā dà karfī, yā, kumā, zama gūrbātaccē ya rikà wankè kasañ kōgunā, ya nā tàfiyā dà ita.

Dà kākā kōgunā cike su kē dà ruwā. Dà bazarā, kùwā, lōkàcīn dà akà yi wātānnī maràs ruwan samā, kōgunā sukan fādā. Ruwā kālīlàn nē kawāi a kē sāmī à cikinsu. Idan rānī yā yī gālibān akan tarad dà kōgunā duk sun kafē.

Zamā dab dà bākin kōgī wani lōkàcī bā yā dà dādī. Idan akà yi gāwūrtaccen ruwan samā kōgunā sukan yi cikōwā. Hañ, mā, sù haurā gābōšinsu, sù rikà cīn jirāgē, dabōbī, gidājē, hañ, mā, dà mutānē. Wani lōkàcī, mā, yakān ci keuyē bāki dayā.

Àmmā kōgunā, kurā, su nā dà àmfānī gā mutānē. Mutānē sukan sāmī wādātār ruwā dāgā gārē sù, wani lōkàcī, mā, hañ kifī. Kwālē-kwālē dà jirgin ruwā m̀ai wātā su nā iyā tàfiyā à kàn kōgunān. Ta hakà cīnikī sai yā kārū. Wātō, an ragē tsādā dà wāhalār sifirin dakon kāyā.

H) Kōgunān Nījēriyā

Nījēriyā sànnaniyā cē, sabōdā ta nā dà kōgunā dà yawā, wadāndā yawancinsu māsū àmfānī nē wajen taimakēn fataucī. Hañ yānzū, kō dà ya kē àkwai hanyōyin jirgī dà mōtā jingim, kōgunā sū nē mafiya àmfānī wajen kwāsañ kāyā dāgā tūwā zuwā tashōshin jirgin ruwā na bākin tēkū.

1) Kwārā

Wurārēn dà Kōgin Kwārā dà hannāyentā sukā malālē, sun fi na kōwānē kōgī na Afirkā yawā. Wadansu kōgunā biyū, wātō Kōgin Nīl dà Kongō, sun

fi Kwārà tsawō. Ammā duk dà hakà dàgà bàkin tèkū jirāgē su nā iyà tàfiyā mai nīsā cikin Kōgin Kwārà fiye dà cikin kōwàné kōgī na Afirkà.

Kōgin Kwārà asalinsà ya fārō tun dàgà cikin wadansu tūddai na wajen kusurwā arēwā masō gabàs na kasař Sāliyō. Dà farkō ya sōmā gangarōwā ta wajen kusurwā arēwā masō gabàs à cikin kasař Fàransī hař zuwā tsōhon birnin nān Tambūtū. Dàgà bāya kumā sai yà karkatā wajen kusurwā kudū masō gabàs, yà yi ta mēlālā hař yà shigō cikin Nijēriyā. Dà shigōwārsā Nijēriyā sukà hàdu dà Kōgin Sakkwatō, wātō Rīmā. Dàgà nan kumā sai yà dōshi wajen kudū zuwā Jabà. À nan nē hanyāř jirgin kasā ta kētārē shi.

Dàgà nan kumā, gā wani mihimmin hannunsā, shī nē Kōgin Kāduna. Shī, kuwā, ya tāsō dàgà cikin tūddan Filātō nē. Garūruwān nan Kāduna dà Dūngūrūm dab dà shī su kē.

Kōgin Kwārà ya hàdu dà Kōgin Bīnuwāi à Lākujā. Shī, kōgin Bīnuwāi, asalinsà dàgà tūddan Kāmārū nē--ya gangarō, ya bi ta 'Yōlā dà Makurdī. À nan fādin Kōgin Kwārà ya dadā kārūwā hař yà kai wajen mīl gūdā. Sā'ān nan ya gangarā wajen kudū, ya wucē Ōnītshā. Lōkàcīn dà ya kai zuwā Abōh, seurā mīl 150 ya kai tèkū, sai yà fāsu yà zama 'yan kōgunā dà yawā. Ta hakà nē akà sēmi Deltā waddā akà rigā akà yi bāyānī à kāntā.

2) Wadandā Sukā Budē Kwārà

Tūrāwā sun shā yīn cinikī dà wadansu wurārē dà kē kusa dà gābār tèkū ta Nijēriyā tun shēkārū dà yawā dà sukā wucē. Ammā à wannān lōkàcīn ābīn dà akà sanī gāme dà sauran kasāř kadan nē. Wani māsahūrin matāfiyī, Bātūrē, wai, shī Mūngō Pārki, shī nē na farkō dà ya fārā gānē dàgà wurīn dà Kōgin Kwārà ya fitō dà wajēn dà ya mifā. Ya bi Kōgīn dà kwalailaīcēwā tun dàgà masōminsā hař ya kai kusa dà Jabà à wurīn dà akà kashē shi à cikin 1805. Sai cikin 1830 wani, wai shī Richard Landēr ya cīgāba dà aikīn dà Mūngō Pārki ya sōmā, na nēman sanīn yaddā Kwārà ta kē. Dàgà Jabà

ya cīgàbà haĩ zuwà mashigaĩsè à tèkù. An kafà wata àlāmā à Jabà waddà akà yĩ don tunāwā dà wadānnān mītānē.

3) Cinikī À Kwārà

Ya nā yiwuwā à shigā cikin jirgin wutā tun dàgà bàkin tèkù à bi ta Kōgin Kwārà haĩ à kai Jabà, wātō tàfiyāĩ mĩl dārĩ hudū kē nan. À kàn hanyāĩ nē Lākwajà ta kē, wātō wurĩn dà Kōgin Bīnuwāi ya hàdu dà Kwārà. Jirgin wutā ya nā iyà tàfiyā à cikin Bīnuwāi yà kai haĩ 'Yōlā, waddà nīsantà ya kē wajen mĩl dārĩ hudū nē dàgà Lākwajà, kumā wajen mĩl dārĩ bakwāi dàgà bàkin tèkù. Kwālē-kwālē su nā iyà tàfiyā haĩ gēba dà nan zuwà wurārē māsū nīsan gāske.

Jirāgē kōwadānnē irĩ, sukān yi ta shāwāgĩ, su nā kai dà kāwōwā dà kāyāyyakĩ na sayāĩrwā à kōgĩn. Dà yawā dàgà cikin kāyāyyakĩn an fitō dà sū dàgà nīsan wurārē nē.

Mīsālĩ gyādā, dà kirāgā, da audūgā dàgà Jihāĩ Arēwā; mān jā, kwāyōyin yĩn mān alayyādĩ, kōkō (cocoa) dà kātākō dàgà kudū. Duk wadānnān abūbuwān akān tàfi dà sū nē ta kōgĩ haĩ sū kai bàkin tèkù. Dàgà nan nē a kē kwāshē su zuwā wadansu kasāshen waje na dūniyā. Haĩ wā yāu kumā akān daukō àbinci, tábārmĩ dà sauran abūbuwā dà yawā don yĩn cinikĩ dà wadansu mutānē na wurārē dābam-dābam na Nījēriyā.

Wurārē dà yawā akān ga tārōn dōgwāyen kātākai dà mānyan garēwanĩ-- dà yawā an daddāurē, su nā bĩn ruwā. Sū garēwanĩn duk cìke su kē dà mān jā. Sun mĩfi tashāĩ jirgin ruwā ta bàkin tèkù kē nan. Dàgà nan, kùwā, akān aikā dà sū zuwā kasāshen kētāren ruwā. Hakā akān daurē gūmāgūmai na kātākō à sā sū bi ruwā ta wannān hanyā.

4) Hannāyen Kwārà

Kōgunā ukā dà sukā hàdu dà Kwārà, wātō Kōgin Sakkwatō, Kōgin Kāduna dà Kōgin Bīnuwāi duk an rigā an àmbàcē sū. Kōgin Bīnuwāi shĩ nē kōgĩ na

biyū à girmā cikin Nijēriyā. Kōgin Gongolā ya haɗu dà Bīnuwāi dàgà wajen arēwā. Kōgin Tembe dà na Kātsinā Ālā, kīwā, dàgà wajen kudu. À Ònītshà Kōgin Kwārà ya haɗu dà Kōgin Anambrā.

Wadānnān sū nē mihimman kōgunā dà sukā haɗu dà Kwārà, àmmā bà kusa su kē ba--sukā haɗu dà shī kawāi. Sai dà yātsānkā à taswīrā kà bi tsawon kōwānē dàgà cikin wadānnān kōgunā tun dàgà indā ya tāsō, kà biyō shī haɗ mahadaɗsā dà Kwārà. Dàgà nan, kumā, sai kà bi Kōgin Kwārà tun dàgà mafāɗinsā haɗ zuwā mahadaɗsā dà tēkū. Kà, kumā, lūrā dà duk garūruwān dà a kē wucēwā ta kānsi.

Kōgin Kwārà ya bi ta mānya-mānyan garūruwā kamaɗ sū Jabà, Barò, Lākwajà, dà Idāh dà Ònītshà. Dàgà wurīn dà Kōgin Kwārà ya rarrābū ya zama kōgunā dà yawā, wātō Deltā kē nan, haɗ zuwā bàkin tēkū àkwai sū Fōrcādòs, Wārri, Dègēmā, Fatakwāl, Brāss, Bōnný dà sauransū. Gālibinsū, kīwā, duk mihimman kāsūwōyin cinikī nē na kāyāyyakīn dà a kē biyōwā ta ruwā dà sū.

5) Wadansu Kōgunān Nijēriyā

À cikin kudancin Nijēriyā àkwai wadansu kōgunā kamaɗ sū Oḡin dà Cross dà Imo. Shī Kōgin Oḡin ya yī kudu-kudu ya fādā cikin tēkū wandā ya shigō kasā (wātō "lagoon") à ĩkkō. Haɗ, mā, ya rātsā ta bàbban gārin nān Àbeokutā. Shī, kumā, Kōgin Cross, dàgà Duwātsun Kānārū ya tāsō, ya gangarō ya rātsō ta Mamfē dà Ikòm dà Itù, ya fādā cikin tēkū ta wajen Cālābār. Opōbò, kīwā, ta nā indā Kōgin Imo ya kai tēkūn.

À Jihār Arēwā àkwai wadansu kōgunā wadāndā sū bà sū isa tēkū ba, bà sū, kumā haɗu dà wadansu kōgunā ba, sai Tafkin Cādī. Bàbbansū shī nē Kōgin Yōbē dà hannāyensā, sū nē Kōgin Haɗējā dà na Kātāgūm dà sauransū.

Lardin Bàrnō à Nijēriyā ya nā kusirwaɗ arēwā masō gabās, indā Maidūguri ta kē. Àkwai kōgī à wurīn. Shī wannān kōgi na Maidūguri bàl isa tēkū ba, kumā bàl fādā cikin Tafkin Cādī ba. Kafēwā kawāi ya yī à cikin kasā.

SASHI NA SHIDA: AL'ADU II--YARA

A) Matsalār Haifuwā

Bācēwār watā gā mace shī nē al'amār sāmūn ciki ā gārē tā. Allā ya azō wā mātā yīn hailā. Yārinyā bā tā yīn hailā sai tā balagā. Mace, sai tā tsūfa takān bār yīntā. Kwānākin dadēwā tasa gā mace, kuwā, matukā tasa kwānā gōmā shā biyār--ammā yawancinsu bā takān kai masu hakānan ba. Ā cikin Rīsālā mukā ganī kwānā gōmā shā biyār Allā ya tsai dā hailār mātā dukā. Hailād dā ta shigē hakānan, sai ā dāukē tā ā mazaunin cūtā--wātō, bā hailā ba.

Idan hailā tā dāukē sai tā yi wankan tsarkī. Wankan nan, kuwā, fārillā cē ā gārē tā. In tā yi wankā, sā'annan mijintā yā iyā kusancē ta lōkacin dā ya kē bukātā dukā. Āmmā yāyin hailān nan Allā yā hanā mijī yā tabā ta. Idan mace ta nā cikin kwānākin hailā tata, Allā ya dāuke mata sallā dā azumī. Bāyan ta kārē hailān nan sai tā rāmā azumin nan dā ya riskē tā cikin kwānākin hailān, āmmā sallōlin nan sun fādī ā kanta hař ābādā--wātō, bai kamātā tā rāmā su ba.

Yawancin mātā dā cēwā ciki yā tsayā musu sun bār yīn hailā kē nan, hař bāyan dā sukā haifu. Āmmā wadansu, kō su nā dā ciki, sukan yi al'adā bāyan watā ukū kō watā shidā.

Dagā nan, kumā, mukān cē "Wancē ta nā dā ciki," kō, "Ta nā dā jūnā biyū." Ta nā nan hakānan. Ciki ya nā kārā girmā hař yā kai watā tařā--sā'annan sai tā haifu. Idan, akā ga mace dā ciki wandā ya bayyanā, wani sai yakan yi mata ba'ā, ya nā cēwā, "Kē, kin ci wākē nē?" Sai kā ga ta yi mūmūshī kō dāriyā.

Cikin wadansu mātā yakan kai hař watā gōmā, hař shā dayā, hař shā biyū. Waddā cikintā ya kai watā gōmā shā biyū, idan ta haifi dā, wadansu sukan rikā kiran dān "Shēkarau." In, kuwā, mace cē, "Shēkarā." Āmmā wannan sūnā bā shī

nè sūnā na Littāfinsu ba.

Àkwai, kumā, sunāyē bārkatāi dà kākānnī sukan rika kirān jīkōkinsu dà shī, bā, kuwā, na Littāfinsu ba kē nan. Sunāyē irin wadannan mukan cē, sūnan kākānnī nè. Misālī sūnāna, "Bāgudu." Lōkacin dà akā haifē nī à wani dan kauyē kusa dà birnī, rān nan sai akā kawo yāki à kauyē. Sai uwāta ta sakā nī à cikin masaki, ta yi gudu dà nī. Akā shigō cikin Zāriyā, akā yi sūnāna. Daga nan sai kākānnīna suka sā minī sūnan nān. Kumā, "Bāgudu" kirārīn sarkī nè--bā, wai, sarkī ya nā gudu ba, amma shī nè yakan sā à gudu.

1) Bārī

Idan mace tā zub dà cikintā yā fādō bā rai akan cē Wancē tā yi bārī, kō tā yi gurgun gammō. Wannan yakan fāru dà yawā lōkacin dà ciki ya kē dà watā biyū kō ukū kō hudū. Wani sā'i haka nè, kumā, idan ciki ya fi haka, amma in ya kai watā bakwai wani lōkaci zai rāyu.

Idan mace tā yi bārī dà watā biyū kō ukū, bā takan yi wankan jà nabā ba, sai, dai, tā shā yāji kawai. Idan, kuwā, tā yi bārī dà ciki mai watā hudū kō fiye dà haka, sai tā yi wankan jà nabā sōsai 'yan kwānaki. Idan cikin yā kai watā shidā, haɗ takan yi kwānā arba'in ta nā wankan jà nabā.

2) Haifuwā Sōsai

Ita cē ta watā bakwai zuwā tarā. Dà cewa mace ta sami ciki sai mai gidantā yā shiga tādānin itācen kōnawā na biki. Yakan tarā itācen biki kashi-kashi. À cikin gari, kuwā, inda bā à cika yalwā abin wutā ba, sai à gamā dà rugar karā, dà gumagumai na sawā à gadō. Amma à kauyē, kuwā, duk dà itācē nè.

Dà cewa ta sauka, an ga abin dà ta samu, kō 'yā mace kō dā namiji, sai daga cikin matan dà su kē zaune wurin mai haifuwā wata tā kwālā gūdā. In abin dà akā samu dā namiji nè, sai tā yi gūdā sau ukū, 'yā mace, kuwā, sau hudū.

Sā'ad dà mace ta ke fāma zā ta yi haifun nan, akan ce matan Wane ta na dūrkushe, domin a dūrkushe sukan haifu. Wata takan kwana ta wuni a dūrkushe ta na nakuda. Wata, kuwa, abin yakan zo mata da sauki.

Da haifuwar mace, sai wata tsöfuwa ta zo ta dauki jinjirin nan ta wanke shi, ta, kuma, yake masa cibiya, ta na farsar cibiyan nan har ta wanke. Tsöfuwan nan ita ce mai yi wa jinjiri wanka safiya da yamma, ta na kula da shi. Uwad da, kuwa, ta na can waje daya ta na kula da kanta. Tsöfuwan nan ita ta ke yin abin haifuwa, kome da kome, har rana suna ta zo. Akan kira tsöfuwa irin waccan nan ungözoma, amma sai lokacin da ta ke cikin aikin nan ta ke da wannan suna. Kuma ba lalle sai tsöfuwa takan yi ungözomanci ba, kowace ta yi.

Amma idan jinjiri ya kwana uku da haifuwa, akwai wani aiki ya na nan da akan yi ba na ungözoma ba. Shi ne na wanzami. Idan jinjiri ya yi kwana uku, sai a kirawo wanzami ya zo a cire masa beli, ya, kuma, yi wa jinjiri zanen ciki.

A al'adammu masu samun zanen fuskar, kuma, a ran nan akan yi masu--kamar su shashawa da tsagen goshi da billa da malanci. Daga ranan nan, ta uku, wanzami ba zai komo garin wani aiki ba, sai rana suna.

Uwar da, kuwa, sa'ad da ungözoma ta ke kula da jinjiri, sai a riba mata wuta a gado, ta haye. Kowane lokaci mutum ya kunna kai a cikin dakin mai jego sai ya iske wuta ta na ci ganga-ganga.

Ainihin maganin da muka sani na masu haifuwa, dimi da ruwan zafi. Kuma, domin mai biki ta yi kwari takan sha kauri. Miji ne yakan sayo kafafun sa, da bakin sa, da fatar kai. A na yin wannan rana ta uku ga da namiji, rana ta hudu, kuwa, ga 'ya mace.

To, sai mai haifuwa ta yi ta shan kayan yaji, ta rika wanka da tafasasshen ruwa--da ganyen cediya ko na runhu takan rika yafa tafasasshen

ruwan a jikinta. Wankan nan safe da yamma ta ke yi. Amma wadda ba ta sababa--wato wadda ta ke haifuwa tata ta farko, ko, kuwa, mastsoraciya--akan sha dautu da ita a wurin wankan nan ko farsa jinjiri, iyayenta sukan tsaya su yi mata. Amma wadda ta sababa ma, duka da kanta takan yi. Takan dosa garin yin wankan nan safe da yamma har kwanar arba'in. Daga nan, kuma, sai ta ba yin daya--ko ta dauki da safe da safe ko da yamma--har wata uku ko hudu. Sa'annan, kuma, sai ta ya da wanka--sai goyon da kawai.

Amma ita mai tsoron wankan da na gaya maka, idan ba ta yin wanka sosai (ko watakilai ruwan wankan ba ya tafasa sosai, ko, kuwa, tun ba ta yi arba'in da haifuwa ba ta riƙa fashin wankan) sai sanyi ya shiga mata a jiki. Sai ka ga jikinta ya na fari-fari, sai ka ga rashin lafiya ya shiga. Akan ce Wance ta yi danya.

Tsoron wanka, ko fashin wanka, ko yawan fita waje tun ba ta yi arba'in ba shi yakan sa ta danye.

B) Ba da Suna

Idan za a ba da suna gobe (wato rana ta bakwai daga ran da aka yi haifuwa), sai, kuma, uban da ya aika a shaida wa mutane kiran suna gobe a gidansa. Da makwabtata da malamai da, kuma, sauran danginsa duka da abokan ma'amalansa duka zai aike musu. Surukan nan nasa, wato iyayen matad da ta haifu, su da ma, da saukan yarinya, ran nan za a sanashe su.

Yinin nan--na a na gobe suna--miji zai nemo ragon suna ko tunkiya ko bunsuru ko kardawa, amma an fi so a yi da ragi. Ba a so a yi da mai ido daya, ko mai tsagaggun kunnuwa da yawa, ko mai karyaayen kafi wanda bai warkaba, ko mai gurguntaka. An fi son wanda ba shi da nakasu a ko'ina. Amma in an rasa, sai a yi da nakasashen hakanan. Idan a na so a girmama abin haifuwa, har akan yi da sa (bayan an yi da ragi tukuna)--wato irin na

'yā'yan sarākunā dà àttājirai kē nan. Yakan, kumā, sayō gōrō kimmānin kwaryā biyū na raba wā mutānen dà zā sū tārū garin radā sūnān.

Idan garī yā wāyē, dà dan hantsī kadan sai mutānē sū yi ta zuwā kō kāmīn à yi haka sai kà ga an tārū mākil à kōfār gidān dà akà yi haifūwā. Mutānen nān duka sai sū dākaci zuwān dangin nōnō--wātō sū nē iyāyen mātād dà ta haifū. Bā a dà izinin à kira sūnā sai sū nōnōn nān sun zō. Iyāyē na wajen warkī (dangin ubā) sū nē sukan zābi sūnā na Littāfi dà zā à sà à jinjirī, sū gaya wā mālāmī mai kirān sūnān. Sukan kira mālāmī wajē dayā sū fadā masā sūnān dà suka zābā, zā à sà wā yārō. Sunāyen nān, kuwā, duka na Annabāwā nē wadandā sū kē cikin Ālkūr'ānī rūbūtaccē. Sai warkī sū bā nōnō nāsū gōrōn sūnā, sai sū kōmā gidā sū rarrabā. Wadannān, kumā, kōwā yā zō daga wadandā suka gayyatō sai à bā shi gōrō.

Mālāmī yakan tāfi yā gabāci yankan dabbān nān na sūnā. À wurin karātun yankan zāi cē à zūciyā tasa dà Larabci, "Bismillāhī, nā daurā niyyār yankan àbin sūnān Wānē kō Wancē."

Dà yankawā sai, kumā, yā kōmō cikin zaure, yā zaunā. Sai yā cē "Tō, mù yi masā (kō mata) àddū'ā." Marōkā, kuwā, su nā nān à wurin. Sū nē sukan fādī dà karfi, "À karfi àddū'ā." À cikin àddū'ān nān ta mālāmī yakan yi wā àbin haifūwā fātā masu kyāu. Yakan yi àddū'ā sau ukū, à kumā, shāfā sau ukū. Kōwacē shāfawā marōkā sukan fādī dà karfi kōwā yā jī, "Allā yā rāyā Wānē, Allā yā sà shi cikin dangī." Wadansu marōkā, hař sukan kārā cēwā, "Allā yā kai mù rānař aurensā (kō rānař aurentā)." À nān mutānē sukan tāshī dà gamā sūnān àbin haifūwā. Bāyan mutānē sun wātse sarai, sai masu fīdān rāgō sū fēdē shi.

Idan akā fēdē rāgō, sai à dāuki katarān bāyā (cinyā) dà karfātā dà kwankwasō, dà rabīn kāyan ciki dà rabīn hakarkarī--duka à hadā, à kai wā dangin nōnō. Kai dà fātā à bā ūngōzōmā--hakkintā nē wannān. À can zā sū

yankà nāman nān sù : rabā à tsakāninsù dà, kumā, sauran mutānēn dà sukà gayyatō zuwā radā sūnan jikānsù. Akān rabā nāman nān sālā-sālā.

Àmmā shī kwākwason nān dà a kē kai wajen nōnō bā zā sù sà shi cikin rabō ba. Wannān shī akān bā mai haifuwā--hakkintā kē nan. Sauran nāmā dà ya ragē à hannun warkī yā kē. Sū, kumā, sai sù kacancānā à tsakāninsù dà, kumā, tāsù gayyār. Akān cē, "Gā nāman sūnan dà akā yī à gidan Wānē." Kōwā akā bā shī nāman yakan kārō, yakan cē, "Allā yā rāyā Wānē."

Cān, kumā, dangin nōnō à yammañ rānāñ sūnan nān sukan yi mata kōrē ciccike dà gārī, wata, kuwā, dà hatsī, dà kāyan yājī à kān hatsī, dà kanwā, dà gishirin kantū, dà kimbā. À bisā kōren hatsī sukan doddōra albasā gūdā ukū in namijī nē, gūdā hudū, kumā, in mace cē. Sukan, kumā, doddōra gishirī dà daddawā dà bārkonō dà yawā dà cittā mai kwāyā dà cittā mai yātsā--wadānnān bā su dà iyākā, sai iyākāñ abin dà akā kai. Sukan zō, kumā, dà tukunyā cike dà madi. Hañ sukan yi zannuwā kamañ ukū kō hudū na gōyon dā. Zannuwān mā, bā su dà iyākā sai gwārgwadon gātancin dà gwārgwadon zannuwān dà akā yī.

Sai dukā sù jērō kāyan nān zuwā dākin mai haifuwā. Sū, kumā, nan zā sù iske kāyan dà wajen warkī sukā tattāra musu, kamañ kabukan tuwō, dà na māsā dà turāmen furā. Sū, kumā, sukan yi kōrē iri hudū, sukan dōrā kāyan yājī dà zanē dayā. Irin kōren nān hudū dà sukā yī sū nē na aunākā. Sū, kumā, sukan bā dà tukunyañ madi. Dukan kāyan nān sukan bā wajen nōnō à dākin mai haifuwā. Akān yi wāsā na muñnāñ haifuwā à daren rān nan.

Àmmā à kauyukā sun fi dindintā sūnā--sai kà cē bikī nē. Sukan yi kade-kadē hañ garin Allā ya wāyē. Marōkā sukan shāri kudī, tun bā sun iske dan dangi bā. Àmmā cikin gārī à yānzū, dai--bān san zāmanin dà ba--bā à yin kida kō wani wāsā mafifici. Daga nan, kumā, sai à wātse. Sūnā yā kārē kē nan.

C) Wanzami

Banda abin da wanzami yakan yi wa jariri sa'an da ya kai kwana uku da haifuwa, akwai wani aikinsa cikin sha'anin ba da suna. Wato, idan taron suna ya watsa, sai wata mace ta fito da jinjiri zure. Takan dauko shi cikin tsamma ta kawo gaban wanzami, ta na riƙe da shi, jinjirin nan, a hannunta, a yi masa aski.

Sai matan gidan su ba shi irin cinsa. A nan dangin nono da na warki sukan tara masa kudi da dama na askin da. A cikin naman sunan nan wanzami ya na da nasa rabo--a na ce da shi kushakarar. Lalle a ba shi ko--in aka mata, wani, ma, ya kwashe shi cikin rabonsa--a biya masa kimansa. A cikin kayan nan duka, in ka debe kafafun sa da mafi da gari, sai a deba masa. Akan ba shi baka kwarya shafe da tsaba--idan na mai gatanci, har yakan sami bakafen kore biyu ko uku. Sai bayan 'yan kwanaki ya zago, kuma, in yaro ya yi suma ya sake yi masa aski.

D) Goyo

Matan nan, da ta haifu aka yi suna, ta soma goyon da ke nan, ta na ba shi mama. Idan ya kai wata shida ko bakwai sai, kuma, ta fara ba shi kunu da dauri a ciki--wato ya fara cin hatsi ke nan. Daga nan, kuma, sai ta rika durassa da kumun dauri, kuma, ya na ta shan mama.

Sa'ad da ya kai misalin shekarar da rabi sai ka ga ya fara kin mama. Lokacin nan yaron yakan fara rarrafe. Goyonta ya fara kwari ke nan.

Wadansu masu goyo tun goyonsu bai fara kwari ba, sai su rika tara shimfi da mazansu. Nan da nan sai ka ga mazajen sun dirka musu ciki. Ga goyo, ga, kuma, wani sabon ciki. Irin hakanan yakan sa tun ba a yaye ba a haifi wani. Mace wadda ta yi hakanan akan ce, ta yi gwannai. 'Ya'yan gwannai galibinsu kumamu ne--ba su faye yin karfi ba. Mai karamin goyo, in

ta nà yàrdā mijin yà taḡā ta, sai kà ga gōyōn nātā yà fārā yankwānēwā, kurājē sù kēwāye masā fuskā. Āl'āmar kumāmanci kē nan. Āmmā mace dà barden gōyō, mijintā sai yà yi ta kusātā ta, bābū kōmē.

E) Yayē

Yāyen yārō shī nē rabā shi dà shān mānan uwā tasā. Shī, kuwā, a nā yīnsā dà shēkarā biyū dà wata hudū--kō 'yā mace kō namijī duk dayā nē. Ākwai bambanci tsakaninsu, āmmā kadan nē.

Wani lōkaci mai gōyō takan bā jirājirai biyū mānā--watō, dà nātā dà na wata. In ā lōkacin nan 'yā'yan bā sù kai shēkarā biyū ba, aure yā haramtā tsakaninsu dà jūnā, āmmā in shēkarunsu sun wuce biyū, Allā bai haramtā ba.

F) Wadansu Sunayē dà Ma'anaṛsū

Bā kōwānē lōkaci sūnan mutūm akā bā shī sabōdā ma'anaṛsā ba. Āmmā a nā bā dà sunayē dà yawā sabōdā ma'anaṛ. Gā wadansunsu dà abīn dà a kē nufi dà sū--

<u>Sūnan Miji</u>	<u>Sūnan Mace</u>	<u>Dalilinsa</u>
	Āsabe	An haifē tā ran Āsabar.
Āutā	Āutā	An karāsa haifuwā dà shī. Bā ā bā shī sūnan nan sai bāyan dà akā yāyē shi, akā ga uwā tā daina haifuwā kē nan.
Bāko	Bākuwa	An haifē shi/tā dà dà darē.
Palārabē	Lārāba	An haife shi/tā ran Lārābā.
Dōgarā	Dōgarā	Yā rayu bāyan dà uwaṛsā ta haifi wadansu yārā āmmā dukansu sukā mutū tun bā ā haifē shi ba.
Dan Lādī	Lādī	An haifē shi/tā ran Lahādī.
Dan Tānī, kō Tānīmū	Tānī	An haifē shi/tā ran Littinīn.
Jumārī	Jumā/Jumai	An haifē shi/tā ran Jumma'a.
	Lāmī	An haifē tā ran Ālhamis.

Talātu

Talātu

An haifē shi/tà ran Talātā.

Tankō/Mātō

Dūdu/Dēlu/Kānde

'Yan'uwansa duk mātā nè kō 'yan'uwantā
duk mazā nè.

G) Dangi

Kākannī

Dangi wajen ubā:

Ūbā (bāba)

kanen ubā (bāba)

kanwaŕ ubā (gwaggō)

Dangi wajen uwā:

Uwā (innā, iyā)

kanen uwā (rāfānī, kāwū)

kanwaŕ uwā (innā)

-----

wā

'yā dan'uwā

dan kanen ubā

kanē 'yaŕ'uwā dan kanen uwā

dan kanwaŕ ubā

kanwā dan kanwaŕ uwā

'yaŕ kanen ubā

'yaŕ kanen uwā

'yaŕ kanwaŕ ubā

dan'ubā 'yaŕ kanwaŕ uwā

'yaŕ'ubā

Surukī

Surūkuwā/surukā

(surūkai)

(surūkai)

Mijī

iyālī

Mācē/mātā

(mazā)

(mātā)

'yā'yā

yārō

dā

yārinyā

(yārā)

(yārā)

saurayī

'yā (diyā)

'yā mācē

(samārī)

('yam mātā)

dan fārī

'yaŕ fārī

autā

-----

dan kanē

jika

'yañ kanē

dan kanwā

jikenya

'yañ kanwā

Zurī' a

H) Kāciyā

Bāwā--wanzāmī

Isā--abōkinsa

Isā. I nā sō ka bayyana mini yadda a ke kāciyā, dōmin nā fāra wanzanci kwānan nān, bān, kūwā, san yadda a ke kāciyā ba--kada wata rānā a kirāyē ni in yi in kāsā.

Bāwā. Wannan abū mai saukī ne idan, dai, ta wajen batun kāciyā nē. Yanzu zan fēde maka biri haɗ da wutsiyā tāsā.

Isā. Mādallā.

Bāwā. Bā a yi wā yārō kāciyā sai yā yi shēkarā bakwai kō tārā. Sā'ad da aka ga yārō ya isa kāciyā, sai a kira wanzāmī yā zō da asākensā.

Isā. Wanzāmī gūdā yā iyā yin kāciyā?

Bāwā. A'ā. In zai tafō sai yā nemi wani wanzāmī wanda zai taimakē shi rikōn yārō, dōmin wadansu yārā tsorō garē su kwari.

Isā. Idan yā zō, mē zai fāra yi?

Bāwā. Abin da zai fāra yi, sai yā haka rāmī kankani cikin gidan uban yārōn, sā'annan a kawo yārō wanda zā a yi masā kāciyā, a zaunad da shi bakin rāmin nān, a rirrikē shi. Amma in yārō ya nā da sūmā akan yi masā aski tukuna a kawo shi bakin rāmī.

Isā. Bāyan wannan mē zā a yi?

Bāwā. Sai wanzāmī yà fid dà askā daga kùbentā, yà hau kafāfun yārō yà zaunā, sā'annan yà jāwō lōbā yà yankē. À cikin yankan nan, in yā kai wurin tantānī, sai yà tsāgā shi dà akaifā tasa tūkuna yà yankē dà askā.

Isā. In an gamā yankan mē zā à yī kumā?

Bāwā. Dà gamā yankā sai à taunā 'yā'yan gabāruwā à fēsā à kàn azakarīn.

Isā. Don mē a kē fēsā gabāruwā?

Bāwā. Dōmin yà būshē dà saurī.

Isā. Mē zā à yī dà lōbā waddā akā yankē?

Bāwā. Sai à jēfā cikin rāmī. Kumā, bāyan an gamā à zuba māgānī à daurē. Wanzāmī yakan dinga zuwā ya nā dūban yārō haɾ yà warkē.

Isā. Kwānā nawa yārō ya kē yī kāmīn yà warkē?

Bāwā. In an yi katarin māgānī mai kyāu, kāmīn kwānā gōmā shā hudū yà warkē. Wani, kuwā, yakan kai watā gudā tūkuna yà warkē sōsai. Sā'ad dà akā yi wā yārō kāciyā bā yā kwānā bisa tābarmā kō būzū, kō dan sarkī nē--sai bisa tūrbāyā haɾ yà warkē. Kumā, bā yā sanya rigā kō wāndō, ballē yā daurā bantē, sai, dai, yā kwantā hakanan zindīr.

Isā. Inā dalīlī?

Bāwā. Dōmin in akā baɾ yārō ya nā kwānciyā bisa tābarmā, kō ya sanya tufāfī tun bai warkē ba, sai yā rikā gūgār bakin kāciyan nan kōyāushē, bā zai warkē dà saurī ba. Kumā, in dare yā yī à sā wani dattijō yā rikā lūrā dà yārō, dōmin kada yā fāmā mīkaɾsā gūn kwānā.

Isā. Wānē irīn abinci nē ya kamātā à bā yārō à lōkacin nan?

Bāwā. Akan rikā bā shi abinci mai dādī dōmin hankalinsa yā kwantā. Kumā, sā'ad dà ya warkē sai yā yi askī dà wankā, yā yi adō kumā.

I) Makarantaŕ Muḥammadiyā

Tun zāmanin dā haŕ wā yāu idan yārō yā kai shēkarā biyaŕ, ubansa yakan sā shi ā makarantā--wātō yā dāukē shi yā kai shi gūn wani mālamī kusa kō nēsā dā ūnguwā tasū. Sā'ad dā zāi kai yārōn nān sai yā nēmi kudī kamaŕ sulē biyū. In, kuwā, bā shi dā zarāfin sāmūn kudī, sai yā nēmi hatsī kīmā, yā dōrā wā yārōn nān. Sā'annan, sai yā wucē gāba--yārō nā biye dā shī--su nā ta tāfiyā haŕ sū isa gidan mālamī wanda yā kē nufī yā kai yārō. Idan sun isa sai uban yārō yā yi salamā. Daga nan sai mālam yā amsā--wātō yā bā shi izinī yā shīgā kē nan.

Bāyan ya shīgā sun gai dā jūnā, mālam, sai yā tāmbyē shi, yā cē "Mē ya kē dā kai?" Shī, kuwā, sai yā cē masā, "Yārō nē na kāwō. I nā sō kā kōyā masā kāŕātū. Gā hatsī (kō kudī), kumā, na shīga makarantā." Mālam, sai yā cē, "Tō, mādallā. Allā, kuwā, yā taimakē mū. Allā yā bā dā būdin kāŕātū. Allā yā biya manā bukātammū." Daga nan, kumā, sai uban yārō yā tāshī yā kōmā gidā, yā baŕ yārō ā gūn mālamī.

Abīn dā zā ā fārā kōyā masā shī nē "Ā'ūzū billāhī." In yā gamā wannān, sai ā kōyā masā Fātīhā--wātō farkon Ālkur'ānī kē nan. Daga nan in yā iyā, sai ā yi ta kārā cīngāba dā shī haŕ yā kai ayōyī dārī dā biyaŕ. Dukan wadannān ya nā haddacē su dā kai nē, bā ā rībūce ba. Tō, rān dā ya isa āyā ta dārī dā biyaŕ, sai mālamī yā kirāyē shi yā cē masā, "Gōbe zā kā shīga allō. Sabōdā hakā sai kā tāfi gidā kā fadā wā iyāyenkā sū dafā wākē sū aikō dā shī, don ā yi makā sadakā ta shīga allō."

Yārōn sai yā tāshī dā mūrñā yā jē yā fadā wā iyāyensa. Sā'ad dā ya fadā masū sū, kumā, sai sū yi mūrñā su nā cēwā, "Āshē, yārōn nān ya nā dā kān kāŕātū. Dūbi kwānan nān dā akā sā shi makarantā, gā shi haŕ zāi shīga allō."

Nan dā nan uban yārō, sai yā aikā ā aunō wākē ā, kumā, yiwō cēfānē, ā zō ā girkā tukunyā ā dafā wāken nān. Idan yā dāfu, sai ā zukkucē shi cikin

wani masaki kō wani katon akushi, kumā, ā bā dā masā gishiri, sā'annan ā daukā ā kai gidan mālami.

Idan an kai, sai mālamin yā raba wāken nān kashi uku. Kashi dayā yā bā makwabtansa, kashi dayā mā, yā bā almajiransa, shi, kumā, yā dauki saurā.

Sā'ad dā aka kare rabo, sai ā taru ā yi wā yaron nān addū'ā. Daga nan kōwā sai yā kama gabansa.

Bā ā kara yi masā sadakā sai yā kai izifi dayā kē nan. Can, kumā, zā ā yi masā wata sadakā, amma ta tuwō, bā ta wāke ba. Idan iyayen yaron su nā dā zarafi, akan yi masā sadakā kama shida kamin yā sauke Alkur'ani.

Ran dā ya yi sauka--wato ya kai karshen Alkur'ani--sai mālami yā rubuta masā suran karshē ā allō. Sā'annan ā tara mutane. Idan mutane duk sun hallara, yaro sai yā fito yā karanta suran nān wadda aka rubuta masā bisā allō. Sā'ad dā ya kare karantawa, sai ā yi masā addū'ā, kumā, ā yankē sā mai kibā ā yi masā sadakā. Kumā, yinin ran nan sai yā yi ado, ya nā ta bin gidajen danginsa duka ya nā gaisho su, su, kumā, su nā sā masā albaraka. To, tun daga ran nan zā ā rika kiransa malam. Amma bai karasa malanci ba--akwai makaranta ilimi ā gabansa.

Akwai, kumā, wadansu al'adu na makaranta Alkur'an wanda ya kamata mu fadē su. Ga misali, idan Salla Karama kō Babba ta gabato, almajirai sukan yi kōkari su samo kudi su kawo wa mālami. Wani yakan kawo sula dayā, wani sisi, wani taro. Babu iyaka ga kudin nan. Gwargwadon abin dā kōwā ya samu, shi zai kawo. Idan kowane almajiri yā kawo, sai mālami yā ce, "To, shi kē nan. Nā sallame ka daga makaranta, sai kumā, bayan salla ka dawo." Irin kudin nan a nā ce dā shi "kudin tashin makaranta."

Kumā, lokacin dā kaka ta yi kowane maraice almajirai sukan tafi jeji su debō kara kō kiraruwa (kirare) su kawo makaranta, domin in dare yā yi su hura wuta dā shi su yi karatu--wato maimakon fitila kē nan. Wadansu almajirai,

kuwā, sukan kunkungā sù sāmō mai sù kunnā fitilā, dōmin sù hūtā dā zuwā jēji.

Wani lōkaci, kuwā, mālami yakan tafi yawo cikin kauyuka na kusa da birni tare da almajiransa. Idan ya fita daga birni yakan yi wata kamaŋ uku kamin ya dawo.

In ya sauka a kauye sai ya ce da almajiransa su je su yi bara cikin kauyen nan. Sa'ad da suka yi bara, kowa sai ya kawo wa malam abin da ya samo duka. Amma wani almajiri in ya ga ya sami kudi da yawa gun bara, yakan raba kudin nan biyu tun bai zo gun malam ba. Sai ya soye rabi ya kawo wa malam rabi game da hatsi ko auduga wadda ya samu. Wani in ya je bara yakan sami kudi kamaŋ fatakā da, kuma, hatsi kaman mudu biyar ko shida.

Idan, kuma, mutanen kauyen nan sun sami labarin malamin nan, sai su rika zuwa wurinsa ya na yi musu dibus--wato ya na ba su magunguna daban-daban. Ga misalin wani zance a tsakanin Haruna, wanda ya ke neman maganin tauri, da malami--

Haruna. Salamu alaikun.

Malami. Alaika salamu.

Haruna. Allā ya kyauta yin malam.

Malami. Amin. Me ya ke tafe da kai?

Haruna. Ni, dai, tun da ka zo kauyen nan ni ke jin labarinka. Allā, kuwā, bai ba ni ikon zuwa in gan ka ba, sai yau. I na neman taimako ne a gare ka.

Malami. To, bari in buga kasā in gani. Na buga na ga ka na son maganin tauri ne. Ko ba hakanan ba ne?

Haruna. I, abin da ya kawo ni ke nan.

Malami. To, zan ba ka. Amma i na so ka ba ni kudin kafin alkalami tukuna, in fada maka ladan aikin da zan yi maka.

Haruna. Nawa zan biya?

Mālamī. Sulē dayā.

Hārūnā. Tò, gā sīsī, àbīn dà ya kē aljihūna kē nan yānzū. Sauran sīsī, kuwā, sai nā dāwō daga kāsūwā--zān kāwō makā dà mārāicē.
(Mārāicē yā yī.)

Hārūnā. Allā yā gāfarta mālām. Gā sauran sīsī nā kāwō. I nā sō, kumā, kà fadā mini lādarī māganī wandā zā kà bā nī.

Mālamī. Gā wannan addū'ā. I nā sō kà jē kà rúbūtā bisā takōbinkā, sā'annan kà wankē kà yi wankā dà shī, hař kwānā bakwai. İdan kumā, kà jē gūn wankān, à bisā kān kabēwā zā kà zaunā kà yī.

Hārūnā. Mē zān bā kà, lādan aikīnkā dukā?

Mālamī. Ā'ā. Nī bā zān yankē makā iyākař àbīn dà zā kà biyā ba, sai, dai kai, kà fadi iyākař àbīn dà zā kà iyā biyāna.

Hārūnā. Mālām, àbīn dà duk ka cē in biyā, shī kē nan, zān biyā.

Mālamī. Tò. Kā iyā bā nī sulē shidā dà kāmūn farī dayā dà, kumā, kázā?

Hārūnā. I nā nēman ragī kađan.

Mālamī. Kaman na nawa?

Hārūnā. Nī, dai, zān bā dà sulē biyař dà, kumā, sauran àbīn dà ka cē.

Mālamī. Tò shī kē nan, an yi mā àbīn dà ka kē sō, dōmin wannan shī nē farkon hađuwammū dà jūnā. İdan kà jī dādī, kumā, ai, kà nēmē nī.

Hārūnā. Mādallā, nā gōdē. Gā sulē biyař, kázā, kuwā, sai nā kōmā gidā zān bā yārōna, Māmudū, yā kāwō makā gamī dà kāmūn farīn dōmin i nā nan dà wani guntun farī wandā na shiryā kwākwatā dà shī, yā yi saurā. Kázā, kuwā, i nā dà wata dakwalwā ta nā nan. Duk zān bā shī yā kāwō makā.

Mālamī. Tò shī kē nan dà kyāu. (Māmudū yā zō dà kázā dà farī.)

Māmudū. Gā shī. Wai, in kāwō makā in jī bābāna, Hārūnā.

Mālamī. Mādallā. Ka cē i nā gaishē shī kwarai dà gaskē.

SĀSHĪ NA BAKWAI: TĀTSŪNIYŌYĪ III

Tātsūniyā ta 40:

Dābārū Biyař Na Zaman Dūniyā

Dà cīwòn ajālī ya kāmà wani mītūm, sai ya kira dansà. Ya cē, yà tàfi, yà dēbō masà wutā yà ji dūmī. In ya dāwō, zāi fadā masà māgàngāmū biyař na zaman dūniyā. Dà dān ya tàfi, kāfīn yà dāwō, ya iskē, ùbān ya rāsu. Ya yi kūkā mǎi zāfī sabòdà rashīn sāmīn ikòn jīn wāsiyyāř tsōhonsà.

Dà ya fitō, zā shi nēman līkkafānī, sai ya gāmū dà kūrā. Kūrā ta tām̄bāyē shi dālīlīn kūkansà. Ya cē matà, "Ūbāna ya cē, zāi fadā minī māgàngāmū biyař na zaman dūniyā. Kāfīn in dāwō indà ya àikē nī sai na tarāř ya muti. Shī na kē wà kūkā."

Kūrā ta cē masà yà yi shirū. Kō dà ya kē bà tà san biyař dīn dukà ba, àmmā ta san dayā. Ta cē masà, "Kōmē ka kē yī, kà nēmi àbin kánkà. Ka ga, nī--sabòdà rashīn nēman àbin kàina, in nā yi kūkā, dà wandà kē dà àbincīna, dà wandà bā shi dà shī, dukà, zāgīna su kē yī."

Yārō ya cīgāba. Sai ya gāmū dà hāwainiyā. Hāwainiyā ta tām̄bāyē shi dālīlīn kūkansà. Ya gayà matà dukà. Ta cē masà, "Kōmē ka kē yī, kà tàfi dà dūniyā sànmū. Ai, ka ga tsarī dà bài iyà tàfiyā dà dūniyā sànmū ba. Fitā ya kē yī à gūje. Kāfīn yà fadā ruwā, duk ya ji wà kānsà cīwō. In ya tàfi sànmū, kīwā, kō an matsā shi, wutsiyārsē kadai tã kwacē shi."

Yārō ya cīgāba. Sai ya gāmū dà rākumī. Sukà yi yaddà sukà yī dà saurān. Rākumī ya cē, "Kōmē zā kà yī, kà yārdā dà àl'amārīn Allā. Ka ga--nī, dà na yārdā dà àl'amārīnsà,--kōmē kankantāř yārō sai yà labtā minī kāyā in kai shi indà ya kē sō lāfiyā--bā cūtā bā cūtārwā. Jākī, dà bài yārdā dà hakà ba, ai, ka ga--sai à yi masà lābtū mǎi tsanani, à yi ta bugīnsà. Tīlās, kīwā, yà kai kāyān indà a kē sō."

Yārō ya cīgāba. Sai ya gāmū dà macījī. Macījī ya cē, "Kōmē zā kà yī, kà kāmà bākīnkà. In mītūm bài taḡā ka ba, kadà kà taḡā shi. Don

hakà, in an gan nì, kō bàn yi ɓàrnā ba, sai à gujē ni. Kō an kashē ni, bā àbīn dà a kē fārà rabā ni dà shī, sai bākīna. Tō, bēkī, kīwā, shikān yankà wuyā."

Yārō ya cīgàba. Sai ya gāmu dà wani mītūm. Mītūmīn ya cē masà, "In akà yi makà mīgintā, kà hākūrā. Àbīn dà duk akà yi makà, in ka yi hākūrī, bāyansà àlhērī nē."

Tātsūniyā ta 41:

Dawākin Fītī

Duk kasan nān tāmī, ta Nījēriyā, bābū masu sōn dawākī kamañ Fītī. Fītī wadansu irin mutānē nē, dà su kē zāune à kân duwātsū à kudū dà Lērē, cikin kasañ Zazzāu.

In ka ga tsawon dūtsēn dà su kē zāune bisà, sai kà yi zāton kō àkwiyā bà zā tà iyà hawā ba ballē dōkī. Àmmā, tārē dà dawākinsi su kē. Dawākin sun sābā. Kōwānē sākō à dūtsēn sun sanī. À gūje su kē hawā, à gūje su kē sàukā.

Tun yārō nā kàramī, a kē kōyà masà dōkī. Kāfin yà girmā, bābū àbīn dà bà zāi iyà yī dà dōkī ba. Kāfin yà bàlagā, sai à daurà masà kaimī. Wātō, ya zama bàdōkō kē nan. Dàgà rān nan bā yā sākē kwancēwā. Dà kaimīn zāi hau, dà shī zāi yi nōmā, dà shī zāi kwāntā. In ya mutū, jà shī zā à kai shī kabārī. Àmmā, yaddà su kē daurà kaimīn nan, dàban nē dà na seuran jàma'ā. Sū, à gāba su kē daurāwā, bà à bāyan kafā ba.

In ka ga yaddà Fītī kē àlēwā dà dōkī, sai àbīn yà bā kē àl'ajābī. Kō cikin dūhīn dājī, sai yà shīgā à sūkwāne, yà bāudē nān, yà bāudē nān, kamañ bàrēwā. Bā yā jīn tsōron karō.

Kumā, in ya nā cikin tàfiyā à dājī, ya ga kō ɓērā, kō wani nāmā kàramī, sai yà kwāshi sūkīwā, yà cim masà, yà zama, yà zō cikin dōkī,

ya sùnkùcē shì, ya kōmā bisà. Har kwabō, in ka ajiye masà à kasà, sai ya daukā, ya nā cikin sùkùwā. Duk àbin nān, kùwā, dōkinsà bā sirdī, bàllē likkāfā. Kō līnzāmī, mā, bābū. Sai wani karfē, a nā cē masà "kasagī," dà a kē daurà wà igiyā gūdā dayā, shī kē dannè hancin dōkin.

Gā wani àbin māmākī, kumā: Fīfī bā yā yi wà dōkinsà turkē. Sai yā ginā dāki, yā hākā rāmī mēi tsawō à ciki--zurfinasà kāmāñ kafā ukī, wātō, daidai káfadār dōki. Àmmā fādinsà bāi isa yaddà dōki zāi jūyā ba bàllē ya kwāntā. Kullum ya nā nan à tsāye cikin rāmī. Su nā tsāmmānī, rashin kwānciyā, shī kē hanà wà dōki lālācī dà kāsālā.

Irin kīwōnsi, kumā, dàban nē dà na sauren mutānē. Kun san yaddà akā sàbà yī. Dà dāmūnā à bā dawākī ciyāwā danyā. Dà rānī, kùwā, sī ci barō. Tō, Fīfī, bā hākā ya kē yī ba. Rānī dà dāmūnā, danyā cē àbincin dōkinsà. Kōmē nīsan rāfī, kùwā, sai yā jē, yā sāmō masà. Ruwan shā, kumā--kūmū nē na dàurō ya kē dāmāwā dà tōkā, yā rikā bā shī.

Àmmā, in lōkàcin fàrautā ya kusa, sai sū rikā bā dawākinsi giyā, sū shā--wata irī mēi karfī waddà bā à bā mātā dà yārā, sai tsōfāffī. Dà cē, dōkin ya yi kāmāñ kwānā bakwāi ya nā shān giyān nān, sai kà gā ya sākē. Kibārsà ta ràgu. Ya zama mahāukācī. In ya tàfi dājī bā yā tsōron kōmē.

Kōwàcē shēkarā, in kākā tā yī, sukān tàfi fàrautā. Akān sā rānār fītā, à yi shēlā ùnguwa--ùnguwa, kōwā yā yi shirī yā wāsà mākāmāi. Mākāmānsū biyū nē--dà "kūyikūyī" dà "agajī." ("Kūyikūyī" wani irin dan māshī nē na jīfā, mēi kumwā. A nā sā masà dāfī. Akān zubā su à kwārī. "Agajī," kùwā, kāmāñ làujē ya kē. Àmmā ya fi làujē girmā kwārai. Kumā, kaifinsà à wāje nē. Akān sàbā shī à káfadā.) Dà isañsū, sai sū yi wà wurīn zōbē. In an ritsā, sai sarkī yā kadà gwārjē. Na kusa dà shī, kumā, yā kadā. Shī, kumā, na kusa dà shī, yā kadā. Dà hākā, har gwārjēn zāi zāgā. Shī kē nan, sai kōwā yā zāburi dōkinsà, yā fādā tsakā.

In sun tā dà nāmàn dāji, sù bī shì à sùkwāne. In sun matsō kusa dà shī, sù yi ta jīfārsà dà kiyikiyī. Kōmē girmansà, sai sù kai shī kasā. In sun zō kānsà, sai kōwā yà dirō dàgà kân dōkinsà, yà jāwō agajī, yà hau shī dà sārā, kakaf kâf, kakaf kâf. Dà hakà, haĩ sù kārāsā shi.

In dōkin Fiti ya mutù, yakàn yi kūkā mai yawā, kamaĩ dansà nē ya mutù. Yakàn yankè wutsiyēr. Seuran jikīn, kūwā, yà binnē, dōmin Fiti bā yā cīn nāmàn dōki. Ammā gālibī, in ya gay dōki ya fārà tsūfa, kō ya yi wani lahānī à dāji, sai yà kai shī wurin Hāusāwā, yà mūsāyā, yà karbō yāròn dōki wanda zāi rikà hōronsà, haĩ ya sābā dà irin wāhalān nan dà dawākinsi kē yī.

Tātūniyā ta 42:

Dilā Mālāmin Dawā

Wata rānā, nāmūn dāji sukà tārū. Su nā shāwarār ta kōfād dà ya kāmātā sù rikà fitō wē'yan Adām, don sù kūbutā dàgà tarkunānsi. Kōwā nē kāwō tāsà, a nā kūshēwā. Sai dilā ya cē, "Bā àbīn dà ya fī, sai à yi makarantā nān dawā. Mī dà mukà shā gwagwārmāyā dà mutānē, mukà gānē mākircīnsi mī rikà kōyā wà na bāya irin dābārummī!" Sauran dabbōbī sukà yārdā dà wannān māganā.

Dàgà nan, sai kūrā ta cē, "Tō, wā zā à sā yà zama mālāmī? Ai, ka san wannān aikīn, sai mī."

Zēkī ya cē, "Tō, gāya manā irin dābārūn dà kikān yī, kī kūbutā dàgà mutānē, sā'an nan mī ganī in hanyōyinkī nā dà àmfānī gā saurān, sù bī!"

Kūrā ta cē, "Ai, bā wata dābārā dà ta kē rabā ka dà mītūm, sai idan wurī ya kurè makà, kà būdē hakōrā, kà tasam masà. In kō, àkwai 'yaĩ tazarā, kà sankē, kà yi ta kānkā!"

Zōmō ya cē, "Allā wadan wannān dābārā takī'. In kē, kī nā dà karfin

tasam masà, mī, mu nā dà shī nē?" Ya dūbi zākī, ya cē, "Allā ya bâ sarkī nasarā! Mafitařmī ðayā cē. In kōwā ya yi rāmī à kasā, yā yi masà kōfā kēmař gōmā duk nēsà dà jūnā. Kā ga, in an ritsā ka nān, sai ka bullō nān. In an dātsē nān, sai kà bullō nān!"

Ɓaunā ta dūbi zōmō, ta yi mirmīshī. Ta cē, "Kadai, yārō, dai, yārō nē. Ka nā maganāř à ginā rāmī. Nī, inā ka ga rāmīn dà zān iyā shīgā?"

Dilā ya cē, "Cē, mā, kyā iyā shīgā, tō, in kun gamu à wajan kiwō fā? Kō, kiwā, don tsōrō, sai à bař nēman àbinci?"

Zōmō ya cē, "Ai, wannān saukī gārē shī. Dà kun gamu, yā sā karmukānsā sukā biyō kà, sai kà yi gāba kēmař kà wucē, kà tā dà kūrā, kà kōmō bāya, kà sāmī gidan gārā, kà makē gīndīnsā, sai kà sājē dà shī."

Wannān maganā ta zōmō ta bâ kōwā haushī, hař giwā ta tāshi tākē shī, bà tā sanī ba. Ta hārārē shī, ta cē, "Kai sākari, in kai, ka nā iyā makēwā à surī, mī fā? Kai, karmukā sukā dāmē kà--mē akā yī akā yi karmukā? Cikin abūbuwān ban tsōrō, hař à gamā dà kārē? Wannān bâ ðan'uanmī ba nē? Kwāðayī ya kai shī cikin mutānē, hař ya yārā, su nā wulākāntā shī kēmař bâ ðan hālāk ba. Kai, mā, zōmō, bà kà san maganāð dà ka kē yī ba."

Kōwā ya yi ta kāwō dābārāssā don à sā shī mālāmīn dawā. Àmmā in saurā sukā bīncīkā, sai sū ga shī kadai ta kē wā àmfānī. Can an rasā wāndā zā à zābā. Sai dilā ya yi tsallē, ya fādō gāban mānyan dawā. Ya cē, "Allā yā kiyāshē kà dàgā sharrīm mutānē! Nī zā à bâ mālāntā, ðōmīn duk mākīrcīn mutānē, bâ wāndā bān sanī ba."

Kūrā ta cē, "Bā à tām̄bayē kà yawān maganā ba. Kà fādi dābārūn dà ka kē yī, ka nā tsīrad dà kānkā, mī jī!"

Dilā ya dūbi zākī, ya cē, "Allā yā ðaukākē kà! Na san kūkā nā cikin abūbuwān dà kē tōnā mī gā mutānē. Sabōdā hakā, in nā yi kūkā gabās, sai in rūgā, in kōmā yāmma. In na yī à yāmma, sai in kōmā kudū. Bān taḡà

tsayāwā indā akā jī nā yi kūkā ba, ballē à biyō."

Zākī ya girgizā kâi, ya cē, "Lallē, ka nā dà dābārā à wannān wurī.
 Àmmā in ka yi barcī fā? Kō, kiwā, kullum bā kē yī? Sai kà yi ta gudū,
 kà jē nān, kà jē nān?"

Dilā ya cē, "Allā yà bā mānyan dawā nasarā. Ai, nī bā nā barcī, sai
 tsakiyār ganyāyen dōkā. Ídan kō fārā tā fādī, na ji kyamas, sai in farkā.
 In na ga ta tsayā, in tsayā. In zūciyāta bà tà bā nī ba, in rūgā."

Zākī ya cē, "Lallē ka nā dà dābārā.

Kūrā ta cē, "Mānyan dawā, ai, kō wajen shān ruwā mutānē nā cūtarī.
 In ya cē ya nā dà dābārā à filī, ta wajen shān ruwā fā?"

Dilā ya cē, "Ai, nī, bā nā shān ruwā yāddā ku kē yī. In nā ji
 kishirwā, sai in tafi rāfī, in tsōmā wutsiyāta cikin ruwā, in fitō waje,
 in tsōtse, in kōmā, in sākē tsōmāwā. Hakā nakān yi ta yī haŕ in kōshī.
 Àmmā bā nā sunkwiyad dà kâina. Irin wannān shān ruwā dà ku kē yī, ai,
 ita cē bāyā bā zanē. In wani ya laŕaŕō dàgā bāya, ai ɓarnā tā àuku."

Dāmīsā ta ji hakā. Sai ta cē, "Mhm, ai bā nan ba mutānē su kē shā
 dà arnā ba, sai wajen yīn tarkō. Bābban àbīn dà bà mī san kānsā ba kē
 nan."

Dilā ya cē, "Nī, dai, àbīn dà na tsarē shī nē, duk indā na ga itācē
 ya sarkē, bā àlāmār ganyē, bā àlāmār sâiwā à gīndīnsā, sai in sākē hanyā.
 Nā san, lallē itātuwā bā sū tsīrā sai dà sâiwā dà ganyāyē, kō sun būshē
 ā ga àlāmār indā su kē. In, kiwā, i nā tafiya, na ga wani àbīncīna à
 indā bā sàfāi ya kāmātā à sāmē shī nan ba, sai in hadiyē kwàdāyīna, in
 kēwāyā, in wucē shī."

Zākī dà sauran dabbōbī sukā cē, "Lallē, dilā, mun yārdā--kai nē
 mālāmin dawā. Sukā tārā'yā'yansū à makarantaŕ dilā, yà yi ta kōyā mūsū
 wāyō iri-iri."

Tātsūniyā ta 43:

Bàrārō dà Dan Zākī

À makarantañ dilā kullum, in darāsī ya fādō à kân dàbārūn dà ya kāmātā sù yī, sù kùbutā dàgà mutānē, sai dan zākī yà tāshī, yà cē, don mitūm, wānnan dan kàramin àlhakī, shī, bà yā bātā lōkàcinsà gà jīn lābārīn mākircinsà ba.

In dilā ya nā lallāshinsà yà tsayā, yà kāru, sai yà cē, "Nī, dai, don mitūm, Allā yà kāwō rānār dà zā mī gāmu dà shī. Rān nan, yā kwāshē kāshinsà à hanmī. Zān sāmē shī, in kētā cikin, in karairāye kasūsuwānsà, in cīnye nāmānsà, in shā jininsà, in mōrē!"

À kwānā, à tāshī. Rān nan, dan zākīn nan nā yāwō, dà shī dà dan rākumin dawā. Sai sukā hāngi wani Bàrārō tāfe dà kāyan tsābgū dà igiyōyin dangwālī mī yāwā. Sun yiwō tāshī. Ya bañ'yan'uwānsà à bāya. Ya nā saurī yà rigā sù isa mashēkarī, yà fārā zāben wurī, yà yi bukkā. Ya nā tāfe, ya nā'yan wāke-wākensà dà Fillancī. Ya nā kirārī, shī kadai, kāmār mahāukācī. Kō dà rākumin dawā ya hangō shī, sai ya ga bāyānin dà dilā kē yi musū na mitūm, lallē, wānnan ya zama shī nē.

Sabōdā hakā ya gudū, ya shīga dājī. Dan zākī, kùwā, ya tsayā. Ya nā kallon wata irīn hālittā dāban dà wāddā ya sābā ganī. Dà Bàrārōn nan ya yiwō kusa, sai dan zākī ya cē masà, "Kāi! tsāya! Cikin nāmūn dājī, kai nē wā? Tun dà na tāshī, bān taḡà ganinkà ba. Kai, kō gaisuwā, fādā bā kà zuwā?"

Bàrārō ya ajiye kāyānsà. Ya fādī gāban zākī. Ya cē, "Àbīn dà ya sā bā kà ganīna fādā, kunyā na kē jī. Gā kōwā dà kafā hudū, nī, kō, sai biyū. Gā kōwā dà wutsiyā, nī, kō, fimfirim. Dūbi gāshīnkū layā-layā. Nī, kùwā, tik dà nī kāmār na fitō dàgà wutā."

Dan zākī ya cē, "Tō, inā zā ka dà wadānnān itātuwā?"

Bàràrō ya cē, "Kūrā tā kirā nī, in jē, in yi matà gidā, don ta nā tsōron mitānē."

Dan zākī ya cē, "Shīn, don Allā, inā zān bī in gamu dà mitūm yānzū? Shī na kē nēmā, ruwā à jālīō. Kwānā dà kwānākī bān gan shī ba."

Bàràrō ya durkūsā, ya cē, "Yāu dà gōbe, dai. Ai, kā gan shī, yallābāi. Ammā, ai, tsōron karō dà irīnkū ya kē yī. M, kadà kà tsai dà nī. I nā saurī in jē in yi wà kūrā aikintā. Kō bā don tsōron mitūm ba, mā, gā rānā ta fārā zāfī. Bā àbīn dà ya fī gidā dādī."

Dan zākī ya cē, "Tsāya! Kà yi mīn gidān tūkūn, in jī. Sā'ān nan kà wucē wajen na kūrā!"

Bàràrō ya cē, "Ā à, yallābāi, ai, bā ni dà dāmā, tun dà mukà yi àlkawārī dà ita--dā bā yā máganā biyū. In, dai, nā yiwō matà na dāwō, nā yi makà, don àmfānīna kē nan kawāi wajenkū."

Dan zākī ya cē, "Zāncen banzā! Mēcē cē kūrā, haĩ kà cē, sai kà yi matà gidā? Zā kà yi minī." Ya tāsō wà Bàràrō. Ya sà dāgī. Ya kētā masà dan wārki.

Bàràrō ya dūbi wārkinsà sābō pul. An yi masà kārantsāyī. Sai ya yi dàbārā ya, dai, hàdīyi bācīn rānsā. Ya cē, "Tun dà ka cē ka nā sō, mānyan dāwā, ai, sai à tsayā, à yi makà tūkūn."

Ya cē, "Dōlè. Àshē, a nā tsōron innā, in jī'yā'yan māyyā."

Bàràrō ya tsugūnā. Ya shiryā tsūmāngī. Ya yi tsaikōn dākī nāi karfī tsakār wadansu itātuwā. Ya bi tsaikōn nan, a dāurē tam dà itātuwān nan. Sā'ān nan ya sāmō ciyāwā himī gidā, ya tārā. Ya sāmō kirārē tulī, Ya tsibē gēfē dayā, kāmā mī shirīn gashīn tukwānē.

Dà ya tārē su duk, ya yi ta ibā. Ya nā jītāwā bisà tsaikōn nan. Ya bā'yar kōfā wāddà zā tà isa dan zākī yā shīgā. Dà ya gamā amīntā shī, ya durkūsā gāban dan zākī. Ya cē, "Shīgā, mī ganī in yā yi daidai dà kai!"

Dan zākī ya shīga cikin bukkā. Nan dà nan Bàrārō ya mai dà itātuwā, ya kullē. Ya bugà syàstū. Ya kēwāye bukkā dà wutā. Dà hayākī ya murtukē, dan zākī ya kāsà mumfāshī. Sai ya yi nēman fitōwā, ya kāsā. Dà ya jī yā matsu, sai ya yi kārā. Ya cē, "Kāi, wannàn dākī nākā, ya fayè sunci, kumā, iskār ciki bā tā shēkuwā. Fid dà nī!"

Bàrārō ya cē, "Habā! Mē ka cē? Kārā fādā in jī! Kā mākārā. Nī nē mitūm wāndā ka kē kartaƙ kasā, ka kē cēwā sai kun gēmi. Kāfin kà fārā shān àlwāshī, dā ya kāmātā kà tām̄bāyi iyāyankā, kà ji yāddā mī kē murtukū dà nī!"

Dà dan zākī ya ji wutā ta kāmā ba-ba-ba-ba, ya cē, "Nā tūbā! Don Allā, kà fid dà nī!"

Bàrārō ya cē, "Habā! Dā, mā, kà dānganā! Àlkalāmī yā būshē."

Dan zākī ya cīnye wutā kùrmis. Bàrārō ya kāmā hanyàssā. Ya yī gāba. Wāndā ya rēnā māganār na gāba gārē shī, ya yi àbīn dà ya ga dāmā, kōmē ya sāmē shī, bābū kaitō.

dārī dà sàbà'in, akà yankà su nan take. Gālibī akà dātse musu kafa, akà baɗ su nan su mutu... Nan akà ga abin tausayī dà yawā, à fizgè yārā haɗ jārīrai mā, dàgà uwāyensu, haɗ abadā dà sū dà ganin jūnā."

Abin dà akà sāmū cikin harin nan, bāyī 3,000 nē kadai, dà shānū 10,000. Lallē à nan akà shā wahalā tikiɗ--gā babbaɗ kasā duk ta lālācē, abin dà akà sāmū mā, kadan nē.

Sukà cē abin dà ya sà sukà tā dà jihādī, wai, don dukan kasaɗ Hausā tā musuluntā, addīnī yā wātsu kō'inā. Ammā dà sukà ga harin bāyī hanya babba cē ta sāmūn dūkiyā, sai sukà ganī gāra à baɗ amā cikin kāfiɗcīnsu don à rikā harīnsu dà à musuluntad dà sū--dōmin, dai, shāri'āɗ Musulmī ya hanā su sū bautad dà wanda ya kē bin Muhammadu.

Mun rigāyā mun ganī karfin yākin Filānī ya rikā raguwā haɗ ya zama kullum dà sukà kai yāki kō Argungu, kō Sābon Birnī, kō Gōbiɗ, sukà kāsā. Hāfē sukà bā sū wuyā cikin yāki.

Amā mā--wani sà'ī Filānī sukà ī masu sabodā rashīn hadā kai dà kyān makamai. Ammā kō wajen amā mā, bā kullum Filānī su kē cīn nasarā ba. Mīsālī, cikin Kano Gazetteer an cē, Abdullāhī, Sarkin Kano (A.D. 1855-1882)

"...yā yāki aman duwātsu, amā sà'ārsā kadan cē. Sau dà yawā akà yi ta bugayyā dà Ningāwā. Kō dà yā kē Ningāwā irī daban-daban nē, sukà hadā kai, sukà sāmī dabārāɗ dà sukà tsarē kansu cikin duwātsu, haɗ mā, dàgà bāya sukà jūyō kan Filānī, sukà bā sū kashī."

Ta haka aman duwātsu dà yawā sukà tsarē kansu sà'an dà Filānī sukà yāke su. Batun zamanin Muhammadu Bello (A.D. 1882-1893) akà rubutā:

"Tun kāfin wannan zāmanī sarākunan Filānī sun mantā sarai da abin da kakanninsu suka koyā gaban zāmanin Jihādī. Bā su sō su yi yāki. Kō su nā sō mā, bā su iyā ba. In suka tarad da dan arnē cikin gōnaṛsa, in yā gudū sai su bugē shi, idan akā tsayā musu, bā su da na yi. Saboda haka da arnā suka koyi abin da Filānī suka koyā cikin zāmanin da, abin da zā mu ganī akā ṛubūtā a kan yākin Kano--sai labarin gazawā da Filānī suka yi in suka fita yāki da su, da nasarar da Ningawā suka ci a kan Filānī.

"Wani lokaci bā su da karfin da zā su fita yāki da wata kasā, sai su fāda wa kauyukā cikin kasaṛsu. Wace barnā cē ta fi wannan?" Wannan aiki na harin bayi da Filānī su kē yi, tare da na sarākunan Bida da Kwantagora, shi ne babban dalilin da Turawa suka fara shigowa kasaṛsu cikin A.D. 1900. Su nā sō su gyara abin.

SĀSHĪ NA TARĀ: SANA 'O'Ī I

A) Aikin Gōnā

1) Gōnā

Idan mitūm ya nā sō yà yi gōnā, yakàn zābi wurī mai kasā, ya nonnōme ciyāyin wurīn, yà sassābe ganyāyē, yà tarā su tārī-tārī, yà kōnā tārīn nān dukā bayān dā sukā būshē. Tōkār akān bař tà tà zama tākī à gōnan nān. Dàgà nan sai yà sàurāri ruwan samā yà fādō.

Sā'ād dā ruwan samā ya somā fādūwā, sai yà dāuki gārma dā fařtanyā dā irīn gērō, yà yi cāran shikā tukūba-tukūbā misālī, tākī dayā tsākāninsū, yà shukā gērō à ciki. Bayan gērō yā yi kwānā bakwai kō gōmā dā tsirōwā, sai, kumā, yà tāfi dā irīn dāwā, yà shukā tsākānin kunyōyin gērō--ita, kumā, tukūba-tukūbā. Nīsař tsākānin wannān tukūbā dā wannān shī, kumā, kaman na gērō.

Bāyan dāwā tā yi kwānā kamař biyař dā shukāwā, sai yà kōmā dā irīn dāwā ya nā bī kunya-kunyā, ya nā kwāfi à tukūbād dā ta yi kamfā.

Dàgà nan, kumā, sai yà sàurārā dāwā tē dan tsira. Idan yā ga ciyāwā à gōnār tā fārā tsawō, sai yà zō dā fařtanyā yà kāmā nōman firī. Yakān rikā tarā wā gindin gērō kasā, yà kumā, rikā tumbūke wadansu tūshēn gērō indā ya ga sun fayē yawā ya nā zubārwa.

Yakān bař tūshēn gērō biyū kō ukū à kōwacē tukūbā. Idan akā bař tūshēn gērō dā yawā à tukūbā dayā, gērō bā yakān yi zanganniyā masu kyāu ba.

Lōkēcīn dā ya kē firī bā yakān ragē tūshēn dāwā à wannān nōmān ba. Yakān bař sū hakānan hař yā zō gārin maimai. À wurin maimai yakān rikā tumbūke wadansu dāwā, ya nā, kumā, dasāwā à tukūbad dāwā dā bāi kāmā ba.

Wata gōnā mai yawān ciyāwā akān yi matā maimai hař sū biyū. Bāyan maimai, kumā, sai yà rikā kēwāyā kadai. À lōkēcīn nān gērō yakān fārā jān karā. Bāyan ya gamā jān karā kumā, sai yà fārā dāurā ciki, sai kumā yà zārē, sai yà yi būniyā. Dāwā, kiwā, à lōkēcīn nān ta nā jān karā kē nan.

Bāyan gērō ya yi buniyā sai, kumā, yà zubà idō. Lōkàcín dà ya zubà idō sai m̀ai gōnā--kō shī dà k̀ansà, kō yāransà--sù yi masà kōrã tsuntsū. Ídan bā hakà ba, sai tsuntsāyē sù cīnye idòn dà gērōn ya zubā, sù bã masà gōnā̃, sai sōshiyā kawai à tsāye.

Àmmā ídan idòn yā fārā kwārī, sū tsuntsāyē bā sū iyà cīnye su.

Dà cēwā yā mūnā, kumā, sai girbī--à bã shī yā būshē à sankacē sā'an nan à yankē. Sai, kumā, yà daurā dami-damī yà kai rumbū yà ādānā su.

Lōkàcín dà a kē aikin ādāna gērō mukàn kirā shī kàkan gērō.

Bāyan an girbē gērō, sai dāwā tà ji dādī sabòdà akà tàfi dà gērōn dà ya m̀atsē ta. Sai ita, kumā, tà yi b̀nkāsā. Bāyan an yi m̀isālīn watā dayā dà girbē gērō, sai, kumā, à shūkà wākē à tsākānin dāwā dà dāwā.

Dàgà nan, kumā, sai à kāmà hūdã gōnā, à sā wà dāwā kasā à gindintà dōmin tà kārà jīn dādī. Yā zama kunyā kē nan. Wurīn dà akà dēbō kasān shī nē rumanīyā. Dàgà nan, kumā, sai tà daurā cikī tà fitad dà kái, tà zubà idō hã tà mūnā.

Sai à girbē à tārā ta sankacē-sankacē cikin gōnā. Ídan tā būshē sai à yankē. Ita, kumā, à daurā ta dami-damī à kai cikin rumbū à ādānā--kàkan dāwā kē nan.

Karan gērō dà na dāwā mutānen garī sukàn rikà kōnā su kamã àbin wutā. Àmmā mutānen kauyē masu yālwã itācen wutā bà sù kulā dà kōnā karan dāwā ba, ballē, fā, na gērō. Can sukàn bã wà shānū sù cī kō yà rušē, kō sù sā masà wutā yà kōnē, tōkār yā zama tākī à gōnā̃.

Mutānen àlkaryā su nā ganin karan dāwā kaman itācē nē, àmmā karan dāwā yā fi na gērō darajā.

À cikin garī akàn sai dà rugã karan dāwā sulē gōmā, hã fām dayā in dāmuna tā yī--lōkàcín dà àbin wutā ya kē wuyā.

Ídan gōnā tā gāji dà shūkàn àbù irī dayā à kōwacē shēkarā akàn yi matā jūyī--wātō à shūkà wani irī dàban.

Kā ji lābārīn gōnā kē nan.

2) Lāmbū

Dà farkō, idan mītūm zāi yi lāmbū, sai yà nēmi wurī mǎi ruwā à gēfēn kōgī, kō wata fādāmā. Idan, kūwā, bāi sāmī irīn wadānnān wurārē ba, sai yà sāmī wurī mǎi taushī, yà hakà rījiyā, yà kafcē dà kyāu. Bāyan duk ya gamà wannān, sai yà shīga ban ruwā, ya nā zubà tākī kāmāñ kwānā bakwāi.

Kumā, dàgà cikin lāmbun nān, sai yà sāmī wurī yà yi mǎnyan fangullā kāmāñ hudū kō biyāñ, yà yi ta jikā su, ya nā sā tākī. Sā'ān nan yà wātsā irīn dà ya kē bukātā, kō na àlbasā, kō yālō, kō yākūwā, kō kàbēwā, kō, dai, wani àpū dāban. Wannān, shī mu kē kirā bargāñ irī. Idan sun tsiro à wurīn sun isa dashē, sai à cirē su à hankālī, tārē dà 'yāñ kasā à gīndīnsū don kadà à karyā musū saiwōyī, à tǎfi à daddāsā à cikin kanānān fangullā. Sai kumā, à shīga ban ruwā sǎi dà mārāicē.

Wadansu dà jīgō su kē ban ruwā. Kun ga yaddà a kē dafā shi. Itātūwān can gūdā biyū māsū gwāfā, sū a kē kirā kūtārā. Shī wandā akà giftā à kānsū, akà daurā masā itācē mǎi dūnkūlen kasā à gīndī, shī a kē kirā jīgō. Shī kē nan, sai 'yāñ igiyāñ cān dà a kē daurā wā gūgā, don jāwō ruwā.

Àmmā wajen arēwā sun fi àmfānī dà cākarkārā. Ita à bisā rījiyā a kē kafā ta. Ta nē dà gwāfā biyū, dà itācē dà akà giftā à samā. Shī, na samān nan, an zurā shi cikin wani irīn kālāngu-kālāngū na itācē. Tō, à bisā kālāngun nān a kē rātayō igiyā, à daurā wā kōwānē bākīntā gūgan fātā. In a nā saukad dà gūgā cikin rījiyā, sai gūgān yà yiwō bisā cīke dà ruwā. In an zubarā, shī, kumā, sai à jā shī kasā, wāncan yà tāsō. A nā hakā, sai kà ji kālāngun nān ya nā jūyāwā cakañ, cakañ, cakañ. Dàgà Masāñ nē wai, kākānnīn kākānnīmmī sukā sāmī wannān dābārā. Sū, à can tun dà dadēwā hañ wā yāu, dà wadānnān abūbuwā su kē ban ruwā à lāmbūnānsū.

3) Gōnāř Gwammātī

Rān nan mu nā zāune à kōlēj, sai Bātūrèmmū ya rōki bàbban Bātūrèn gōnā mì tāfi Sāmāru ta Zāriyā, indā gōnāř gwammātī ta kē, don mì ga yaddā a kē aiki.

Dā rānāř tāfiyā ta zō, sai Bātūrèmmū ya kwāshē mu cikin mōtā ziii, sai Sāmāru, ya ajiyē mu à bākin ōfis. Bātūrèn gōnā ya fitō, sukā gaisā dà Bātūrèmmū. Mū, kumā, mukā gaishē shi. Bātūrèn gōnā ya shiga gāba, mukā bī shi don mì kēwāya wurāren ayyukā, mì ga yaddā su kē. Bà mì zamē ba sai cikin hàbbař gōnāř jarrāba shūke-shūkē. Mukā dūbā iyākař ganimmi, àmmā bà mì ga kārshen gōnāř ba. Indā dukā ka dūbā, sai kà ga shāmū kō mutānē su nā wani aiki.

Mu nā kallō dai, sai mukā jī a nā tsāwā, a nā cēwā. "Tō, manā. Kāi dūna! A'āhā, gāba manā!"

Dā farkō, bà mì san àbīn dà a kē yi wā tsāwāř ba. Sai Bātūrē ya cē, "Shāmūn dà a kē hūdā dà sū, ta hakā a kē kōmař dà sū." Mu nā tsāye dai, mun kura idō mì ga àbin àl'ajābī. Can, sai mukā hangō shāmū tāfe. Dā sukā zō kusa dà mū sai mukā ga kōwādānnē shānū biyū an hadā su wurī dayā, an giftā musu wani gungumē. Gā wata sarkā ta nā jāye dà wani kēke-kēkē. Ashē, wai, shī nē gāmař shāmū. Àbin māmākī, shī nē gārman nān ta nā tāfe, ta nā fēdē, ta nā rufī gāba dayā. Mu nā nan tsāye, kāfīn mì fargā hař sun yi kunyā ukū mīkākū tantsai. Kōmē aikin kātōn mūtūm, kùwā, kāfīn yā yi kamař kunyōyin nān ukū dà gārmā irīn tāmī, yā dādē.

Bātūrèn ya cē dà mū, "Kō dà wandā kē sō yā yi hūdē?" Sai nī dà Àlī Dōsā mukā cē zā mì jarrābā. Kōwā yā kāmā gārmā gūdā, a nā kōrā manā shānūn, mukā yi dōgwāyen kunyōyī dai-dai.

Sai, kumā, Bātūrē ya mūnā manā wata kunyā ta audūgā, ya tāmbyē mì kō mun ga wani àbin māmākī game dà ita. Gā fīlī tsākānin kōwānē tsirō

ya fi yaddà mukà sàbà ganī a nā shūkāwā. Dà mukà tàmbàyi dàlīlīn wannàn ya cē, "Àkwai wadansu irīn kwārī, māsū bīn audūgā su nā sātā ta. Māgānīnsū, sai à rikà barīn fīlī isasshē tsākānin wannàn tsiro dà wancān yaddà, in wani tsiro yā kāmū dà kwārīn, bà zā sū yi saurin kāmā wani tsiro na kusa ba. Don à ragē yāduwā cūce-cūcen audūgā, kumā, akān sārē tsōhon itācēn à kōnā, don, kīwā cūtařsā, in tā yi yawā, sai audūgā tā yi jā. Māsū kadà zārē na Ingilā, kīwā, bà sū sōn jař audūgā."

Dà mukà shā kallon hūdā, sai Bātūrēn ya ga in ya kyālē mu bà zā mī rabu dà wurīn ba. Sabōdā hakā ya cē, "Kū tahō mī tēfi dākin jarrāba irī." À can mālāman wurīn sukā bayyāna manā irīn àbīn dà su kē yī. Sū, kīwā, mālāman nān masānā nē na sha'ānin shūkā. Su nā yīn wannàn aiki na jarrāba kōwānē irīn tsiro dà akā kāwō manā dāgā wata kasā. Misālī, idan kun tunā, tun dà dadēwā a kē kāwō manā irīn audūgā ta wata kasā, dōmin an ga ta fi tāmī kyāu. Ita, audūgan nān, bà à shēkarāř dà akā kāwō tā a kē rabā wā mutānē sū shūkā ta ba. Sai an zō dà ita nan Sāmāru, an yi shēkarā dà shēkarī a nā jarrābā ta. À nan akān ga irīn abūbuwān dà kē sātā ta, dà irīn kasā waddā ta kē bīkātā, dà, kumā, lōkācīn dà ya kāmātā à shūkā ta.

Bāyan an yi wannān, kumā, bai isa ba. Dāgā nan sai à kai tā wani garī dà a kē kirā Daudāwā à kasāř Kātsīnā. Gōnař Daudāwā, ita matākī na biyū cē gā jarrāba kōwācē shūkā dà a kē sō à kāwō nān kasāř. À nan nē a kē shūkā ta dà dāmā. Idan ta yi kyāu, sai à kārā shūkā ta, dai. Idan akā ga kyāntā nā kārūwā, an tabbātā kasāř Nījēriyā ta Arēwā ta dācē dà irīn shūkān nān.

Hař wā yāu dai, bà Daudāwā zā à tsayā ba. Irīn audūgāř dà ta yī, sai an dēbi wata, an kai wā māsū sayē à Ingilā. À can zā sū jarrābā ta, sū kadà zārē, sū yi sākā dà shī. Tō, idan akā ga sābuwāř ta fi ta nān kasāř kyāu, sai bābban Bātūrēn gōnā na Sāmāru yā sā Bīsījē sū rabā wā kasā-kasā.

Kōwacè irin shūkà a kè sô à kăwô nân kasâr, sai an yi wannân jidālā, sā'an nan à rabà wà talakāwā. Kun ga wannân duk, don à tàimākē mì nē kawai. Yānzū, kumā, an fārà kōkarī à ga yaddà zā à yī dà sū shinkāfā, dà alkamā, dà dānkālī, don, dai, à kārà tàimakommi.

Dà mālāmīn ya gamà bayānī, sai Ālī Dōsā ya cē, "Ai, kō, an shā dāwainiyā, tō, dà mē audūgār dà akà kăwô ta fi tāmī?"

Bātūrē ya cē, "Itācen audūgār nan kasār Nijēriyā, ya fayē girmā--gā tsawō tsōlōlō, kumā, bā kwānsō bābba. Sā'an nan gā yawān laulāyī, dà wiyār kadī. Duk wadānnān, sū sukā sā bā tā dà farīn jīnī gā māsū sayē kāmār wannān sābuwār dà akà kăwô."

Sai, kumā, mukà tām̄bāyī māsū aikīn nan indā su kē sāmō irin dà su kē jarrābāwār haŋ sū tàimākē mì dà shī. Sukā cē a nā sāmōwā dāgā kasāshē dāban-dāben wadāndā yanāyinsū ya kē daidai dà na kasān nān--mīsālī Wiskindiyā (West Indies) kō Amirkā ta Kudū. Āmmā kāfīn sū jarrāba sāvon irī, sai sun sāmī na nān kasār sū jarrābā su tārē, sū ga wandā ya fi kyāu. Wandā ya fi kyāu, shī zā sū rabà wà manōmān dà kē bukātā.

Dà mukà fīta dāgā nan sai mukà kōmā cikin gōnā. Gōnan nān an kasā ta kashī-kashī. Kumā, kōwānē kashī dà kē bukātār tākī sai an aunā à sā masā daidai yaddà zāi āmfāni shūkār.

Mukà hāngā, mukà ga wajen audūgā, dà wākē na Hausā dà na Tūrāwā. Wāken Tūrāwā, ākwai irī-irī. Ākwai na cī, dà na tākī, dà na bā shāmū. Na cī a nā kirānsā "sōyā." Tūrāwan gōnā sun cē sōyā ābinci nē mēi kyāu. Manōman Dōsā su nā nan su nā ta shūkā shi, a nā, kùwā, cīnsā kwarai. Wāken dà a kē shūkāwā don tākī kumā, shī a kē kirā "mākūnā." Bandā tākī kumā, a nā gyārā mākūnā yaddà a kē yī dà hārāwār wākē, à rikā bā shāmū in rānī yā yī. Ākwai wani irī kumā, dà a kē kirā "greengrām." Wannān an fi bā āladē shī. Shī, kumā, akān shūkā shi sàu biyū kō ukū, cikin dāmūnā dayā.

À wani sàshèn gōnāĩ, gā cīyāwāĩ shānū an shūkā danyā shaĩ. Tā yi luf-luf. Gā shi, kùwā, dà rānī kau mukà jē. Sai māmākī ya kāmā ni, na cē à rāina, "Yāu, kumā, gā wani ikòn Allā, danyāĩ cīyāwā à gōnā tsakiyāĩ rānī!" Na, dai, kāsà kannēwā, sai na tāmbyā, na cē, "Cīyāwān nan, ruwā a kē bā tā, ta kē danyā hakà haĩ yānzū?"

Bātūrēn ya cē, "Bā mā bā tā ruwā. Irintā kē nan, rānī dà dāmūnā. Mun jarrābā, mun ga ta nā dà àmfānī. Don hakà zā mī rabā wā manōmā, sū shūkā don sāmīn àbīncīn dabbōbīnsū dà rānī. Kumā, in sun shūkā à gēwāyēn gōnākinsū zā tā hanā ruwā zāgē musū gēfēn gōnākī. Sai dai, in zā à shūkā à lūrā dōmīn kadā à shūkā indā bisāshē zā sū lālātā ta. Kumā, in zā à yi tātākā dà ita, sai à rikā yī, a nā yankēwā, a nā tārāwā tun dabbōbīn bà sū cīnyē ba."

Bātūrē ya cīgāba dà bā mī bāyānī, ya cē, "Kun san dālīlīn dà Bārārō kē yāwācē-yāwācē? Rashīn sāmūn irīn wannān cīyāwāĩ nē à nān fasāĩ. Dā sun sāmī wurī sun zaunā su nā shūkā cīyāwān nān, ai dā sun hūtā dà wannān zīrgā-zīrgā, dà wāhalāĩ dà su kē shā, sū, kumā, fi cīn rībāĩ kīwōnsū. Rānī dà dāmūnā, hakà cīyāwān nān ta kē, bā tā būshēwā, bā tā, kùwā, kākkaḅā.

Dàgā gēfē gūdā na gōnāĩ kumā, gā wajen jarrāba kāyan lāmū. Kōwācē shūkā ta nā cīkin fangalīntā, an rībūta sūnantā à wani karfē, an kafā dab dà ita. Gā gwēbā, gā mangwārō, gā àyābā, dà lēmon zākī dà na tsāmī, haĩ gā sū tūmātūĩ, dà àlbasā, dà tātāsai dà alayyāhō, dà sū yākūwā, dà kābūshī, dà kābēwā.

Kusa dà sū kumā, gā sābābbīn dashī na itātuwā dāban-dāban wadāndā akā yi wā aurē, don à sāmī irī mī nāgārtā.

Dàgā nan kumā mukà mīfi wurīn dà akā dasā dānkālī irī-irī, wadāndā akā kāwō dàgā garūruwā dāban-dāban. An yi wā kōwānē irī fangalīnsā, an rībūta sūnan gārīn dà akā sāmō shī. Duk don à jarrābā nē, à sāmī wandā ya fī, à rabā wā manōmā. Gā māsū ban ruwā dà cīrē hakī, su nā ta aikī. Sū, mā, mālāmai nē.

Dà Bātūrē ya dāukē mù dāgà nan, sai wajēn dà a kē lūrā dà jarràbāwā marukā. Marukān nān an yi bāyensù dà bijimai zābāssū, wadāndā akà sāmō dāgà wata kasā, don à sāmī irī. Dukà, kùwā, an yi musù dākunā.

Dà mukà kārē kallō à nan, mu nā zātō mun gamā kē nan, àshē dà saurā! Sai Bātūrē ya cē mù tàfi wajēn dà a kē kīwòn àlādai. Tun dāgà nēsà mukà hāngi dākunā na sumuntī à jèjjēre lāyī-lāyī. Mu nā tsāmmānī jērīn wadansu ōfisōshī nē. Kōwānē dāki ciki biyū nē. Àkallā àkwai àlādai dārī biyā à wurīn--dà mānyā dà kanānā. À wani, dai, àkwai kāmā biyū kō ukū. Ídan kanānā nē haĩ gōmā. Wani wurī, kùwā, sai kà tarad dà gūdā dayā kātō. À waje kumā, gā wadansu can, su nā ta yāwō cikin fīlī. Wadansu, kùwā, su nā ta wankā à tafukān dà akà yi musù. Wurīn dà mānyan àlādan su kē, kōwānnē an rúbūta sūnansà an kafē à kōfār dāki. Haĩ, mā, gā sūnan bābbansu dukà, a nā kirānsà "Mīnna Majestic King." Wātō mātānā wannān sūnā, "Bābban sarkin àlādan Sāmāru, an hàifē shī à Mīnā."

Bāyan mun gamā kallō sai Bātūrēn gōnā ya cē, "Tō, kun ga yaddà nōman shānū ya kē kē nan. Àmmā irīn wannān nōmā dà shānū bā yā yīuwā à kasā mātī rudan tsandō, don, kùwā, bābū àbū mātī halāka shānū kāmā tsandō!"

Nā tsayā cīf, nā yi tūnānī, nā dūbā, nā ga kasārmī zā tà yi kyāu gā nōman shānū. Gā kasā irīn waddā a kē sō, sā'ān nan, kumā, gā wurīn dà mu kē bābū tsandō. Dāgà nan sai shā'awā nōmā ta fārā kāmā ni.

Dà Bātūrēn gōnā ya kārē jāwābīnsà, Bātūrēmū ya yi manā gōdiyā gā Bātūrēn gōnā. Mukà yi ban kwānā, sai gidā.

B) Yaddà Akān Yi Gidā

Kāmā yaddà mutānē sukā bāmbantā gā hālittā tasū dà dābī'ā tasū, hakānan ya kē, kùwā, gā dābārā tasū dà hīkīmā tasū, dà wāyonsū dà hankālīnsū.

Gā wani mīsālī à wurīn Tankō. Ya nā dà kudī dà yawā, dà kōmē dà kōmē.

Ya nā sō yà yi sābon gidā. Bā yā iyāwā shī dà kāsà. Sai, dai, ya nēmō Audù maginī. Sukà gamà hankālī, sukà yi shāwarā.

Tankò ya cē ya nā sōn gidā mairi kyāu mīrabbā'ī, dà dākunā hudū, dà sōrō, dà tārārārā, dà zaurē; kōfār gidān à kudù kō à yāmmā.

Audù ya cē ya yārdā--"sai gōbe zān nēmō maginā māsū taimakōna. Mā yi shāwarā, mī zō mī shātā gidā daidai dà yaddā ka siffanta minī."

Dà sārē sukà zō. Tankò ya bā sū igiyā dà fārtanyā dà itātuwā gājērū. Sukà shātā gidā mairi kusurwā hudū dà kōfā à kudù. Sukà shātā dākunā gūda hudū, dà tārārārā, dà sōrō, dà zaurē.

Tankò ya cē wā Audù, "nawā nē kudīn lādan ginī?" Audù ya cē, "kōwānē dākī sulē gōmā shā biyū dà sīsī." Tankò ya cē, "ā'ā. Sulē gōmā shā dayā zān bāyār, àmmā sai an kārē ginī sōsai." Audù ya yārdā.

Ya nēmō lēbūrā sàbā'in kō tāmānin, ya cē musū, "aiki dàgā sārē zuwā àzahār kwabō shidā." Sukà yārdā.

Ya sàyi tūlūnā hāmsin, dà gārmunā gōmā, dà fārtanyōyī àshirin, dà kwandunā àrbā'in, dà dūndūrūsai bakwāi--sū nē àbīn dà zā sū isa aiki.

Audù ya cē, "inā wurīn dà zā à sārī kasaṅ ginī?" Tankò ya cē, "à tudūn cān zā kī sārā, àmmā kadā à barī wurīn yā yi rāmī."

"Tō shī kē nan. Nā jī. Mā lūrā dà shī dà kyāu."

Sai sukà kāmā aiki, sukà sārī kasan nān bisā-bisā. A nā jikē ta dà ruwā wandā sukà dukō dà tūlūnā tun dà sārē haṅ àzahār, lōkacin tashinsu dàgā aiki.

Sukà baṅ kasā tà jikā tà kwānā. In gārī yā wāyē, kumā, dà zuwānsu sai sū fādā matā dà sārā dà karfinsu--su nā kwābā ta dà ruwā dà gāske haṅ tà kwāsu. In tā kwāsu zā sū baṅ tà tà sākē kwānā.

Idan gārī yā wāyē, dà zuwānsu sai sū sārī kasan nān--su nā zubā matā ruwā kadan-kadan, su nā takāwā dà kafāfunsu. Wadansu, kuwā, su nā tārā ta

wurī dayā. Wadansu su nā cūrin tūbālī dāgà cikintà. Aikin dà zā sù dingà yī kē nan kōwàcè rānā--bābū tàfiyā hař misālīn kwānā gōmā shā biyāř. In sun būshē sai sù tārā su wurī dayā, hař, dai, Audū yà zō, yà dūbā, yà ganī, ya sâ tsāmmānī cikin rānsā, yà cē, "Tūbālīn nān bà zā sù kāsā ba, sai, dai, kadan."

Tankò ya cē, "Wànè irīn aiki, kumā, zā kà yī?"

Audū ya cē, "Gōbe, idan gārin Allā yā wāyē, in sun zō, sai sù yi ta sāran kasař ginī, sù kwābā, à zuba matà ruwā dà gāskē. Sā'an nan zā à dēbi wadansu dāgà cikin mutānen nān, kamař sū gōmā, à bā sù kwandunā, sù nēmō kashin dōkī, dà nākā dà na makwābtankā, in sun yārdā. Duk zā sù bi kasař dà shī, a nā wātsāwā kō'inā bārkātāi, à tattākā shi yā gaurayā hař yà sacē tārē dà yāyī na ciyāwā. Sai à bař tà tà kwānā. Gōbe, kumā, dà zuwānsū, sai sù dingà sāranta dà gārmā.

"A nā ta sâ ruwā, a nā ta tākāwā. Duk sai à jujjūyā ta, tà shā ruwā dà gāskē. Àmmā gōbe sai à bař tà tà rùbā. Kānā jībi à sākē jūyāwā--wātō an yi jūyī ukū kē nan. Kasař ginī ta īngantā. Bābū sauran wadansu gūdājī à cikintā."

Audū ya cē, "gōbe dà sāfē, dà zuwānkū, sai à yi ta tākā kasā, ku nā kwāshēwā, ku nā tārāwā cikin shācīn dākunā dà na zaurē misālīn ābīn dà zāi īsa ginī."

Da magīnā sukā zō, sai magīnā sukā kāmā aikīn ginīn dākī dāban-dāban--kōwānē dà māsū bā shī kasā gūdā ukū. Sauran mutānē, kīwā, su nā can, su nā kōkarīn kārā kasā, don kadā à yi fāshīn ginī.

Idan sun yi ginī sun tāshī, zā su gidā, akān bā sù wadansu 'yan kudī kadan--misālī, kōwānē magīnī à bā shī kwabō shidā. Irīn wadānnān kudī sū nē akān cē dà sū wankīn hannū. Bā à cikin lādan aiki su kē ba. Sū, dai, àl'ādā cē ta kasan nān kawāi. Sū, kīwā, bà sù zama dōlè ba--akān bāshē sù dōmin māgānin kēkāsā kwābā.

Zā à rikà yín ginín dākunā à kōwàcè rānū bābū fāshī, àmmā kadà à dōrà tūbālī ya fi biyū kē ukū à cikin kōwàcè daukār gini. Yakān fi karkō dà hakà. Bà zā à yi fāshin gini gā dākunā ba, sai tsayinsu yā kai wurin dà zā à daurà kōfā tūkūn. Sā'an nan, zā à bař shi kwānā dayā yà shā iskā, yà kārū dà karfī, à ji dādin aiki.

Idan an sà kōfā, bābū sauran fāshī hař tsawon dāki yà isa. Kumā, zā à rikà lūrā dà tsayin dāki, kadà wani yà fi wani. Ya fi kyāu à daidaitā su tsayī dayā.

Aikin ginin dāki, kiwā, dàgā farkō hař zuwā kārēwā, bà zāi fi kwānā gōmā ba. Sai à bař sù sù būshē.

À lōkacin nān, kiwā, a nā shirin kasař shāfensu. A nā sà matà ciyāwā tārē dà kashin dōki dà yawā--wandā ya fi na kasař gini dà gaskē. Shī nē yakān hanā tsāguwā à bangon dāki. A nā iyā shāfē dākunān nan dukā cikin kwānā biyař kō shidā, tārē dà ginin gadājen dākin dà shāmākansu.

Idan an yi hakà, aikin ginin dākunā yā kārē kē nan. Sai tādādi na kāyan jinkā dà dābēnsu. Sā'an nan, dai, shī Tankò yà biyā sù lādan aikinsu, idan sun cē su nā dà bukātā.

Dàgā nan sai maginā sukan dākātā kadan, à bā lēbūrā rātā, misālin kwānā ukū kō hudū dōmin sù dadā tādādin kasař ginin gārū--don in an fārā kadà tà sārē. Kumā dà Tankò dà Audū zā sù yi zāncen kudin ginin gārū hař sù yi jiyayyā--misālī, kōwàcè kusurwā ta gidā kudintā sulē àshirin.

Lōkacin dà zā sù sà tūshēn ginin gārūn nān, yā fi kyāu Tankò yà bā sù igiyōyī dà itātuwā wadāndā zā sù kafā. Zā sù daurā igiyān nān, sù aunā kusurwōyī dōmin kadà sù baudē, kō wata tà fi wata. Àbīn dà ya fi kyāu gidān yà zama mirabbā'ī nē sōsai. Fasālin gidā yakān fi . . . . . Idan an ga aikin lēbūrān nān, kasař ta tāmī, sai à sà tūshēn gini, à bi wurin shācin nān, à tārā tūbūlā tārī-tārī hař à kēwayē.

In sāfiyā tā yi sai sù tākà kasañ gini, su nā tārāwā kusa dà indè sukà tārà tūbulàn nān.

Dà zuwān Audù sai yà rabà wà kōwàné maginī wurin dà zāi kāmà gini, tārē dà māsū bā shi kasa. Sai sù jērà tūbālī daidai fādin gārū--tūbālī biyāñ-biyāñ, kō shidà-shidā--duk sù kēwāyē shi bandà wurin rāriyā dà na kōfā. Kaurin gārūn nān dàgà kasa bā hakà zāi dōrē ba hañ zuwā samā. A nā gini, a nā ragè kaurinsà, kadà yà yi nauyī à samā.

Kumā, kōwàcè rānā kadà à yārdā kōwàné maginī yà jērà tūbālī yà fi biyū kō ukū à tsawon ginin dà ya daukā. Dadēwā tasà kumā, fārāwā dà gamāwā, bā zā tà wucè kwānā gōmā shā hudū ba in a nā yī kullum bābū fāshī.

Dàgà nan sai à sà tūshèn zaurē dà na tàfarfàrā, dà na sōrō bākī dayā, bāyan Tankò dà Audù sun yi shirī à kân wannān aikī, kamañ yaddà sukà shiryā dà farkō. Àmmā shī zaurē akān yi gininsà dà danyañ kasa zallā--bā tārē dà tūbālī ba--dōmin yā fi kwārī dà hakà. Àmmā dà sōrō dà tàfarfàrā gininsu bā yā yīn inganci in bā à sà tūbālī ba. A nā iyā kārè aikin zaurē dà na tàfarfàrā cikin kwānā gōmā hañ kōmē dà kōmē.

Sōrō, kùwā, bā yā yiwuwa hakà, sai yā kai misālin kwānā àrbà'in kō hāmsin, kōmē saurin aikinsu.

Kumā, akān sà tūshèn sōrō kamañ yaddà akān sà tūshèn gārū mairi kauri. Sā'ad dà bangon sōrō ya kai misālin tsawon kafadāñ mitūm akān kafà dūngū wurin dà zā à sà kafāfun sōrō. Akān dātsè àzārū gājērū, à kafà biyū kō ukū cikin bangon sōrō dàgà samā. Sai à yi gini à kân àzārūn nān. Hakà zā à dingà yī kōwàcè rānā. A nā dātsè azārā, a nā dōrāwā, a nā zubè kasa--na yāu yā kērè na jiyā, na gōbe yā kērè na yāu, hañ yā cirā.

Sai à yi tauyī. Shī, kumā, tauyin nan akān yī shi dà àzārū dōgwayē, karfāfā. Akān shimfida wadansu à giciye bisà bangon sōrō à kân gini, sā'an nan à sà wadansu dàgà tauyī zuwā tauyī à kân kafāñ sōrō--àbīn dà yakān

tàimàki karfin sōrō kē nan. Akàn ragè wà sōrō fādī à samā. Zā à rufè shìmfìdāddun azārōrin nān dà gini.

Ídan an daidaitā, sun, kumā, daidaitu, sai à bař shi kadan yà shā iskā. Sai à yi ta shirin kasāř shāfen sōrō, à bi bangon sōrō a nā shāfēwā dà kasā mēi aminci, à yi masà zāne-zānē irin yadda maginī ya ga dāmā dōmin yà kārā kwārjinī dà ban shā'awā.

Dagā nan sai Tankō ya nēmō āzārū na rufi mētan kō dārī ukū--kudin kōwacè dayā sīsī. In sun sāmū, tō, sai maginā sū zō sū zāfi karfāfā.

Sai sū hau bisà sōrō su nā ta jērāwā à hankālī daki-daki, su nā lūrā dà wurin dōronsū dà mārārsū. Ídan sun sā biyař kō shidā, sai à bī sū dà danyař kasā a nā dāurēwā, hař à gamā ta dukā dà āzārūn nān cikin kwānā biyū kō ukū. Sā'an nan zā à mai dà kasā a nā yāfēwā. Ídan, kuwā, azārā bà tà yālwatā ba akān sā zānā dà farkō kāmīn à yāfē.

Zā à gyārā kasā mēi kyāu dà gāskē, kumā, à sākē bīn rufin nan a nā yāfēwā-- yāfē na biyū kē nan.

Akàn yī shi dà aminci aimūn, bā kaman na farkō ba. Sai à jā wà sōrō rawānī. Zā à kafā indororō biyū kō ukū, à yi musū magudānař ruwā mēi kyāu. Zā à yi masà zankāyē à kēn kōwacè kusūrwā.

Sai, kumā, à nēmō kātsī in yā bīshē. Rābō dayā zā à zubā hēmburkinsā kawāi à bisà sōrō, à bazā, a nā tākāwā dà kafā hař yā dānkārē yā yi karfi. Rābō dayā, kuwā, shī nē zā à gyārā shi à maishē shi lāsō.

Aikin lāsō bā yā yiwuwā dà gārājē. Akàn hařā rāmī nē dà farkō-- mīsālīn iyākař tsawon cikin mitūm. Sā'an nan à dēbi gārin kātsī à zubā cikin rāmī tārē dà ruwan dagwalō, a nā dāmāwā cikin rāmī. In ya dāmū sai à rufē shi kwānā biyū kō ukū. Sai à nēmō gāshin jīmā dà dāfārā, tārē dà kāshin dōkī bā tārē dà ciyāwā ba. Shī dāfāren nān sai à bubbūgē ta dà dutse hař tà yi taushī. Sai à zubā ta cikin randunā mānya-mānyā, à zubā

ruwā mai yawā haɾ bākinsi. Shi, kumā, kashin dōkin nan à faɾfāsā shi yà yi gāri. Sai à nēmō itātuwā misālin tabārē, à rikā dakā kātsin nan cikin rāmī, a nā dēbēwā, a nā mayārwa haɾ kātsi yà mīnā. Sai à baɾ shi yà kwānā biyū kumā.

Hakā zā à dingā yī dà kātsi haɾ yē mīnā, yà yi wāri, yà yi yauki, yà yi laushi kumā. Sā'ān nan lāsō ya tàbbatā.

Kumā, dà cēwā an yi hakā, sai shi Audī magiri yà zō tārē dà maginā biyū kō ukī, sū hau bāsā sōrō su nā shāfēwā. Zā sū shāfē fārfājiyā dà rawānī, dà zankāyē, haɾ bākin indororō dukā ta indā ruwā zāi gangārā yà jē kasā. Aikin sōrō yā kārē kē nan sōsai.

Yānzu, kumā, shi Tankō sai yà nēmi mātā masu dàbē. Zā à sārā masu kasā, su nā kwāsō tà don sū yi cikōn dākunā dà na sōrō dà ita, haɾ zaurē dà tafarfārā, kumā. Zā sū bi cikōn nan su nā daidaitā shi. Sai à sārī wata kasā, kumā, dāban--waddā a kē cēwā birji--à zubā à kān cikōn nan. Sai sū daukō tsakuwā sū tārā ruwā haɾ iyākacin ābīn dà zāi ishē sū. In sun zubā tsakuwā à kān birjīn nan--à wātsē, bà à tārē ba, kō'inā bārkatāi--sai sū hau kān aiki dà mādābai, su nā dabāwā haɾ tsakuwā dukā tà nutse cikin birjīn, tà yi karfi.

Akàn nēmi 'yā'yan gābaruwā à dakā, kō, kīwā, mākubā à jikā. Zā à bi iyākacin dàbē a nā yāfāwā, a nā dabāwā kadan kadan, haɾ yà zartā dāben nān. Yā yi bakī in yā bīshē. Shi nē yakān hanā tsāguwaɾ dàbē, idan an yi hakā. Kumā, aikin dàbē ya kārē kē nan.

Sā'ān nan Tankō, sai yà yi tādādin kāyan jinkā. Sū nē karan dāurō, dà ciyāwā, dà tukī, dà tukurwā. Yakān nēmō kōwānē dayansu à kāsūwā. Kumā, zāi nēmō masu jinkā, hudū kō biyaɾ, sū zō sū yi tsādaɾ aikin haɾ sū yi jiyayyā dà jūnā sōsai. Zā sū zō dà tārkačensu na aiki--misāli, gīzāgō, dà yārō-bā-ŷūyā dà hanmun-wani haɾ tsānī. Sai sū kāmē aiki.

Dà farkō zā sū dāurā jinkā, sā'ān nan sū sākē gwangwalā. Sai sū dāurā tsaikō, sū yi tankā. Zā sū shiga bāibayā dà ciyāwā. Kōwācē kān ciyāwā akān

sākè naḡē shi dà kārḡi yà yi tsaṛi. Sai à dàukē shi à kā, à hau bisà tsānī à ajiyē. Kumā, zā à dàuki hannun-wani à sōkā à gindin ciyāwā. Sai à bi dākin nan a nā kēwāyāwā, a nā warwāre ciyāwā dà hannun-wani à bisà tsaikō. In an kēwāye dāki sām takwās sai à dainā tūkina. Sā'an nan, majinkī zāi hau kām tsaikō dà yārō-bā-kyūyā dà tukī.

Zāi tsayā bisà tsānī. Sai yà bi ciyāwā ya nā gyārāwā, ya nā daidāita gindinsu sū kwāntā sōsai. Sai yà sá yārō-bā-kyūyā, ya nā sōkāwā, ya nā jāwōwā kāmāṛ māinkī, ya nā daurēwā à jīkin tankā dà tukurwā. Shī nē akān cē kinī. In yā kēwāyā dà ciyāwā sām takwās nai yà yi kinī sām dayā, haṛ yà kai kōkwaṛ dāki.

Wadansu, kumā, sukān sā kwelabā kō, kiwā, kwān jiminā à bisà wuyān dākin. Dà hannun-wani ya nā bubbigāwā haṛ ciyāwā mī mīnī duk tà zubē à kasā, haṛ jinkā tà zama kāmāṛ an shārē ta garau. Idan akā yi hakā, tō, dāki ya sām. Bandā sauran tārkačen dāki bābū sauran kōmē à bāya.

Sā'an nan Tankò zāi biyā sū lādan aikinsu. Aiki yā kārē. Sai yà jē kāsūwā yà nēmō kāyan dāki, kāmāṛ kyaurē, dà tsāiwā, dà asabārī, dà tābārmī, dà sauran irinsu dà yawā.

Yānzū mīn ji yaddā Tankò ya yi haṛ yà sāmī gidansā. Kumā, duk aikin nan ya yī shi dà kōkarinsā dà kudinsā. Ammā duk dà hakā bà sū biya masā bukātā gā aikin nan ba sai dà ya nēmi taimakon dābārā gā sū Audī.

Kāmāṛ yaddā Tankò ya yī, hakā, kumā, wandā ya kē bukātār gidā yakān yī. Yā dēbi aiki gwārgwadon ikōnsā dà sāmīnsā, haṛ yà sāmī gidansā.

Allā yà sē gidān yà zama mī albakā nē. Amin.

C) Shāmū

Tankò. Inā lābārīn rugā?

Dikkò. Kēi, bana bà mì ji dādī ba kō kàdan dōmin fārā duk ta cīnye cīyāwān kàrkarammī. Yawancin shāmū, kumā, sun mutū dà yunwā.

Tankò. Inā bijimin nān nākà? Ya nā nan, kō, kùwā, yā mutū?

Dikkò. Ya nā nan, àmmā i nā sō in musāyā shi dà wata kàrsanā ta gūn Jēdò, dōmin yā cē minī būshiyā ta kashè nāsà dukà biyū.

Tankò. I nā sō kà tāmbyā minī à rugarkū kō wani ya nā dà bijimī mài kyāu yā bà nī in sàyā, dōmin nāwa ya tsūfa hañ bà yā iyā barbarā.

Dikkò. Tō. Mē zā kà yī dà shī in kà sàyi wani?

Tankò. Wàtākīlā zān sayāñ wà Rūmāwā, kō, kùwā, in yi sadakā dà shī.

Dikkò. Nī, mā, nā sai dà guzuman nān waddā na yi makà bàtuntā kvēnan bāya.

Tankò. Nawā ka sayad dà ita?

Dikkò. Nā sayad dà ita fām dayā dà sulē gōmā, don cūtā ta dāmē tà sōsai.

Tankò. Àmmā bana shāmū su nā dà àràhā--hañ na ga wani marākī an sai dà shī sulē gōmā shā biyāñ.

Dikkò. Bana inā zā kù shēkarā?

Tankò. À kasañ Zazzāu, dōmin àkwai wani wurī cān indā shāmummi sukān yādu kwari.

Dikkò. Nī, mā, zān sākē mashēkarī bādī, in Allā yā kai mì rāi dà lāfiyā.

Tankò. Nā ji lābārī, wai, zākī ya dāmē kù dà bārnā à rugarkū. Gāsikiyā nē?

Dikkò. Ī, gāsikiyā nē, àmmā bà à cikin rugā ba nē--à wata mashāyā cē kusa dà rugammī. Jiyā, mā, ya kashè furtūmī biyū māsū girmā.

Tankò. Kārā zā kù yī dà shī?

Dikkò. Mu nā nan, mu nā hakōnsā, tun shēkaranjiyā.

Tankò. Mē ya sā mītūrai sukā fi shāmū yawā à kasañkū?

Dikkò. Dōmin àkwai àwūrū dà yawā à cān. Shī ya kē hanā shāmū rāyuwā.

Tankò. Watàn gòbe zân sàyi wadansu shānū in kārà garkēna, dōmin na ga nāwa sun tāsam mà lālācēwā.

Dikkò. Wannan, kùwā, ita cē kyākyāwā dābārā.

Tankò. Nī, mā, i nā sō in sàyi tàkarkàrai gūdā biyū, sù dingà daukà minī 'yan tārkaēna.

Dikkò. Jiyà, mā, nā gāmu dà Maudè. Yā sàyi wani tàkarkàrī mǎi dānkāzin kyāu à kāsūwā Jibiyà.

Tankò. Nawà ya sàye shī?

Dikkò. Ā'ā, bān sanī ba, dōmin bān tām̄bāyī shī ba. Āmmā tun dà ya kē yēnzū kudin abūbūwā sun saukō bà zāi fi sulē āshirin dà biyā ba.

Tankò. Āshē! Kārsanan maḡwābcinkà ta haifū?

Dikkò. Ī, tā haifū jiyà dà ālmūrū.

Tankò. Wānè irī nē ta hàifā?

Dikkò. Marakī nē ta hàifā mǎi kyāu dà gāskē.

Tankò. Tāsā gishirī nawà ka kē bā shānunkà kōwàcē sāfiyā?

Dikkò. Būhū dayā dà rabī ni kē bā sù yānzū.

Tankò. Habà! Tārīn yawān shānun nān nākà?

Dikkò. Tō, kōmē yawānsū, idan bā ni dà kudin sàyen gishirī mǎi yawā, ai sai sù hàkurā tīlās dà ābīn dà na bā sù. Ka gā yāu, mā, kīmanīn kwānā gōmā kē nan bān sāmi kudin sàyen būhū dayā dà rabīn ba.

Tankò. Kai, dai, ka cikà makō! Idan bā kà dà wurī, dom mē bà kà cirè wani dān mārakī dàgà cikin garkēnkà ba, kà sayā, kà sāmi kudin batārwā?

Dikkò. Wàcē irīn māganā ka kē yi minī mǎi bān haushī? Yānzū, ai, cikin zāmānin nān wādā mu kē cikī, bā sàfāi ba nē zā kà sayad dà àbū, sā'ān nan ka sāmi kudinsà bākī dayā yaddā ka kē būkātā.

SĀSHĪ NA GŌMA: ĀL'ĀDŪ III--ADDĪNĪ

A) Lōkātai na Wunī

1) Āsūbāhīn farkō	about 4 a.m., first cockcrow
Cārañ zākarā ta fārī	
2) Sassāfē/dā sassāfē	from about 5-6 a.m.
a) Cārañ zākarā ta biyū	about 5 a.m.
b) Ālfijīr	period of half darkness, half light
c) Jījjīfī/wāyēwañ gārī	period of light before sunrise
*d) Āsūbā/āsūbāhī	just before sunrise
e) Fitōwañ/hūdōwañ rānā	sunrise (about 6 a.m.)
3) Sāfiyā/dā sāfē	from about 6-8 a.m.
4) Dā hāntsī	from about 8-11 a.m.
a) Wālāhā	from about 9-10 a.m.
b) Hāntsī zāwāl	from about 10-11 a.m.
5) Rānā tsakā	midday
6) Zāwāl	from about 12-2 p.m.
7) Āzahār	from about 2-3 p.m.
8) Dā yāmmā	from about 3 p.m. to sunset
*a) Lā'asār	from about 4 p.m. to sunset
b) Lā'asār sākāliyā	about 4:30-5:30: sun still bright and clear but not hot
c) Lā'asār līs	dusk: sun visible but red
d) Lārūrī	just before sunset
e) Fādūwañ rānā	sunset (about 6 p.m.)
*f) Māgāribā/ālmūrū	between sunset and darkness
9) Dā (dā) darē	between māgāribā and āsūbā
a) Līshā	from māgāribā to midnight
b) Tsakiyār/tsakad darē	midnight

*Sallōlī na fārillā (see next section for a description)

B) Sallōlī Na Fārillā

Sallōlin fārillā biyañ nē, wadāndā akā wājabtā su gā dukan Mūsūlmī. Kumā, wandā yakān yī sū bā ā cē masā kāfirī, kōmē irin mūgūn aikin dā ya kē yī.

À cikin sallōlin nān biyañ, an bayyāna wā kōwāccē sūnantā, dā kumā iyākacin yawāntā, dā farkon lōkācintā dā kārshensā.

- 1) Sallāñ Āsūbāhī: rākā'untā biyū nē.
- 2) Sallāñ Āzahār: rākā'untā biyū nē.
- 3) Sallāñ Lā'asār: rākā'untā hudū nē.
- 4) Sallāñ Māgāribā: rākā'untā ukū nē.
- 5) Sallāñ Līshā: rākā'untā hudū nē.

Sallāñ Āsūbāhī--farkon shigañ lōkācintā tun dāgā kētōwañ ālfijīr, hañ zuwā kusa dā fitōwañ rānā. Akān yī tā rākā'ū biyū nē kawāi--sū nē fārillā--bandā rākā'ū biyū na ālfijīr, sū nāfilā nē.

Sallāñ Āzahār, kumā--farkon shigañ lōkācintā tun dāgā karkātāwañ rānā hañ zuwā shigañ lā'asār. Akān yī tā rākā'ū hudū nē, dā kumā yīn āddu'ārtā à 6ōye--bā kamañ yaddā akān yī à sararī dā Āsūbāhī ba.

Sallāñ Lā'asār, kūwā, farkon shigañ lōkācintā tun dāgā sā'ād dā ka ji zāfin rānā daidai idōnkā hañ zuwā sā'ād dā ta sunkwiyā, zā tā fādī. Ita, kūwā, rākā'untā hudū nē, āddu'ārtā à 6ōye kamañ na Āzahār.

Sallāñ Māgāribā, kūwā, lōkācintā mai kuncī nē--dāgā fādūwañ rānā, hañ zuwā hasken yāmmā ya 6acē. Ita, kūwā, rākā'untā ukū nē, āmmā āddu'ārtā irī biyū nē--akān yī āddu'ā rākā'ū biyū na farkō à sararī, raka'ā dayā ta kārshē à 6ōye.

Sallāñ Līshā, kūwā, farkon lōkācintā tun dāgā 6acēwañ hasken yāmmā hañ zuwā kētōwañ ālfijīr--dukā lōkācintā nē. Kumā akān yī tā rākā'ū hudū bandā shafā'ī dā wutūrī. Akān yī āddu'ār Sallāñ Līshā irī biyū--rākā'ū biyū na farkō à bayyāne, rākā'ū biyū na kārshē à 6ōye.

Idan mitûm yā yi sù hakà, yaddà akà siffantā dukà, yā cikà sallōlinsà biyar̃ kē nan na rānā dayē.

Àmmā sallōlīn dà sukà wucè àbin nān dà mukà zānā akān cē dà sū sunnōnī dà nāfilōlī. Sū, kùwā, bā fārillā su kē ba. A nā yīnsù dōmin nēman lādā nē gā Allā.

À cikinsù wadansu sun fi wadansu karfī dà gāskē--bā kāmāñ wadāncān biyar̃ ba dà mukà embātā. Sū wadāncān dukà, karfinsù dayā nē.

Duk dà hakà, kōwaccē à cikinsù biyar̃ dīn nan ta nā dà nāfilōlī tārē dà ita. Misālī, akān yi rākà'ū biyū na àlfijīr̃, tun bā à rigā akà yi Sallār̃ Àsibāhī ba, àmmā wadānnān sunnōnī nē. Hakà, kumā, akān yi rākà'ū hudū tun bā à yi Sallār̃ Àzahār̃ ba. Akān yi hudū, kumā, à bāyantà.

Akān yi rākà'ū hudū tun bā à yi Sallār̃ Là'asār̃ ba, àmmā bābū wadancu rākà'ūn dà akān yī à bāyantà.

Māgāribā, kùwā, ta kēbāntu dà sauran sallōlī. Bā à yi matà wata nāfilā à gābantà. Àmmā mitûm ya nā iyà yīn rākà'ū biyū, kō hudū, kō shidā--iyākacin kōkarin mitûm--à bāyantà.

Līshā, kùwā, a nā iyà yīn rākà'ū biyū kō hudū à gābantà, àmmā à bāyantà sai yaddà mitûm ya ga dāmā yakān yī, tun dàgā rākà'ū biyū hañ zuwā gōmā shā biyū, hañ gāba dà hakà. Àmmā in yā yi shafà'ī dà wutūrī, yā kārē sallār̃ rān nan.

Wannān shī nē līssāfīn sallōlī na fārillā dà na sunnā dà na nāfilā na kōwānē lōkēcī à kōwacē rānā.

An r̃ubūtā à cikin Hādīsī, cēwā, an fi sō à jinkirtā kādan dà Sallār̃ Àzahār̃ à lōkācin zāfīn rānā. Hakānan, kumā, an ki mitûm yā yi jīnkirī gā barīn sallā à lōkācintà dà gāngan, bā dà wata lārūrā ba.

Shī kē nan, māganār̃ sallōlī tā tūkē.

C) Layyā

Arne

Mālāmī

Arne. Allā yà gāfarta mālām.

Mālāmī. Yāuwā. Marābā dà arne. Yāyā ka jī dà aikin gōnā?

Arne. Yō. Mu nā nan, dai, mu nā tattāba aikin hakānan, gāmā kā san bana hatsī ya sō yà yi manā gārdamā.

Mālāmī. Allā yà kyāuta manā.

Arne. Mālām, i nā dà wata tāmbyā.

Mālāmī. Tō, inā tāmbyārka?

Arne. Àbì dayā nē kadai. Don mē kū Mūsūlmī kukān rikā yāнке-yāнке dabbōbī idan Bābba Sallā tā zō?

Mālāmī. Iyākā tāmbyārka kē nan?

Arne. Ī, iyākā tatā kē nan.

Mālāmī. Tō, nī, kīwā, zān bayyāna makā àbīn dà ya sā a kē yī. Wannān yankad dà ka ga a nā yī, a nā cē dà shī layyā. Layyā, kīwā wājībī cē gā Mūsūlmī dukā--bābba dà yārō, mace dà miji, dā dà bāwā.

Arne. Hař duk dà matsiyācī?

Mālāmī. Ā'ā, sai mai zarāfī. Kumā, wandā ya jē haji bā yā yīn layyā.

Dōmin sabōdā rashīn zuwā haji shī ya sā mītūm ya kē yīn layyā.

Arne. Wātō, àlhaji bā yā yīn layyā?

Mālāmī. Ā'ā, bā àbīn dà ni kē mufī ba. Yakān yī, àmmā gā shēkarād dà ya jē haji bā yā yī, sai wata tā kēwayō.

Arne. Wacē rānā cē a kē yīn layyā?

Mālāmī. Gōmā gā watān bābba Sallā a kē yī. Àmmā idan bā kà sāmī àbīn yī à wannān rānā ba, sai kà yī à rānā ta gōmā shā dayā kō shā biyū. Tō, idan, kumā, bā kà sāmī à wadēnnān rāmukā ba, sai kà barī sai badi.

Arne. Da wadannè irin dabbōbī a kē yīn layyā?

Mālāmī. Dabbād dà akà fi sō à yi layyā dà ita, dai, ita cē rāgō tittirna wandà ya kai shēkarā dayā kō watā gōmā dà haifūwā.

Arne. Idan bà à sāmi rāgō ba fā?

Mālāmī. Sai à yī dà tunkiyā. Idan bābū tunkiyā, sai à yī dà bunsurū wandà akà yi masà taurē. In bābū shī, kumā, sai à yī dà karduwa. In bābū wadannān, sai à yī dà sē wandà ya wicē shēkarā ukū, àmmā bāi kai hudū ba. Kumā, idan bābū sē, sai à yī dà rākumī dan shēkarā shidā.

Arne. Mālām, don mē akà àmbāci sē dà rākumī à kārshē? Gā su, kūwā, sun fi saurā girmā dà, kumā, kibā.

Mālāmī. Dōmin gūn layyā bā yawān nāmā a kē sō ba, àlbaŕkā a kē bīdā, gāmā kōmē yawān àbū in bābū àlbaŕkā cikinsā banzā nē.

Arne. Ā yi layyā dà dabbā marā lāfiyā?

Mālāmī. Ā'ā, duk dabbā waddā hālittār jikintā bà tà cika ba, bā ā layyā dà ita, kamaŕ mēi káfō dayā, kō mēi idō dayā, kō mēi hūdajjen kūnnē, kō mēi gūrguntā. Duk wadannān bā ā layyā dà sū.

Arne. Tō, kā cē akān yi layyā gā rānā ta gōmā gā watān Bābbaŕ Sallā. Dà wānē lōkaci a kē yī? Tun dà sāfē, kō sai dà mārāicē?

Mālāmī. Dà wālāhā a kē yī, bāyan an saukō dàgā Īdī.

Arne. Mē ya sē Sarkī yakān kai nāsā rāgō ya yankā à masallācin Īdī?

Mālāmī. Dōmin mutānē sū ganī, gāmā idan mutūm yā yi layyā tun Sarkī bāi yī ba, yā yi aikin banzā, sai yā sākē yīn wani.

Arne. Àshē, mālām!

Mālāmī. Ī, hakānan nē.

Arne. Idan bābū sarkī garīn fā? Kākā zā à yī?

Mālāmī. Ābīn dà zā à yī--sai à aikā à wani birnī wandà ya kē kusa dà kauyēn, à tāmbyā idan sarkin birnin nān yā yī. Sū, kumā, mutānen kauyēn nān, sai sū kōmō kauyēnsū sū yī.

Arne. Tô, idan mitûm yā yi layyā, zāi ajiye nāman nē ya yi ta cī, shī kadai?

Mālāmī. Ā'ā. Idan yā yī, sai yā dēbi rabī ya yi sadakā dà shī.

Arne. Idan mitûm yā yi layyā, yakān sayar wà dukāwā dà fātār àbīn dà ya yankā? Kō, kùwā, sai yā ajiyē?

Mālāmī. Ā'ā. Kō tsōkā gūdā bā ā sayad dà ita, sai dai ā yi sadakā dà ita. In, kùwā, an ge dāmā sai ā kafā būzūn ā rānā hař ya būshē. In ya būshē sai ā dukā ā rikā yīn sallā bisā kēnsā.

Arne. Kāi, mālām, āshē àbīn dà wūyā!

Mālāmī. Ā'ā! Kō kadan bābū wūyā.

Arne. Kākā mutānē, kùwā, sukān yī sū sāmī rāgunā dà yawā hař sū ishē sū?

Mālāmī. Sukān sayā nē, sū turkē, hař lōkacīn yā zō.

Arne. Ai, kùwā, wadansu bā su dà arzikin sayen kō dan tsākō, àmmā dud dà hakā sukān sāmī àbin layyā?

Mālāmī. Ī, lallē zā sū sāmī, dōmin, ka jī, akān cē bākin dà Allā ya tsāgā bā yā rasā àbinci. Yawancin mutānē akān bā sū sadakā kō kyàutār rāgunā, idan bā su dà zarāfin sayē.

Arne. Mutānē biyū kō uk , kō fiye dà hakā, sā gamā kudī sū sayi rāgō dayā sū yi layyā dà shī, sū dukā?

Mālāmī. Ā'ā, bā layyā sukā yī ba, wātandā kē nan.

Arne. Mēnē nē wātandā?

Mālāmī. Shī nē kāmār ka nā dà rāgō kō wata bīrgumā ka ga zā tà kāsā, sai kà yankā ta. Sā'ād dà ka yankā sai kà fadā wà makwābtankā, "Gā bīrgumārka ta kāsā, àmmā kà rarrāba nāmāntā. Idan àkwai mai sōn sayē, tô, yā zō wajēnā yā kwāshi iyākār yaddā ya kē bikātā--bāshī--bāyan kwānā bakwāi kō gōmā yā biyā." Tô, cikin layyā bā ā yīn hakā.

Idan ka nā dà mace dayā kō biyū, ka nā, kùwā, sō sū yi layyā sū dukā, sai kà sayā wà kōwācē dayansu rāgō. Kai, kumā, kà sayi nākā dāban.

Arne. Nā ji tātun layyā. Tō, yāyā a kē yankā?

Mālāmī. Yānzū, kiwā, zān fadā makā.

Arne. Tō mādallā.

Mālāmī. İdan zā kà yankà dabbā waddā akà halàtta cīntà gā Mūsūlmī, sai kà kwantad dà ita tà fùskānci gabās, kāntà nā wajen arēwā, kafāfū, kumā, su nā wajen kudū. Sā'ān nan, sai kà daurā niyyā gāme dà àdđu'ār yankā, kānā kà yankā. Kumā sā'ād dà ka kē yankā bā ā sō kà dagā hanmunkā sai ābīn dà ka kē yankāwā yā yānkū sōsai.

Arne. Mē zāi hanā minī dagā hanmūna?

Mālāmī. İdan kà dagā hanmunkā kà sākē maimaitāwā, nēmā yā hāramtā--sai ā yār. Arnā sā daukā sū jē sū yi ta shagālinsū dà shī.

Arne. Kākā jāhīlī zāi yī İdan ya nā sō yā yi yankā? Gāmā na sanī bā kōwānē Mūsūlmī nē ya san àdđu'ār yankā ba.

Mālāmī. Mē ka kē mufī dà jāhīlī?

Arne. Wātō wandā bāi san kō Bismīlāhī ba bāllē àdđu'ār yankā.

Mālāmī. Kāmār wannān sai yā jē yā nēmi wani mālāmī kusa kō nēsa gā ūnguwā tasī, yā zō yā yankā masā.

Arne. Tō, sā'ād dà mālāmīn ya zō zāi yankā, wānē nē zāi daurā niyyā kō mālāmīn kō mī ābī?

Mālāmī. Mālāmī shī zāi daurā niyyā dà àdđu'ā.

Arne. Tō, ai, bā dabbā tasā ba cē, don mē zāi daurā niyyā?

Mālāmī. Ābīn dà zāi fādā kē nan. "Nā daurā niyyār yankā (kō sūkā) ābin layyā na wānē."

Arne. Allā yā gāfārtē mālām, mē ya kāwō bātun sūkā, kumā, nān?

Mālāmī. Ī, ābīn dà ya sā na āmbāci sūkā, dōmin ākwai wafānsu dabbōbī wadāndā bā ā yānkānsū, sai sūkā kawāi.

Arne. Kāmār wādānnē?

Mālāmī. Misālīn rākumī. Shī bā ā yankansà kàmañ yaddà a kē yankà sà kō rāgō, sai sūkā.

Arnē. Àshē! Bā ā yankà rākumī?

Mālāmī. Ī, bā ā yankà shi.

Arnē. Mē zāi fāru idan an yankà shi?

Mālāmī. Yā zama hārām, bà zā à cī ba. Hakà, kumā, àkwiya kō tunkiyā--idan an sōkē sù kàmañ yaddà a kē sūkār rākumī, cīnsù yā hāramtā gā Mūsūlmī.

Arnē. Tō, misālī i nā dà wata kazganyā, sai tà sāmī ciki. Anānan, tun bà tà haifù ba, sai wata rānā tà tàfi gōnañ wani mītūm tà ci gwaskā. Sā'ād dà ta kōmō gidā, sai na ga ta nā māgāgin mutuwa, nan dà nan sai na yankà ta. Tō, yāyā zān yī dà tēyīn idan nā fid dà shī dàgà cikin uwāñ? Sai na yankà shi kumā?

Mālāmī. Ā'ā, bà zā kà yankà shi ba, dōmin yankan uwā tasà ya isa.

Arnē. Mālām, daidai nē ā yankà dabbā dàgà bāyan wuyā? Kō, kùwā, lallē sai wajen mākōgwārō?

Mālāmī. Lallē sai wajen mākōgwārō. In, fa, kā yi kuskurī hañ kā yankà dàgà bāya, wannān nāmā yā hāramtā.

Arnē. Sā'ād dà mītūm ya kē yankà wata dabbā, idan, sabòdà kaifin wukā, ya yankè wuyā dukà bai bañ kōmē ba, mē zāi fāru?

Mālāmī. Bābù kōmē, à cī. Ammā mītumin bai yi daidai ba.

D) Azimi da Salla

Azimin watàn Ràmàdàn (watàn Azimin garī dukà) fàrillā nē gà dukàn Mùsùlmī. Ràn dà watàn Azimī ya tsayā, wātō àshirin dà taṛà kō talātin gà watàn Shà'abàn (watàn Sallār tsōfāffī), Sarkī yakàn sē à bugà bindigā, kō, kùwā, à kadà tambārī, dōmin à sanad dà mutānen garī kamaṛ gōbe zā à dāuki Azimī.

Wani lōkaci, kùwā, idan bà à ga watā ba cikin birnī, Sarkī yakàn aikā zuwā kauyukā na ràbe dà birnī à tàmbayā kō wani yā ga watā, dōmin wadansu kauyukā sukàn ga watā cikin ruwan kōgī. Idan an jē an tàmbayā, wani mitūm ya cē yā ganī, sai à dāwō birnī à fadā wà Sarkī, kō dà talātainin darē nē, Sarkī, kumā, sai yā sē à bugà bindigā dōmin kōwā yā tāshī dà niyyār Azimī.

Idan, kùwā, bà à ganī ba, kumā, bà à sēmi wandā ya cē yā ganī ba haṛ garī ya wāyē, sai mutānē sū yi "Imēakī"--wātō sū kēmē bākinsū haṛ hāntsī yā yī, dōmin wātākīlā zā à sēmi lābārī gūn matāfiyā kō, kùwā, gūn mutānē wadāndā kauyukānsū su kē nēsā dà birnī.

Idan zā à tāshī dà Azimī sai à yi sàhūr tūkina sōsai.

Akàn dāurā niyyār Azimī tun dāgà darē na farkō. Kumā, sē'ad dà zā à dāurā niyyā sai à cē, "Nā dāurā niyyār yīn Azimī in kwānā talātin kō talātin dayā bābū." Abīn dà ya sē akàn cē talātin dayā bābū, dōmin wātākīlā watā zāi yi "misan." Kumā, sàu dayā a kē dāurā niyyā, bā kullum ba.

An, kumā, sō à jinkirtā sàhūr, à gaggauta būdā bākī. Akàn yi sàhūr misālīn karfē hudū dà rabī na darē, būdā bākī, kùwā, dà fādūwār rānā a kē yī.

Bā à yīn azimī rānār kōkwantō, kamaṛ wani yā cē, "Nī, dai, gōbe zān tāshī dà Azimī dōmin wātākīlā watā zāi tsayā yāu." Tō, wannān azūminsā bāi yi daidai ba. Kō dà yā yi katarī watā yā tsayā, in yā yī, azūminsā ya zama aikīn banzā--dāgà bāya sai yā rāmā wannān Azimī wandā ya yī dōmin rashīn tabbātāwā.

Bābù lâifî idan mai azumî yā gōgè bākinsà dà asawākî sâ'ād dà ya kē azumî, àmmā kadà yā gōgè dà itacē mai zākî kō mai dācî. Hakānan, kumā, an yārdā mai azumî yā yi kàfō à jikinsà, kō shāsshāwā.

Idan mitūm yā kankarō amai cikin Azumî hañ, kùwā, ya yî sai yā biya Azumin nān dà ya yî dōmin yā karya shi. Bābù lâifî idan mace mai ciki tā karya azumintā dōmin tsōron ābīn dà ya kē cikintā kadà yā shā wūyā. Idan, kùwā, gōyō ya kē gare tē sai tā yi Azumî. Àmmā idan tā ji tsōrō dantā zāi shā wāhalā--bā tā sāmī wata mace waddā zā tā yi matā jingā tā kùlā dà dantā ba. tō, ita mā, sai tā bañ yīn azumî. Àmmā zā tā rikā cid dà matsiyātā--wātō, lōkēcīn dà ta shā azumintā sai tā yi sadakār mūdūn hatsī dayā hañ à gamā Azumî.

Hakānan, kumā, tsōfō in yā shā azumî don tsūfā tasā, shī mā, sai yā yi sadakār mūdūn hatsī gwārgwadon yawān azumî wandā ya shā. In ya shā gōmā, yā yi sadakā dà mūdū gōmā, in gōmā shā biyār nē, sai yā yi sadakā dà gōmā shā biyār.

Kumā, wandā ya bañ azumî bāra, hañ na bana ya zō ya tarad dà shī bai rāmā ba, shī mā, sai yā bā dà sadakār mūdūn hatsī iyākār yewē azumin dà ya shā, kumā yā rāmā azumin nān dà bai yī ba.

Yārā bā sū yīn azumî sai sun bēlagā.

Idan mitūm yā wāyi gārī dà jānabā, kō, kùwā, mace waddā jinīn hailā ya yankē matā tun gārī bai wāyē ba, wadānnān biyū sai sū yi azumî--kadà sū cē zā sū kī sabōdā rashīn tsarkin jikī.

Bai kāmātā mitūm yā yi azumî ran Kāramāñ Sallā ba, kō Bābbañ Sallā, kō kwānākī biyū na bāyan Bābbañ Sallā, sai, dai, in tsābī'ā tasā cē yīn azumî kwānā biyū dukā--wātō kōwānē kwānā biyū yakān yi azumî, kumā, yā hūtā kwānā dayā kō biyū. Kō, kùwā, ya rantse ya cē, "Wāllāhī tāllāhī sai nā yi azumî na rānā biyū bāyan an yi sallā." Tō, wadānnān dukā, idan sun yī, bābù lâifî.

Wandà ya shā azùminsà dà mantuwā, kō don wata lālurā mai karfī, kamañ cūta kō tāfiyā mai nīsā, sai daga bāya ya rāmā àbīn dà ya shā.

Idan, kuwā, yā yi àbū ukū dà rānā dà gāngan cikin watàn Rāmādān, sai yā rāmā azūmin nān dà ya sātā à wannān rānā, kumā yā yi kàfārā. Gā abūbuwān nān ukū: Yā kāmātā mai azūmī yā kiyāye bākinsà daga àlfāshā dà kīrē, kumā, yā kiyāye gaṣṣīnsà, kadā, kumā, yā kūsānci mātā tasà dà sumbā kō rùngumā dà rānā cikin watàn Rāmādān. Àmmā bà à harānta masà yā kūsānci mātā tasà dà darē ba.

Wandà ya aikāta dayā daga cikin abūbuwān nān dē akā lāsāftā, sai yā yi kàfārā. Àbīn dà a kē cē dà shī kàfārā àbū ukū nē:

- 1) Ciyad dà matsiyātā sittin hañ sū kōshī rānā dayā, kō, kuwā, kullum kà kīrāyi matsiyācī dayā kà bā shī àbīn dà zāi cī yā kōshī, hañ kwānā sittin.
- 2) Kō, kuwā, kà zāḡi bāiwā gūdā daga cikin bāyinkā mātā kà 'yāntā ta.
- 3) Kō, kumā, kà yi azūmin watā biyū à jēre. Daga cikin wadānnān ukū nē mūtūm zāi zāḡi gūdā yā yī, àmmā an fi sō à yi na farkonsū.

Sā'ād dà watàn azūmī ya tsayā, akān yi wani sallā raka'ā gōmā kōwàcē līshā. Wannān sallā a nā cē dà ita "Asham." Bā à dainā yīn wannān sallā sai rān dà watàn Sallā ya tsayā.

An cē idan mūtūm yā yi wannān sallā hañ Watàn Azūmī ya kārē bāi fāsā ba, Allā zāi bā shī lādā mai yawā, zāi kumā, gāfārta masà zūnūbansà dukā wadāndā ya yī.

Cikin Watàn Azūmī akān yi àl'ādū dà yawā à mānya-mānyan birānē. Kōwàcē ūnguwā ka ga an tārū a nā kārātū--wadansu sukān yī dà sāfē, wadansu dà mārāicē, wadansu, kuwā, sai dà darē.

Kumā in àsībāhī tā yī, wadansu mutānē sukān tāshī su nā yāwō su nā wāke-wāke cikin gārī dà, kumā, sūrūtai bārkatāi marāsā kēngadō--wai, dōmin sū tā dà mutānē kadā à mākārā gūn sāmūr.

Rân dà watàn Azimī ya mutù, na Sallà ya tsayà. Ìdan mitùm ya nà yāwō cikin mânia-mânyan birânē na Mîsûlmî, rân nan zâi ga abûbuwâ mäsû ban shà'awâ dà ban dâriyâ dà, kumâ, ban māmākî, dōmin tun gābānin Sallà dà kwānā dayā kō, biyū, hākîmîrî dà mutānen kēuyē dà, kumâ, wadāndà sukà yi tàfiyâ, duk zā sù kammālā cikin birnî dōmin sù yi Sallà.

Dà mārāicē, in an ga watā, Sarkî sai yà ùmîrci Sarkin 'yan bindigā yà bugā bindigā kēmañ yaddà akà bugā à rân dà watàn Azimī ya tsayà. Sā'ād dà mutānē sukà jî duk gārî yà dūmē dà hārgōwâ, dà gùje-gùjē, dà bûshe-bûshē, dà rāye-rāyē à kōfār gidan kōwānē hākîmî.

Rân nan, kumâ, zā à kwānā a nà ta tîkà tamburā à fādā. Duk wadānnān sabōdà mūrñāñ Sallà nē, dà, kumâ, rābuwâ dà Azimî.

Hañ yawancin mutānē sukān kwānā bà sù kō kîbtā ba. Wadansu su nà ta shiryē-shiryen kāyan kēwâ. Wadansu su nà hîrā à gidājen àbōkansu. Wadansu, kùwâ, su nà kai su nà kēwōwâ cikin gārî--su nà allā-allā gārî yà wāyē sù shirgi àbinci. Lōkacin nān nē, kumâ, madînkā su kē cîn aiki gāya-gāya, dōmin kōwâ ya nà sō yà sâ sàbàbbin tufāfî rānañ Sallà.

E) Rānañ Sallà.

Tun dà jîjjifî mutānē sukān tāshî sù yi ta shirî, mātā, kumâ, sù girka tukwānen àbinci, kāmîn sāfiyā tà yî àbinci yà mūnā. Dàgà nan in gārî yā wāyē sai à yi ta cî. Àmmā tun bà à fārā cîn àbinci ba akān hādîye kwāyañ alkamā kēmañ gidā bakwāi. Rân nan wani in yā dingā cîn àbinci sai yà jî kēmañ cikînsà zâi tsāgē in bàì dainā ba.

Bāyān dà akà gamā cî, sai à yi adō à jē masallācî à bāyan gārî. Wani yakān hau dōkî, wani rākumî, wani jākî, wani, kùwâ, sai yà jē à kafā. Ìdan akà jē sai à zaunā sahū-sahū, à jîrāyi Sarkî dà Lîmān. Sā'ād dà wālāhā tā yî Sarkî dà Lîmān sai sù zō. Dàgà nan sai à yi Sallà. In an gamā, Lîmān

sai yà mīkē tsàye ya nā rīke dà sàndā kō bàkā, yà yi hudubā. In yā gamā, kumā, yà yi àḍdu'ē.

Sā'àn nan Sarkī yà tāshī tārē dà yawancin mutānē à dūngumā, a nā ta kide-kidē dà būshe-būshē zuwā kōfār fādā. Ídan an isa cān sai Sarkī yà tsayā yà fùskānci masukwānī, mutānē sù dingā sukūwā su nā kāwō masa jīn,jinā. In an yi kāmār awā gūdā a nā yī, sai sù dainā, Sarkī, kumā, yà sā sankīrā yà fadā wā mutānē sù yi shirū. Sai kà jī duk an yi tsit kāmār an muti. Dàgā nan Sarkī sai yà yi kālāmī yà cē, "Nā gōdē Allā, nā gōdē Annabī, yaddā mukā ga wannān Sallā. Allā, kumā, yà sā mī ga ta bādi lāfiyā. Allā yà saukāke manā jārābun zāmānī. Allā, kumā, yà kārā manā lāfiyā dà tsawon rāi."

Dàgā nan sai yà karya līnzāmin dōkinsā yà shīga gidā, kōwā, kumā, yà tafi gidā yà hūtā. Ídan mārāicē yā yī, sai à fitō à kafā wāsā irī dāban-dāban, kāmār dambē, kō sharō, kō gādā.

Kumā, sā'ād dà Sallā ta gabātō, ídan mītūm ya nā dà bīdurwā à fagē, sai yà nēmi kudī kāmār sulē biyū kō ukū yà kai gidan bīdurwan nān--wai, kudin kitsō kē nan.

Sā'ād dà akā yi Sallā kwānā gūdā, mutānē, kumā, sai sù yi ta bīn gidājen dangōginsū dà sīrūkansū, su nā yi musū barkā dà Sallā.

Wani in an jē an gaishē shī, yakān bā dà gwārrā, wani kudī, àmmā wani makō, kīwā, sai yà yi ta dādin bākī kawāi--bā yā bā dà kō tsallē, bāllē kudī.

Bāyan an yi Sallā kwānā bakwāi, kōwā sai yà kōmā sàna'ē tasā--māi zuwā gōnā yà jē, hākīmai, kumā, sù kōmā kauyukānsū.

Hakā duk mutānē zā sù wārwātsē dà dai-dai dà dai-dai, sai wata Sallā tà zō, kumā, à sākē hàduwā cikin birnī.

F) Sallār Sābuwār Shēkarā (Sallār Cikā Ciki)

Àkwai wani darēn dà kōwā yakān yi kōkarī yā riḡà àbincinsà na kullum biyū, dōmin iyālansà dukà sù cī. Kōwā à daren nān yakān yalwātā dà àbinci.

Àbīn dà ya sâ akān yalwāta wà iyālai àbinci rān nan, dōmin an ganī à cikin Hādīṣai, Allā yā yi ālkāwārī, wandà duk ya yalwāta wà iyālan-à àbinci à daren nān, shī, kùwā, Allā yā yalwāta masà à cikin shēkarān nān.

Sabōdà hakà, idan mītūm yā sābā yakān yi cēfānen tarō à gidansà, tō, à daren cikā ciki yakān yi cēfānen sīsī--hañ idan yā sāmī kudī mā, yakān yī hañ na nai.

Māi sāmī yakān yi kōkarī yā sāyi kājī daidai yawān mutānen gidansà--wātō dà yārō dà bābba, kōwā yā sāmī kāzā tasà yā cī, shī kadai. Hañ mukān cē, "Kōwā zāi jūyā wà jūnā bāyā yā ci nāsà." Idan, kùwā, mītūm bāi sāmī īkōn yankà wà kōwānē dayā ba, yakān gamā mītūm biyū sù hau mā kāzā dayā. Gwārgwadon īkōn mītūm, dai, hakà yakān yī.

À daren rān nan akān ci àbinci, à barī à hūtā, à sākē cī, an jimā, kumā, à kārā cī.

Allā, kumā, ya cē, bāyan an kārē ciye-ciye-ān sarai, mītūm yā yi wankā, yā sâ tōzālī, yā kāwō tufāfīnsà na adō yā shīgā. Yā fitō angō-angō, yā kwānā dà tufāfī à jīkinsà in yā sō. Idan gārī yā wāyē, kumā, yā tāfi wurin àbōkansà, sù zaunā sù yi ta tādī. Sallār Cikā Ciki tā kammalā kē nan.

Azūmin rānār Sallār Cikā Ciki ya nā dà lādā māi yawā. Ànnabī Mūhammadū yā sābā kōwācē shēkarā yā yi azūmin rānār Ashūrā (rānār Sallār kē nan). Sabōdà hakà, wandà ya kē cikin tafarkīnsà dukà yakān yi kōyī dà àbīn dà Ànnabī Mūhammadū ya rikā yī zāmānīn dà ya kē dūniyā. Dālīlīn dà ya sâ mukān yi azūmin rānār kē nan.

Àmmā azūmin nān bā fārillā ba cē kāmār yaddā azūmin watān Rāmālān ya kē. Sai wandà ya ga dāmā yakān yī shī. Àkwai rānākū bakwāi cikin shēkarā irīn wannān wadāndā a kē azūmī irīn hakà. Azūmī irīn wadānnān wadāndā su

kē bā fārillā ba, a nā kirānsi azimin tādawwa'ā.

Akàn yi Sallār Cikh Cikh à rānā ta gōmā gā watān Ālmiharrām (shī nē watā na farkō à shēkarār Mūhāmmādiyyā). Ita, rānā ta gōmā, a nā kirāntā rānār Āshūrā. Cikh Cikh, kùwā, à rānā ta tarā dà darē a kē yīnsā. Ita, rānār tarān nān, a nā kirāntā Tāsū'ā, ita cē misālīn jājibērēn Cikh Cikh.

À cikh rānār Āshūrā mālāmī yakān dūbā à littāfī yā ga ābīn dà shēkarā zā tà kāwō--kō zā à yi kōshī à shēkarān nān, kō yunwā, kō ruwā zāi yi yawā, kō wata àllōbā ta mutānē kō ta dabbōbī, dà sauran irīnsi, kumā.

Akàn ga, kumā, irīn ābīn dà littāfī yakān fādā à yī dōmin nēman tsarīn abūbuwān dà akā fādā zā sū sūka marāsā kyāu, kō à fādi wadānsu ayōyin Ālkūr'ānī dà zā à rībūtā à shā, kō, kùwā, à rībūtā à takārdā à binnē à gidā. À wata shēkarā, kumā, akān cē sarkī dà dūkān mutānēnsā sū rikā yīn sadakā--sai kōwā yā yi gwārgwadon īkōnsā.

G) Shārī'ā À Kān Zāncen Sātā

Gārbā. Sālāmī ālaikūn.

Ālkālī. Ālaikā sālāmī.

Gārbā. Allā yā gāfārta mālām.

Ālkālī. Mu nā lāfiyā?

Gārbā. Lāfiyā lau.

Ālkālī. Mādāllā. Mē ya kē tāfe dà kai?

Gārbā. Nā kāwō kārā nē.

Ālkālī. Kāran wā?

Gārbā. Kāran Ālī dan Daurā.

Ālkālī. Mē ya yi makā?

Gārbā. Yā yi minī sātā.

Ālkālī. Tō, sai kà yi zubī.

Garbà. Kāfin in fita daga gidā zuwā yawō, nā kullè kōfāta. Bāyan tashina dā kwānā ukū na kōmō. Dā dawōwata na iske kōfā à bīde. Na shigā na tarad dā wani mitūm ya wāshè kāyāna dukā, ya nā niyyār fita dā shī. Nā yi kūrūruwā. Sai yā rārūmi sàndā zāi bīgē nī dā shī, sai na yi zāmbūr na yi caf dā wuyānsā. Makwābcīna ya kāwō min' gudūmmawā hañ mukā ī masā. Mukā daurē shi. Mukā kira dōgarī mukā danfā masā shī. Dōgarī ya kai shī kūrūkū bā girmā bā arzikī.

Alkalī. À zō dā Alī dan Daurā. (Alī ya shigō.) Kai nē Alī dan Daurā?

Alī. Ī, sūnāna kē nan.

Alkalī. Kā ji kārān dā Garbā ya yi makā? Gaskiyā nē?

Alī. Allā yā gāfarta mālām. À karin banzā akā kāmā ni. Mitumin nān, Garbā, ābōkīna nē. Sā'ad dā zāi tashī ya cē in lurā masā dā dākinsā. Kōwacē rānā nakān tāfi gidān. À rānā ta ukū na bīdē kōfā na shigā. Na tattāra tārkačensā dukā wurī dayā don in kimsā su, don kadā kūrā kō gārā ta sātā su. I nā cikin hakā bā zātō bā tsāmmānī sai gā Garbā yā fādō. Dā shigōwā tasā dāki, don shaidanci ya rārūmē nī, ya dannē ni. Ya kira makwābcinsā, sukā daurē ni dā igiyā. Sukā kira dōgarī sukā bā shī nī, sukā cē sārāwō nē nī.

Garbā. Abin dā ya mayañ dukā karyā nē. Don mē ka zūkē karyā à gāban alkalī?

Alkalī. Wā ya cē kà kwābē shī? In ka sākē hakā zān cire hannūna à māganān nān. Ka nā sō kà tā dā wurin tsāye?

Garbā. Bā ā rabā mitumin nān dā karyā. Karyā gādō cē gārē shī. Zā kà bā shī gaskiyā?

Alkalī. Habā! Ka nā sō shārī'ān nān tā ki cī tā ki cīnyēwā? Kadā kà kai kānkā indā Allā bai kai kà ba. Ka nā tsāmmānī zān ki wani in sō wani? Shiga hankalinkā! Kà yi ta kānkā.

Garbà. Allā yà gāfàrta mālām. Nā tūbā. Allā yà mīci zūciyārkà. Àmmā shī
makàryàcī nē gāyā.

Àlkālī. A nā gà yākī ka nā gà kūrā.

(Gà Àlī). Ka nā dà shaidā wandà zāi tabbàta manà Garbà yā bā kà
izīnin lūrā dà gidansà?

Àlī. Ī, i nā dà shī.

Àlkālī. Wānē nē?

Àlī. Mūsā.

Àlkālī. Mē ya kē gārē kà?

Àlī. Abōkin zamāna nē.

Àlkālī. Kun gamà dangī dà jūnā?

Àlī. Ā'à. Sai girmā dà arzīkī.

Àlkālī. Inā Mūsā? À zō dà shī.

Mūsā. Allā yà gāfàrta mālām.

Àlkālī. Kā san Àlī?

Mūsā. Ī, nā san shī.

Àlkālī. Mē ya kē gārē kà?

Mūsā. Àmīnīna nē tun tūnī.

Àlkālī. Kā san mītumīn nān?

Mūsā. Nā san shī manà. Sūnansà Garbà.

Àlkālī. Mē ya kē tsākānīnsà dà Àlī?

Mūsā. Amīncī.

Àlkālī. Kā san àbīn dà ya kāwō sī nan?

Mūsā. Ā'à, bān sanī ba.

Àlkālī. Bā ka dà lābārī Garbà ya yi tàfiyā kwānan nān?

Mūsā. Ā'à, i nā dà lābārī.

Àlkālī. Sā'àd dà zāi tàfi bā kà jī yā yi wata wāsiyyā gà Àlī ba?

Mūsā. Ā'à, nā jī.

Àlkālī. Dà mē dà mē kā jī yā cē masà?

Mūsā. Wata rānā dà nī dà Gaṛbà mu nā cikin yāwō, sai ya cē in rakā shi gidan
 Àlī. Dà mukà isa, na ji Gaṛbà ya cē wà Àlī ya nā sō don Allā yà turà
 masà dà gidansà bāyan tàfiyā tasà. Bà zāi dadē ba.

Àlkālī. (Gà Gaṛbà). Kā ji àbīn dà shaidàn nān ya cē?

Gaṛbà. Ā'ā! Karyā ya kē yī. Bà mī taṣà arbā dà jūnā ba in bā yānzū ba.
 Shaidār zūr nē.

Àlkālī. Tō. Zā kà saṣà Àlkūr'ānī bà kà san shī ba, kumā, bà kà cē wà Àlī
 yà lurà makà dà gidankà ba?

Gaṛbà. Ā'ā, bà zān saṣà Àlkūr'ānī ba.

Àlkālī. Don mē bà zā kà saṣà Àlkūr'ānī ba? Ídan, kùwā, kai bā Mūsūlmī ba
 nē zā kà rantse dà tsāfinkū.

Gaṛbà. Nī Mūsūlmī nē. Àmmā bà zān dāuki lāyā ba. Sai dai shī yà rantse.

Àlkālī. Ā'ā. Kai nē zā kà rantse.

Gaṛbà. Ā'ā. Nī, kām, bà zān rantse ba.

Àlkālī. Yāyā, kùwā, zā kà yī kà kī rantsewā? Zā kà yi wà birī burtū?

Gaṛbà. Wānē nī?

Muftī. (Gà Àlkālī). Kōmē dabòn dà ka yi masà, bà zāi yàrdā ba.

Àlkālī. Gāra kà yi kōkarī kà yi rantsiwā.

Gaṛbà. Ā'ā. Bà zān rantse ba. Sai dai, shī.

Àlkālī. Tō. In bà kà rantse ba, mun tabbātā kā dāfà masà sātā nē.

Gaṛbà. Àbīn dà ka cē shī kē nan. Bā ni dà ikō in yi mūsū dà kai.

Muftī. In kā bībiyā, fadā ya mōtsu tsākāninsū.

Àlkālī. Lallē. Ruwā bā yā tsāmī banzā.

(Gà Gaṛbà.) Àbīn dà ka yi nān bā shi dà kyāu. In ka nā yīn hakānan
 mutānē bà zā sū amīncē dà kai ba! Tāshi, bā ni wurī, mīnāfūkī!
 Karyārkà tā kārē. (Gà Àlī.) Lallē nē a nā kwāràn dà kai cikin
 gārī yānzū, àmmā watàn kwāràn dayā nē. Sai kà hàkurā.

H) Jàná'izā

Sā'ād dà mìtùm ya kē cīwō, idan an ganī yā kusa mutuwā, akàn kwantad dà shī, à mai dà fuskā tasà wajen gabàs. Kumā, a nā sō à lakkàna masà dà, lā'ilāhà illāllahū--wātō bābū wani sarkī sai Allā--yāyīn dà zāi mutù. Wandà ya sāmī ikon fadin wannan maganā yāyīn mutuwā tasà, akàn cē yā sāmī mutuwā dà "kālīmā' shāhādā,"--wātō mutuwā kyàkkyāwā.

A nā sō kadà mǎi hailā tà kūsāncē shī sā'ād dà ya kē mǎgāgin mutuwā. Hakānan, kumā, mǎi jānabē. Idan yā mutù, bābū lāifī idan an yi kūkā dà hawāyē, àmmā an hanà yīn kuwā dà kārā dà hārgōwā. Àmmā yīn hānkurī, kadà à yi kūkā, an fi sōn hakānan.

Sā'ād dà mìtùm ya rāsu, dà mutuwā tasà nan dà nan sai à shēkā à shāida wà dangī dà makwābtā dà mālāmai māsu yi masà sūtūrā. Wandà akà shāida masà dukà yakān yi àddū'ā yà cē, "Allā yà gāfārta masà, Allā yà jī kansà, Allā yà sā can yà fiyē masà nān."

Sā'an nan māsu tàfiyā hakān kabārī sai sū tàfi, māsu tàfiyā nēman àbin yi masà lakkafānī sū tàfi.

1) Wankā.

Sā'ād dà zā à yi wà mamācī wankā akàn nēmō wani mālāmī wandà ya sābā yi wà gāwā wankā, wandà, kumā, ya san yaddà a kē yī, dōmin yā yi masà wankā. Àmmā an hanà yi wà mamācī askī. Bā ā, kumā, yankè masà kumbā.

Idan, kumā, an yi masà ālwālā irin yaddà akàn yī idan zā à yi sallā, daidai nē, àmmā bā wājibī ba nē. Akàn yi wà gāwā wankā à kwānce nē. Àmmā idan akà zaunad dà shī duk dayā nē. Bābū lāifī namijī yā yi wà mātā tasà wankā in tā mutù, hakānan ita, kumā, tà yi wà mijintā wankā sā'ād dà ya rāsu--bā lallē sai dà wani dālīlī ba. Idan mǎcē tā mutù à wurin tàfiyā, bābū, kuwā, wata mǎcē dāban tārē dà sū, bābū, kumā, miharrāmintā dāgā cikin mazājen nān dà su kē tārē dà ita, sai wani dāgā cikinsū yā yi matā taimamā gā fuskā tata dà tāfintā.

Hakànan, kumā, ìdan namijĩ nē ya mutù, bābù wani namijĩ dàban, bābù kumā miharrāmā tasà, sai wata mǎcè tà yi masà taimamā gà fuskā tasà dà, kumā, tǎfinsà zuwā gwīwǎǎ hannunsà.

Ìdan, kùwā, àkwai wata miharrāmā tasà sai tà yi masà wankā, tà yi masà sùturā gà àl'aurā tasà.

Ìdan, kumā, àkwai miharrāmintà sai yà yi matà wankā, àmmā bandà ya tūšè matà tufāfintà. Yà yi wà jikintà dukà sùturā.

A nā sô à sē wà mamācī kāfūr.

Gā yaddà akàn yi wà mamācī wankā. Akàn dinkà wata lālītā nē waddà mai wankā zāi sē hannunsà à ciki. Sā'an nan yà rikà tsōmā hannunsà à cikin ruwā ya nā shāfè jikin mamācī dà shī, ya nā bīn gāba-gāba haŕ yà kārē. Bā akàn kwārà masà ruwā ba nē kāmāŕ yaddà akàn yi wankan daudā ba.

2) Likkafānī.

Ìdan mūtūm yā mutù, bāyan an gamà yi masà wankā, sai à sē masà likkafānī. Akàn yi likkafānī mārā nē, bā à yīn cikā--wātō à yi dayā kō ukì kō biyaŕ haŕ bakwāi. Bā à yī dà bakaŕ tufā, kō jā, kō wani irī, sai farī. Yā kāmātā à sē wà likkafānī kāfūr. An cē an yi wà Annabī Mūhammadū likkafānai ukì nē farārē. Bā à yi wà wandà ya yi mutuwaŕ shāhādā wankā, bā à yi masà sallà; akàn binnē shi dà tufāfinsà nē.

Akàn yi wà wandà ya kashè kānsà sallà. Hakànan, kumā, wandà shāri'ā ta kashē shi. Àmmā bā à sô shīgāba kō līmāmī yà yi masà sallà.

3) Sallà.

Ìdan an gamà sē masà likkafānī, akàn sē mamācī cikin makārā à fitō dà shī, à yi masà sallà. Ita, kùwā, sallāŕ gāwā bā daidai dà sauran sallà ba cē dōmin bā à yīn raka'ā, bā à yīn sūjadā, bā à yīn kārātun Fātihā à wurin sallāŕ gāwā.

Gā yaddà akàn yi wà gāwā sallà: Akàn kwantad dà shī cikin makārā, à kwantad dà shī fuskā tasà tà dūbi gabās, kānsà ya nā kudù, kafāfunsà su nā

wajen arēwā. Sā'ān nan līmāmī yà zō kusa dà gāwān, yà tsayā à tsakiyā tasà àmmā dà 'yaŕ tazarā. Sā'ān nan yà kaŕànta kōwàcè irin àddu'ā waddà ta fi masà saukī.

Dà gamà sallà sai wadansu dàgà cikinsu, misālīn mītūm ukū kō hudū, sù zō sù dauki makàran nān, sù azā bisà kāfādunsu, sù mifi wajen kabārī. Ídan sun gāji sai wadansu sù kàrbē sù, ídan wurin kabārīn dà nīsa. Hakà zā à tàfi a nā kàrbāŕ jūnā. Ídan an kai wurin kabārī, sai à daukō shī kusa dà bākin kabārī--wadansu su nā rīke dà wajen kái, wadansu su nā rīke dà wajen kafā--à fitad dà shī dàgà cikin makàrā, à sà shī cikin kabārī.

4) Bisō.

Yaddà a kē sà mītūm cikin kabārī: Ídan an fitad dà shī dàgà cikin makàrā, sai à sakā shī à hankālī cikin kabārī, à mayad dà fuskā tasà wajen gabàs.

À gēfèn dāmā akàn kwantad dà shī, bāyansà wajen yāmmā, kafāfunsà wajen arēwā, kānsà wajen kudū. Ídan an sà shī cikī sai à kāwō itātuwā, kō kàtàngī, à rufē. Sā'ān nan zā à kwābà kasā à ciccike kafāfē dukà, à mai dà būsasshiyāŕ kasā, à rufē dukà. Shī kē nan, sai sù kōmā gidā.

5) Kabārī.

Gā yaddà a kē haŕān kabārī: Àkwai kabārī irī biyū. Dayā a nā kirānsà "shakkū," dayā a nā kirānsà "lahādū." Wandà a kē kirā shakkū, akàn ginà rāmī nē--kudū dà arēwā zurfinsà misālīn kafā gūdā, fādinsà misālīn kafā ukū. Dàgà nan sai, kumā, à ginà wani rāmī à tsakiyā tasà fādinsà misālīn kafā gūdā. Akàn baŕ misālīn kafā gūdā à kōwàné gēfē. Zurfinsà, kùwā, kamaŕ kafā biyū kō fiye dà hakà.

Shī wannān rāmīn nān dà akà hakā à tsakiyā, a nā kirānsà "dā" kō "'yā." À cikin wannān akàn sà mītūm, sà'ān nan à jērā kàtàngī kō itātuwā à cikin mai fādīn--shī nē a kē cē dà shī "uwā."

Na biyū wandà a kē kirā "lahādū," akàn ginà rāmī nē yà yi zurfī dà dāmā, sà'ān nan à fāfē shī wajen gabàs misālīn kafā biyū. Can akàn kwantad dà gāwā.

Idan sun dawo daga makabarta sai a tafi gidan da ake yi rasuwa. Idan an tafi, sai a zauna a yi masa addu'a, su, kuma, danginsa duka a gaishē su da rashinsa.

Za a karfafa masu zuciya, a ce su dangana, wurin da ya tafi, duk can za mi tafi. Daga nan sai si fito da abin sadaka gwargwadon abin da su ke iya bayarwa--misalin kudi da dawa da makamantansi. Sai kuma a watsa.

Ba a sake zuwa gidan sai bayan kwana uku, amma akan rika zuwa gaishē su saboda makoki. Rana ta uku malamai da jama'a za su sake taruwa a gidan nan da mitumin nan ya mutu, a yi masa addu'a. In an gama sai mutanen gidan da danginsa da 'yan'uwansa duka su fito da sadaka da suka tara, su ba jama'ad da suka taru da malamai.

Ita ce akan ce "sadaka ta uku." Haka, kuma, za a sake yi a rana ta bakwai--ita, kuma, akan ce da ita, "sadaka ta bakwai." Daga nan, kuma, ba a sake yin wata sadaka sai an yi kwana arba'in--wannan ita ce "sadaka ta arba'in."

Daga nan babi wata sadaka, kuma, sai, dai, idan 'yan'uwansa sun tuna da shi wata rana, sai su yi sadaka domin sa.

SASHI NA GOMA SHA DAYA: TATSUNIYOYI IV

Tatsuniya ta 44:

Zafin Nema Ba Ya Kawo Samu

An yi wani mutum attajiri-attajiri, mai kannā wā mutānē hājōjinsā. Anānan wata shēkarā akā yi farī mai tsawō ā garinsū, haɾ mutānē bā sū sāmī girbīn hatsinsū sōsai ba. Sai dan rōgō, dā dōyā, dā sū dānkali kādan wadāndā akā kawō daga wadansu garūruwā indā ruwā ya ishē sū akā rarrabā ūnguwā ūnguwā, a nā sayar wā jama'ā. Wannan shēkarā an sayi hatsi dā tsādā kwari saboda wahalaɾ dā akā shā wajen nēmansā dā daukōwā.

Shēkarā mai zuwā, kumā, akā sākē yīn kamaɾ hakanan. Shi kē nan. Anānan attajiri, sai yā kwashē kudinsā duka, yā, kumā, sayar dā gidajensā dā gōnākinsā. Ya hadā kudin, ya yi ta cikōn hatsi dā garin rōgō, ya yi ta jibgēwā, wai, dā fātan shēkarā mai zuwā, mā, ā sākē yīn farī yaddā zai ci mūmmūnaɾ riban nan tāsā dā yā saba ci. Ai, fā, wannan shēkarāɾ, akā yi ruwā haɾ, dai, suka yi rōkō yā saukakē! Hatsi duka ya yalwata--rōgō dā sauran mabunkusa kasā bā ā maganā. Mutānē suka yalwata, su nā ta gōdiyā gā Ūbangiji Mai Rahamā.

Wannan attajiri bai yi mūnā dā wannan rahamā dā jama'ā suka samu ba. Bai fitaɾ dā hatsinsā don yā sayar ā wannan shēkarāɾ ba, sai yā barī, wai, kō shēkarāɾ gaba ā matsū yaddā zai sāmī cīn ribā. Kōwacē shēkarā sai ni'imā kē karuwā gā jama'ā. Ran nan, dai, ya yi niyyar fitaɾ dā hatsin don yā sayar. Sai ya taras, duk tsutsā dā kwari sun lālātā su sarai. Yanzu, kam, ya zama bā shi dā kōmē--bā gōnaki, bā gidajē, bā kudi, kumā bā hatsin, sai tagumī dā sambatū!

Tātsūniyā ta 45:

Gāwā Hudū

Dāmisā da kūrā suka yi ābōkantakā. Zākī da macijī, kumā, suka yi ābōkantakā.

Tō, zākī ya cē, "Nī, ā zamāna na dūniyā, bā ābīn da na kī kamař kūrā."

Tō, macijī yā cē, "Bābū ābīn da na kī ā zamāna na dūniyā kamař ā tāka mini wutsiyā."

Tō, kumā, dāmisā ya cē, "Bābū ābīn da na kī ā zamāna na dūniyā kamař mūtūm yā dīngā yi mini kallon rainī. Bā nā sōn yawān kallō."

Kūrā tā cē, "Nī, kūwā, bābū ābīn da na kī ā zamāna na dūniyā kamař yawān maganā. Bā nā sōn yawān maganā kō kadan."

Anānan sai mālāmin dājī, dilā, ya zō shigēwā. Da ya zō shigēwā, ya sāmē sū, ya cē, "Kai! Sannunkū manyan dawā." Suka cē; "Mhm!" Ya cē, "Sannunkū gāwā hudū." Suka yi shirū kamař gāwā hudū. Sai mālāmin dājī, dilā, ya shigē, ya bař sū.

Dagā bāya akā kāwō masū nāmā, akā raba masū. Kāfīn ā cē kwabō, kūrā ta cīnye nātā. Sai ta zuba wā ābōkiyārtā, dāmisā, idō. Dāmisā ta rōki kūrā tā bař zuba mata idō hakanan. Kūrā, kūwā, sai kyallā mata idō ta kē, hař suka kaure da fadā. Su nā cikin kōkawā, sai zākī ya cē, "Kū bař wannan tā da kūrā! Raina bā yā sōnsā."

Bā sū dēnā fadā ba. Sai ya ji haushī, ya mākē su gāba dayā. Sai suka mutū.

Da ya tāshī cikin fushī sai yā tāka wutsiyāř macijī hař ta tsinkē. Macijī ya yī fushī da saurin rabin jikinsa. Sai ya sari zākī da bākinsā. Shī kē nan, sai zākī ya mutū.

Sā'ilin nan duk suka fādī--sū hudū su nā kwance.

Can, mālamīn dāji, dilā, ya zō ya sāmē sū. Su nā kwākwānce. Sai ya cē, "Sannunkū manyan dawa. Sannunkū gāwā hudū." Sai shirū.

Tātsūniyā ta 46:

Ālkālī Mai Hikimā

Ā zāmanin dā an yi wadansu mutānē, sū biyū. Dayā ya nā dā arzikī, dayā, kuwā, matalāucī nē. Kullum sai mai arzikin nān ya yi ta damuwar matalāucin nān, ya nā ta yi masā gōrī. Īdan matalāucī yā yi 'yar maganā, sai mai arzikin nān ya kai shī kārā gāban Ālkālī, yā cē matalāucin nān ya zāzāgē shī.

Anānan anānan, sai rān nān Ālkālī ya cē shī, dai kām, ya gāji dā jīn maganārsū. Kumā, don ā yī tā tā kārē, ālkālīn nān ya cē zai yi musū tambayōyī. Wandā yā bā dā amsā ta sōsai, shī nē ya yi kāyē ā shārī'ā. Mutānen nān sukā cē sun yārdā.

Ālkālī ya cē ya bā sū kwānā bakwai sū zō sū fadā masā ābīn dā ya fi kōmē kyāu ā dūniyā, dā ābīn dā ya fi kōmē karfī ā dūniyā, dā ābīn dā ya fi kōmē wadātā ā dūniyā. Sukā cē sun yārdā.

Bāyan kwānā bakwai sukā sākē dawōwā gāban ālkālī. Āttājirin nān ya cē ā dūniyā duk mātārsā, ita cē ābīn dā ta fi kōmē kyāu. Nōmansā, kumā, shī nē ya fi kōmē karfī ā dūniyā. Shī, kumā, kānsā shī nē ya fi kōwā wadātā ā kasaārsū.

Ālkālī ya kadā kai, ya cē, tō, āmmā, ai, bā kai nē ka fi kōwā wadātā ā dūniyā ba--iyākarkā nān kasaārmī.

Sai matalāucī ya bā dā tāsā amsār. Ya cē ābīn dā ya fi kōmē kyāu ā dūniyā shī nē yanā yin bazarā. Kasā, kumā, ita ta fi kōmē karfī. Kākā, kumā, ita ta fi kōmē wadātā. Ālkālī ya cē, lallē, gaskiyā nē amsōshin nān nākā.

Ālkālī ya tambayā, kō wani nē ya fadā masā amsōshin nān? Dā mā, matalāucī shī mutūm nē mai gaskiyā. Sabōdā hakā sai ya cē 'yārsā ce ta

shaida masà. Fadaɗ gaskiyaɗ, kumà, ta kàrà kàyaɗad dà Àlkālin nan. Àlkāli ya cè ya nà sòn yāriɗyān nan mai hikima dà aure. Manōmīn ya bā shi iɗa. Akā yi shagali. Tun daga ran nan Allā ya sawwaka wā matalauci irin talaucin dà ya kè fāmā dà shi.

Tatsuniya ta 47:

Bēran Birni dà Bēran Daji

Wata rānā bēran birni yā gamu dà bēran daji. Bēran daji yā cè, "Àbōkī, zō, mù tafi mù ci abinci à gidāna."

Bēran birni ya cè, "Yauwā!"

Dà suka kai bakin rāminsà à cikin gōnā, bēran daji ya cè, "Tō, bismillā."

Bēran birni ya cè, "Kai, gidanka kè nan?"

Bēran daji ya cè, "I." Ya kawo dankali, ya bā shi.

Bēran birni ya cè, "Bā nà cīn dankali."

Ya cè, "Tō, abincimmu kè nan."

Bēran birni ya cè, "Ashē, haka zaman kauye ya kè? Sai kà zō gōbe kà ga gidāna à gari."

Dà gari yā wayē, bēran daji ya nūfi gari wurin abōkinsa. Bēran birni ya fitō, ya tarē shi, ya yi masà marabā, ya kai shi wani daki mai kyau na siminti. Bēran daji ya nà kallō. Abōkinsa ya cè, "Tō, kà ci abinci." Ya kai shi wurin wata tāsà cike dà tōye-tōyē.

Bēran daji ya dandana, ya cè, "Bān taɓa cīn abinci irin wannan ba."

Sun fāra cī, sai suka ji taf, taf, taf. Bēran birni yā cè, "Mù gudu! Gā masu gidan su nà zuwā." Suka gudu, suka sōyē.

Jim kadan sai bēran birni ya lēkà, ya cè, "Bā kōmai, zō, in kai kà wani dakin dà a kè ajiye kilishi." Ya fita. Bēran daji ya bī shi dà rawaɗ jiki.

Su nà tafiya, sai ya ga kōsai mai kyau kusa da bangō. Ya kai bakī, zai dībā, sai bēran birni ya yi farat ya jawō shi. Ya cē, "Kai! Kada ka taḡa, tarkō nē."

Suka wucē, sai suka kai dākin kilishī. Bā sū yankā kō sau biyū ba, sai gā kyanwā kwaram. Suka gudū, bā sū tsayā ba haṛ suka fita ūngwaṛ.

Sai bēran dāji ya cē, "Ni, dai, bā nā sōn zamankā na birni. Gāra zamāna na dāji a dan rāmīna. Tsiyā da kwānciyā rai ya fi arzikī da tashin hankalī."

Tatsuniyā ta 48:

Jihilmā, Bābban Tsuntsū

A zamanin da an yi wani shahararren Sarki mai sha'awar farauta. Kullum idan maraice ya yi sai a daura masa sirdi ya je ya harbo namun daji da tsuntsaye. Wata rana ya fita irin wannan yawon harbi, sai ya gamu da yanyawa. Ya dana bindiga, zai harbe ta, sai ta yi ta ba shi hakuri, ta ce kada ya harbe ta, in bai harbe ta ba duk irin taimakon da ya ke so za ta iya yi masa. Sarkin nan ya kyale ta.

Da zai koma gidā sai yanyawar ta ce ta na so ta biyo shi zuwa fadarṡa. Ya ce ya yarda. A kan hanya suka gamu da irin katon tsuntsun nan da a ke kira jihilmā. Sarkin ya yi niyyar zai harbe shi sai tsuntsun ya roke shi, ya ce, kada ya harbe shi. Sarki ya yarda. Shi, kuma, tsuntsun ya ce ya na so ya biyo Sarki zuwa fadarṡa. Sarkin ya ce ya yarda.

Shi ke nan. Da yanyawa da tsuntsu suka zama abokan hira Sarki. Da ma Sarki ba ya da mata. Su na cikin wannan zama sai yanyawa ta ce, ai, ya kamata Sarki ya yi aure. Tsuntsun nan ya ce babu yarinya da ta cancanci Sarki sai wata 'yar Sarki da ke cen kasashen gabas. Amma ita, 'yar Sarkin

nan, an riga an ba da ita.

Saboda haka tsuntsun nan da yanyawa suka shiga yin shawara game da yadda za su kawo ta wurin Sarki. Suka daidaita shawara cewa tsuntsun nan shi ya kamata ya goyo ta a fankacecen bayan nan nasa. Ba a yi kwanan bakwai ba sai jihilmā ya tafi kasashen gacās ya sunkutō amaryā.

Da uban yarinya da mai nemanta aure suka sami labarin wani tsuntsu ya dauke ta, sai suka nufo garin Sarkin nan. Da labarin yaki ya iso wajen su jihilmā, sai ya je ya gayyato tsuntsaye. Ran da rundunar yaki ta zo kusa da gari, ran nan tsuntsayen nan suka auka musu. 'Yan kananan tsuntsaye suka yi ta shiga cikin hantunan dawaki, manyan, kuma, suka yi ta marin mahaya da dawakin da fukafukansu. A karshe, dai, uban yarinya da mai nemanta aure suka rasu a wurin. Shi ke nan-Sarki, mai kulā da su jihilmā, ya yi zamansa tare da amaryā tasa.

Tatsuniya ta 49:

Kowa Da Amfani

Da akwai wani zaki wanda ya ke mulki da dukan naman daji wanda su ke a wani babban daji. Ran nan ya yi shawara cewa zai kashē duk tsafaffin naman daji don ba su da karfin yin wani aiki, ga shi, kuma, sun cinye dukan abincin da kananan naman daji za su ci. Saboda haka sai gogan ya je, ya laɓe a gefen hanya inda naman daji su ke bi, ya buya. Idan ya ga wannan sai ya yi wuf, ya murde masa wuya, in ya ga wancan sai ya murkushē shi, ya kashē shi. Haka ya yi ta yi ya na karkashē su.

Ashē, a lokacin da ya ke wannan, wani zomo ya sami labari. Sai ya je ya buya a wani kogon dutsē da dansa. A nan su na ci, su na sha ba su fitowa waje. Bayan 'yan kwanaki kadan, ran nan zaki ya gaji ya je ya kwanta a gindin wata itaciya, ya na hutawa. Daga nan sai barci ya kwashē shi. Ya kwanta a

rigingine ya būdè bakinsa samā.

Can sai wani macijī ya zō wurin, dà ya ga bakin zākī nā būde sai shi, mā, ya shigā don ya dan hūtā kadan. Nan dà nan zākī ya yi kārā, ya tashī firgice. Ya rasa abin dà zai yī. Ya nā cikin tsananin bakin ciki ya yi tagumī. Anānan sai ya hāngi dan zōmō wanda ya fitō waje don ya ci ganyen harāwā. Ya kirā shi, ya rōke shi kō zai taimakē shi. Dan zōmō ya cē, ai, shi yārō nē, bā zai iya taimakonsa ba. Ammā ubansa nā nan wanda zai iya taimakonsa idan bā zai nūnā hālin butulcī ba. Zākī ya cē ya yi maza ya kirawō ubansa, bā zai cūcē sū ba.

Dan zōmō ya tambayi zākī cewā ya fadi abin dà zai yi wā tsōhonsa idan ya taimakē shi. Zākī ya cē, wallāhī in hař, dai, ya cēci ransa zai raba kōmē nasa biyū zai bā shi kashī gudā. Dan zōmō ya rūgā ya jē ya fadā wā ubansa yadda sukā yī dà zākī dà alkawarin dà ya yī. Nan dà nan zōmō ya nemi bēra, ya kashe, ya ratayā shi, sukā nūfi inda zākī ya kē. Dà sukā isa can zōmō ya fadā wā zākī cewā ya kwantā ya būdè bakinsa samā, shi, kō, ya ajiye bēra dab dà bakin.

Dà macijī ya ji wārin bēra, ya lēkō waje. Dà ya ga cewā bēra nē à kwance à kasā ya fārā zārō jiki hař ya fitō ya nā ci. Sai zākī ya yi maza ya mīkē tsaye. Zākī, kuwā, ya kawō kōmē nasa, ya raba shi biyū ya bā zōmō, kumā ya yi masā gōdiyā matukā. Daga nan zākī ya yi alkawari cewā bā zai kashe tsōfaffin nāmun daji ba, kumā. Ya cē kō bā su dà amfanin kōmē, zā sū bā dà shawarā in abū ya rikicē.

Tatsuniyā ta 50:

In An Yi Makā Rānā, Kada Kā Yi Darē

Wani maharbī ya nā yāwō a dajī ya nā nēman nāman dā zai hārbā. A cikin yāwāce-yāwācensā ya ji kūkan wani mutūm a cikin wata rījiyā, sai ya zātā a rānsā cewā wannan muryā ta aljanī cē, kō ta fatalwā, kō ta dan Adam? Dā ya sākē jīn kūkan sai ya nūfi wurin, dā ya lēkā rījiyār haka, sai ya ga wani mutūm ya yi tāgumī a cikin rījiyār ya nā ta kūkā.

Maharbī ya tāmāyē shi abin dā ya kāwō shi nān. Ya cē, shi dā wani abōkinsā nē suka jē yankan ciyāwā, dāgā nan ya yi dīmuwā, bai san hanyār gidā ba. Wai, ya nā cikin tāfiyā nē, ya fādā wannan rījiyā tun kwānā ukū. Ya rōki maharbī ya yi wā Allā ya fid dā shi.

Tausayī ya kāmā maharbī. Ya nā shirin zai fitar dā shi kē nan, sai wata gafiya ta cē, "Kada kā fid dā shi--'yan Adam mīguntā garē sū".

Nan dā nan wani kātōn macijī, mā, ya kunnō kai dāgā cikin rījiyār, ya cē, "Dā nī dā gafiya mun fādā nān dā darē nē. Tun māko dayā bā mī, kuwā, sāmi wanda zai taimakē mī ba. Idan kā fid dā mī ba zā mī zama butulū ba, amma idan kā kuskurā kā taimaki dan Adam cūtarā zai yī". Suka yi alkawarī zā sū rāmā masā dā alhērī.

Maharbī, tausayī ya kāmā shi ya fisshe sū duka dā igiyā. Mutumin ya bi maharbin zuwā gidā--wai, zai rikā yi masā barantakā. Dā macijī dā gafiya suka yi tāfiyārsū.

Gafiya ta yi rāmī dāgā taskar Sarkī zuwā gidan mutumin, ta nā kāwō masā kāyā iri-iri. Maharbī ya tārā dūkiyā dā yawā kama sū zināriyā, azurfā, dā zannuwā masu tsadā. Rān nan wani mutūm ya jē ya fādā wā Sarkī cewā maharbī farawō nē, duk kāyan gidan Sarkī su nā gidansā. Dogarai suka jē cājin gidansā suka tara, hakanan nē, sai suka kāmā shi, suka kullē--wai, Sarkī ya cē a kashē shi.

To, sai macijji ya je ya sami maharbi a cikin dakin da aka kulle shi. Ya fada masa cewa gobe zai sari 'yar Sarki, kowane irin maganin da aka yi ba zai ci ba, amma ga magani in ya ba ta ta sha ta warke.

Kashigari 'yar Sarki ta na shan iska a lambu, sai macijji ya kai mata sara sau uku har ta fadi ta suma. Sai sarki ya kira bokaye da malamai. Duk suka yi kokarinsu amma a banza. Sarki ya ce duk wanda ya ba ta magani har ta warke zai sara masa ita.

Sai maharbi ya fada wa mai tsaron kurkuku cewa ya na da magani. Nan da nan ya kai shi wurin Sarki. Ya sa aka debo ruwa ya zuba garin magani wadda macijji ya ba shi, ya bai 'yar Sarki ta sha. Jimawa kadan sai 'yar Sarki ta mika ta na magana, ta warke sarai.

Sarki ya cika alkawarinsa, ya sa 'yarsa lalle, aka yi bikin aure, aka kai wa maharbi amarya da kayan masu yawa. Sai ya koma gida ya kori wancan baran nan nasa daga gidansa. Bai kamata in ka yi wa mutum rana ya yi maka dare ba.

Tatsuniya ta 51:

Fargaba Maras Gaskiya

A zamanin da wani manomi ya na da wani jaki wanda ya ke amfani da shi tun da dadewa har jakin ya zo ya tsufa, ya zama ubangijinsa ya gaji da shi, ya na neman kasho shi domin ba shi da wani amfani kuma. Da jakin ya ga haka sai ya gudu ya kama hanya wani gari.

Ya na cikin tafiya sai ya gamu da wani kare wanda shi, ma, ya tsufa ba ya iya farauta, har ubangijinsa ya na neman kasho shi. Kare ya ba shi labarin abin da ya same shi har ya gudo daga gida. Jaki ya ce shi, ma, abin da ya same shi ke nan har ya fito daga gidan ubangijinsa.

Suka zama abokan juna, suka yi ta tafiya tare. A cikin tafiyarsu sai suka gamu da mago, fushkarsa a daure. Da suka tambaye shi inda za shi, ya

cē, wai, ubangijinsa ya cē ya tsufa bā yā, mā, iya kāmā 6ērā. Don haka, kumā, ya kē nēman kashē shi, shi, kō, ya gudō. Suka tāmbyē shi kō ya nā sō ya bī sū zuwā wurin bikin dā zā sū jē sū yi wākā. Ya yārdā, kuwā, suka cīgāba dā tafiya.

Dā suka kai wani kauyē, suka ga wani zakarā à kārī dākī, ya nā cārā. Suka tāmbyē shi dālilīn dā ya sā ya kē cārā haka. Ya cē, shi, yakan sanad dā mutānē lōkaci tun dā dadēwā armā, wai, à yānzū ya tsufa bā yā iya cārā yaddā zā à jī sōsai--don haka, wai, zā à yankā shi. Suka tāmbyē shi idan zāi iya bīnsū ya rikā amshin wākā. Sai ya yārdā ya bī sū.

Tun bā sū kai garīn dā zā su ba darē ya yī. Suka shiga dāji don sū kwānā. Zuwā can zakarā wanda ya hau itacē ya hāngi hasken wutā daga nēsā ya fadā mā sauran jama'ā. Suka nūfi wurīn, kō zā sū sāmī abinci à can. Dā isaṣṣū wurīn suka ga wani dan gidā à dāji, fitilā, kuwā, ta nā cī à dākin, tāgā nā būde

Sai jākī ya mīkā wuyā, ya lēkā ta tāgā. Kārē ya hau bāyan jākī, māgē ya hau bāyan kārē, zakarā, kuwā, ya hau bāyan māgē, duk su nā lēkē. Dā suka ga abinci iri-iri dā ɓarāyī suka ajiyē su nā cī, sai jākī ya yi kūkā dā karfi. Kārē, mā, ya yi haushi, māgē ya yi kūkā, shi, zakarā dā kē can samā ya yi cārā.

Dā ɓarāyīn dā kē cīn abinci suka dūbā ta tāgā, suka ga babban bākī na jākī dā hakōran kārē dā idānun māgē nā wākiyā dā tsīnin bākin nān na zakarā sai suka sā tsāmānī wadansu aljannū nē, suka firfitō à gūggūje, suka wātse, suka baɗ abin ci mai dimbin yawā. Dabbōbin nān suka shiga gidān suka yi ta cīn abincin nān.

An jima sai ɓarāyīn suka sākē dāwōwā, suka shigā. Dā suka dūbā indā māgē ya kwantā kusa dā murhū, suka ga idānunsā sai suka zāci wutā cē. Dā

suka sa hannu domin, wai, su mai da wutar cikin murhu, sai mago ya yi kuka, ya yi tsalle, ya dira a kirjin waninsu. Sai jaki da kare da zakara suka yi nasu kukan. Barayin suka firgita, suka gudu, ba su kara dawowa ba. Dabbobin suka maye murin.

Tatsuniya ta 52:

Karshen Girman Kai Nadama

A zamanin da an yi wani Sarki da ke takama da kyaun fadar sa. Har, ma, yakan gayyato mutane su zo su gani. Ananan ran nan sai ya kirawo wadansu baki don su duba fadar tasa. Bayan sun gama dubawa, sai daya daga cikin bakin nan ya ce ai fadar Sarkin nan ba ta kai ta Sarkin Zaila ba. Ita, ma, don kyaunta bokaye ne ke gadinta dare da rana. Don haka ba ta ganuwa farat daya.

Tun daga lokacin da Sarkin nan ya ji haka hankalinsa ya tashi, duk ya damu. Ya ce zai ba da lada mai dimbin yawa ga duk wanda ya kai shi Zaila don ya ga wannan fada wadda ta fi tasa. Zai, kuma, bai wanda ya ganu wurin 'yarsa ya aural--amma, fa, bisa sharadi. In mutum ya kasa ganu fadar, za a daura shi a bayan dawaki su ruga da shi har ya mutu.

Sai wani, wai, shi Karamar Toka ya ce wa Sarkin nan, shi zai iya ganu fadar. Ya, kuma, ce ya yarda da sharadin da aka yi.

Shi ke nan, sai Karamar Toka ya kimsa kai cikin uwa duniya. Ran nan sai ya gamu da wata tsohuwa kutuf. Bayan ya gaisho ta sai ya shaida mata abin da ke tafe da shi. Tsohuwan nan ta ce ai Zaila nisa gare ta, amma idan ya yi tafiyar kwana guda zuwa gaba zai tarad da 'yar' uwa tata. Ita ce za ta iya taimakonsa. Karamar Toka ya yi ban kwana da ita. Kashigari ya isa wajen 'yar' uwa tata. Ya shaida mata yadda suka yi da waccan. Sai tsohuwa ta ce,

ai, kuwā, ya yi sà'a, dōmin rānā' Alhamis cē. A rān nan nē masu tsaron fādā' sukan zō wani tafki a dajin su yi wankā.

Tsohuwan nan ta nuna wa Karama' Toka hanya. Ta cē in ya jē kusa da wurin sai ya 6oye, kada ya bari su gan shi, ya yi kōkari ya sungumō sutura dayā daga cikin bōkayen nan ya kawo mata. Nan da nan Karama' Toka ya jē ya aikata yadda tsohuwa' ta cē masa.

Shi ke nan, sai tsohuwan nan ta kawo wani bututun karfe ta bai wa Karama' Toka. Ta cē, idan ya na bukata' kowane irin abu a duniya sai ya busa bututun, sai bukata'sa ta biya. Karama' Toka ya yi ban kwana, ya tasam ma garinsu.

Da isa'sa bai tsaya ba sai a kofar gidan Sarki. Sarkin bai, ma, tsaya ba sai ya cē, "Kowa ya ga, ba ka kawo kome ba." Karama' Toka ya cē "A'a, ina ka ke so in nuna maka fadar da na zo da ita"? Sarki ya cē su jē cikin lambansa.

Su na shiga cikin lambu sai Karama' Toka ya busa bututun da ya zo da shi. Nan take sai ga fadar Zaila ta bayyana. Sarkin nan ya fadi kasa a sume don firgita. Da ya farfado suka shiga cikin fadar. Ya duba, ya ga abubuwan da bai tafa gani ba. Sai Sarkin nan ya cē, to, sakayyar da zai yi wa Karama' Toka ita cē ya zama Sarki bayansa. Haka, kuwa, aka yi.

Tatsuniya ta 53:

Sa'a Ta Fi Manyan Kawa

Shekaru aru-aru da suka wuce, an tafa yin wani Sarki wanda ya ke da wata al'ada mai ban sha'awa. Wato Sarkin nan yakan yi wa talakawansa tambayoyi masu wuya, wanda idan aka sami wanda ya ba da amsarsu sai Sarkin ya yi masa alheri mai yawa. To, akwai wadansu marayu su biyar, su na zaune cikin halin matsuwā, sai dayā daga cikinsu ya cē, ai, ya kyautu mu jē wajen Sarki mu gani

kō mu nā dà rābō. Suka tāsī, suka jē gāban Sarkī.

Sarkin nan ya yi wā marāyun nan biyā tambayōyī biyā. Ya cē, sū tāfi, sai bāyan kwānā ukū sū zō masā dà amsā. Tambayā ta farkō, ita cē, Sarkin nan ya nā sō à yi masā tufāfi wadānā māshī bā zai iya hūdāwā ba, wutā, kumā, bā zā tā iya cīnsū ba, kumā, bā à iya yāgē su. Wannan amsā marāyā na farkō, shī, zai bā dà amsārtā bāyan kwānā ukū.

Tambayā ta biyū, kumā, ita cē, Sarkin nan ya cē, à cikin lambun fādārsā, nan nē a kē sāmūn itācēn dà ya fi kōwānē tsawō à kasaārsā. À can kōlōluwā itācēn kōyāushē a nā jīn mōtsī à rāsansā amma daga kasā bābū mōtsin kōmē. Mē ya sā haka?

Tambayā ta ukū ita cē, wai, daga fādā Sarkin nan zuwā wani dan wurī bā mai nīsā ba. Akwai wadansu tsōfāfi biyā wadānā suka kunshe wani asīrī. Tō, wānē asīrī nē suka kunshe?

Tambayā ta hudū, kuwā, ita cē, wai, Sarkin nan ya nā dà wata gōnā waddā kōwacē shēkārā a nā yi matā hūdā, amma bā à shukā kōmē. À tsakiyārtā akwai wani dūtse, à kan dūtse akwai wani kyakkyāwan itācē. Tō, mē ya sā haka?

Tambayā ta biyā, ita cē, wai, à cikin lambun fūrānnī na Sarkin nan akwai wani abū dà akā sōyē. Tō, wānē abū nē wannan?

Bāyan kwānā ukū marāyun nan suka dāwō gāban Sarkī. Game dà tambayā ta farkō, babban marāyan nan ya cē wā Sarkī ya yiwu nē à yi masā tufāfin dà māshī bā yā iya hūdāwā, wutā, kumā, bā tā iya cī. Amma, fā, sai an bā shī almakashin yankan dūtse, dà allūrā ta dinkin dūtse, dà, kumā, zārē dà zai iya dinkin dūtse. Sarkī ya cē wannan amsā ta yi daidai.

Marāyā na biyū ya cē abin dà ya sā a kē jīn mōtsī à can kōlōluwā itācēn nan dōmin akwai 'yā'yan itācēn hañ hudū à can samā. À kasā, kuwā, bā kōmē. Na ukū, kumā, ya cē abin dà ya sā itācēn nan ya kē kan dūtse nan dōmin dūtse shī nē na Sarkin, gōnā, kuwā, bā tāsā ba cē.

Mārāyā na hudū yā cē āsīrīn dā kē kùnshē ā zukātan tsōfaffin nān biyār shī nē ālkāwārīn dā Sarkī ya yi musū na zāi aurā musū 'yā'yansa āmmā bai aurā musū ba.

Amsā ta biyār, ita cē, wata rānā fūrannīn sukā yi māganā dā jūnansū kān cēwā rūwān dā a kē hā sū ya yi musū yawā hař, mā, zāi kashē su.

Sarkī ya yi māmākin amsōshīn nān. Ya yi wā mārāyun nān ālhērī, ya, kumā, sā su ā fādārsā, ya yi wā kōwānē gidansa dāban.

Tātsūniyā ta 54:

Allā Nē Māganin Kōmē

Yi wata kyākkyāwār yārinyā waddā bābū irīntā. Mahaifintā ya rāsu, yā hař tā—daga ita sai mahaifiyārtā. Anānan rān nān sai uwār ta auri wani mutūm. Shī, mutūmīn, bā yā sō yā būdē idō ya ga agōlān nān tāsā. Sai ya yi ta shiryā yaddā zāi halakā ta.

Dā uwār yārinyā ta gānē ābīn dā sābon mijīntā kē dā niyyār yī sai ita, kumā, hankalīntā ya tāshī. Shī kē nān, zamansū ya ki dādī.

Wata rānā bāyan agōlān nān ta fita zuwā kāsūwā sai mai gidān ya gāyyāci mātārsā, wai, tā rakā shi shān iskā bākin tēkū. Ta, kūwā, yārdā, sukā kāmā hanyā, sukā tafi. Dā zuwānsū sai ya angazā ta cikin tēkū, ya jūyō gidā ābinsā. Mātan nān ta yi, ta yī, tā sāmī fitā daga tēkū—ābīn ya fāskarā. Sai ta rōki Allā, ta cē Ūbangijī yā nūfē tā dā sākē ganīn 'yā tata.

Yārinyā ta dāwō daga kāsūwā bā tā ga mahaifiyārtā ba. Ta gīgicē, ta yi kūkā hař ta gāji. Zuwā can ta tāmāyi mijīn uwārtā. Ya cē, ai, uwārtā ta fādā tēkū sā'ad dā sukā jē yāwōn shān iskā. Yārinyā dā jīn haka bā tā tsayā jirān kōmē ba sai ta rūgā zuwā bākin tēkū, ta nā ta kūkā. Dā ta gāji dā nēman uwārtā bā tā gan tā ba, sai ta dāwō gidā.

Bā ā dādē ba mutūmīn nān ya sākē aurō wata mātār. Ita, kumā, amaryan nān bā tā dā imānī. Ta hūrā wā yārinyān nān wutā, ta dāuki karā ta azā mata.

Haɓ wà yau sai yàrin yàn ta sàkè kōmāwā bakin tèkū. Ta nà zuwā, sai ta hāngi tārōn wadansu 'yam mātā. Dukansu su nà kallon wadansu fūrānnī dà kè yāwō à kàn rūwā. Sun yī, sun yī sū kāmō fūrānnīn, sun kāsā. Dà ta tāmbyē sū àbīn dà zā sū yī dà fūrānnīn nān, sai sukā cē, Sarkī nē ya yi àlkāwārī--duk wadda ta zō masā dà fūrānnīn nān zāi aurē tā. Yārin yā ta kōmā gēfē gudā ta zaunā.

Sai dà sauran 'yam mātān nān sukā tafi sukā baɓr tā, sà'annan ta fādā ruwā don ta kāmō fūrānnīn. Dà ta jē kusa dà sū sai ta ga wata kātuwaɓr kāgwā. Sai ta rūdē. Sai, kumā, ta ji kāgwāɓr ta cē mata, "Haba, 'yāta, kada kī ji tsorō. Nī cē mahaifiyārki. Dēbi fūrānnīn". Yārin yā ta sà hannū ta dēbō fūrānnī. Ta yi ban kwānā dà uwaɓr tā ta nufō garī.

Nan dà nan lābārī ya isa ga Sarkī cēwā ta dēbō fūrānnīn. Sarkī dà fādāwansā sukā yi ta mūrānā, sukā hawō dawākī, sukā zō inda yārin yān nan ta kē. Take akā daurā musu aurē dà Sarkīn.

Cikin hīrā sai Sarkīn nān ya cē ya ga ālāmā yārin yān nan bā tā yīn farin ciki. Yārin yā ta shāida masā dālīlīn bakin cikintā. Ta, kumā, shāida masā cēwā yānzū uwaɓr tā rikidā, ta zama kāgwā. Nan dà nan Sarkī ya sà akā jē akā kāwō kāgwā daga tèkū. Ita kāgwāɓr dà kāntā ta fadā musu yadda zā à yī tā sàkè rikidā mutūm. Ta cē à sāmī allūrā à sōki jikintā dà karfī. Dà sūkantā, kuwā, sai gā ta, ta fitō mutūm sōsai.

Shī kē nan, Sarkī dà mātārsā dà uwaɓr mātārsā sukā yi zamansu cikin jin dādī. Shī mūgūn mutūmīn can dà makētacciyaɓr mātārsā--māimakon mātāɓ Sarkī ta rāmā irīn mūguntāɓr dà sukā yi mata, sai, mā, tā rikā yi musu ālhērī. Haka sukā yi ta zamansu.

SĀSHĪ NA GŌMĀ SHĀ BIYŪ: TĀRIHĪ II--BĀYAN ZUWĀN TŪRĀWĀ

A) Yadda Tūrāwā Suka Fārā Zuwā

Yau wajen shēkarā darī biyār mutānen Tūrai bā sū san kōmē na Afirkā ba sai sāshintā na arēwā--wātō Marōk, Āljēriyā, Tārābulūs da Masār. Ābīn da suka jī batun kasāshē kudu da wadannan sai wai-wai kawai. Suka sāmī kamañ labarū masu ban māmākī na dōdanni da aljannū da su kē zaune, wai, a kudu da Hamādā.

Āmmā a lōkacin nan Portuguese su nā ta cinikī da kasāshen Afirkā ta Arēwā. Daga nan suka turā gāba-gāba cikin jirāgensu ta bakin tekū a gābār Afirkā ta Yammā hañ suka kai kogin Gambiyā. Daga nan suka kārā gāba hañ wasu suka kai "Bight of Benin." Duk inda suka tafi suka yi ta cinikī da mutānen kasār. A wadansu wurārē daga bāya suka kafa sansani, suka ginā, suka ajiye mayākā don kariyār cinikinsu.

Cikin A.D. 1441 suka fārā kai bāyī da garin zināriyā kasaṛsu. Cikin A.D. 1472 suka iso Benin. Cikin A.D. 1481 suka fārā kafa sansani a Elmina a Galkwas. A sa'annan su Portuguese tsakanin Tūrāwā duka sun gaje dukan cinikin Afirkā ta Yammā.

Āmmā sā'an da sauran kasāshen Tūrāwā suka ga ribār da sukan cī, sai wadansunsu suka shiryā su fārā zuwā. Jirāgen Ingilā suka fārā tasowā cikin A.D. 1583, suka sauka a Benin. Mutānen kasār suka yi masu marābā. Tūrāwā suka bañ jirāgensu cikin kogin Benin, suka bi tudu zuwā birnin. Nan da nan suka sayi barkonō tōn 80. Āmmā da suka ji labarīn 'yan'uwansu da suka bari cikin jirāgē su nā mutuwa, suka tashī, suka gaggauta kōmawā. Daga cikin mutum darī da arba'in da suka taso daga Ingilā, arba'in nē kadai suka kōmā!

Daga nan wadansu suka biyō, cinikī ya kārā būduwā da dāmā kō da ya kē mutānē da yawā suka mutu saboda cutār da kē wurin. Banda Portuguese da

Ingilishi, mutanen Hōlland, Faransa, kasaɗ Jāmis, Sweden, Denmark da Spain, duka suka sniga cikin ciniki da Afirka ta Yamma.

Da farko ba don bayi kadai aka tafi ba, amma don amfani da a ke samu a kasaɗ. Wadanda suka taso daga Ingila cikin A.D. 1589 suka sayi barkono da hauren giwa da man kwakwa da tufa na auduga da na sawon kwakwa. Su, kuma, suka sayar musu da tufafi na ulu da na "linen," da kere-kere Turaɗa iri-iri, da mundaye na jan karfe, da karau, da duwatsu iri-iri. A komowarsu cikin A.D. 1591 suka sami barkono buhu 589, hauren giwa 150, da man kwakwa gwangwan 32. Haka mun gani mafarin ciniki tsakanin Turaɗa da mutanen Afirka ta Yamma ya na da kyau, da amfani kuma--babu tashin hankali.

B) Cinikin Bai

Amma da Turaɗa suka soma cinikin bai, duk wannan ya rikice. Tun da dadeɗa, kafin Turaɗa su fara zuwa, Larabawa da mutanen Hamada su na ketare Hamada, su na ciniki da yawa na zinariya, da hauren giwa, da kayan yaji, da gashin jimin, da fatun damisa, da bai, amma na bai ya fi duka. Tsakanin A. D. 1400-1600 cinikin bai ya karu da yawa. Da ma, sai hanyaɗ Hamada a ke bi. Amma daga bai aka saki hanyaɗ Hamada ta arewa, aka bi hanyaɗ teku ta yamma.

Babban abin da ya kawo canjin nan shi ne budewaɗ kasaɗ Amirka. Mutanen Spain ne suka fara cin kasaɗ tun kafin A.D. 1500. Suka yi aikin zinariya, azurfa da jan gaci. Bayansu ma, wadansu suka zo wadanda suka fara noman rake, taba, auduga da irinsu.

Da aikinsu da arzikinsu suka karu mazaunan Amirka suka nemi ma'aikata don aikin tonon karafa da na gonaki. Sai suka zuba ido a kasashen Afirka ta Yamma inda wadansu kasashen su ke samun bai. Shi ne mafarin cinikin bai da ya tashi tsakanin Afirka da Amirka.

Cikin wannan sābon ciniki Lārabāwā suka kwāci gaba. Wadansu Tūrāwā, kumā, suka zō suka zauna a tudu don sayen bayī. Lārabāwā da wadansu suka tattārō bayī, suka kawō bakin tēkū, suka sayar wa Tūrāwā. Don a sami bayī da sauki, wani lōkaci Lārabāwā sukan hada hūsumā tsakanin sarakunan kasā. Suka shiryā da sarakunan su sa wa duk wadanda aka kama kangi, su sayar musu da su. Saboda haka, yawan yaki, yawan bayī.

Tūrāwā da kensu ba sukan shiga cikin kasā neman bayī ba. Sai, dai, su daure jiragensu cikin koguna a bakin tēkū, a kawō musu bayī su sayā. Wani sā'i sukan sauka a tudu, su kafa wurin da za su tsare kayansu da bayin da suka sayā kafin jiragē su zō su kwashē su. Galibin mutanē a bakin tēkū suka yi mu'na da zuwansu domin ribar da su ke samu. Sarakuna da mutanensu duk suka gamu a kan taimakonsu domin su, kumā, su arzuta.

Wannan mugun ciniki ne domin banda azaba da bayī su ke sha ta kaiwarsu bakin tēkū da ta cikin jiragē zuwa Amirka, shi ne, kumā, babban dalilin yake-yaken da a ke yi tsakanin kabilun kasā. Shekara kamaɗi dari uku Tūrāwā su ke zuwa bakin tēkū don sayen bayī.

Ammā yau da gobe mutanen Turai suka waye kadan da muguntar da a ke yi. Wani nagarin mutum--sunansa Wilberforce--ya na daga cikin na farkon wadanda idonsu ya buɗe, suka nemi su hana. Shekara hamsin ya na fama da 'yan'uwansa da Gwamnatin Ingila su rabu da irin wannan mugunta domin, in ji shi, abin kunya ne. Sai sa'an da ya tsufa sosai shi da mabiyansa suka rinjaya (A.D.1807).

A sa'an nan Sarkin Ingila ya umarci mutanensa su bari. Ya yi iyakacin kokarinsa ya hana wannan dungum. Amma wannan da wuya domin mutanen bakin tēkū da Tūrāwan ciniki ba su so su rabu da ribar da su ke samu ta wajen cinikin bayī. Aka aika masu da jiragen yaki su kama su amma suka sami maboya da yawa a sakan koguna har suka wuce.

Ìkkò musamman mā, ta yi daidai da wannan aiki. Ta zama sananniyar kasuwar bayi har ya zama dōlè Gwamnatin Ingilā ta aika musu da yaki. Aka ci ta cikin 1851. Daga nan sai ta zama cikin mulkin Ingilā.

Da cin Ìkkò cinikin bayi na da ya kare, Turawa suka fara karɓar kasar Nijeriya ke nan. Maimakon cinikin bayin da aka hana, Ingilishi suka mai da hankali su buɗe ciniki mai kyau, su sayar da kayan Turawa, su sayi amfanin kasa.

Da haka aka koma hanyar da ta fara kawo Turawa tun ba a soma cinikin bayi ba. Ita ce sayen amfanin kasa--kamar kayan yaji da zinariya da hauren giwa da man kwakwa. Man kwakwa shi ne ya fi duka.

Shakar goma sha biyu kadai bayan da aka kafa mulkin Turawa a Ìkkò aka sayi kayan daga gare ta na £347,204 a shakar guda. Shi ne kwayar kwakwa ton 16, 410 a baki £193,720, man kwakwa 23,208 a baki £93,622, auduga ta £51,433, hauren giwa na £1, 451, da wadansu kanana. A shakaran nan na, Turawa suka sayar musu da kayan na £258,853.

Ammā babban dalilin dukan wannan ciniki saboda sabuwar gwantata da Turawa suka samu ta wajen sana'a ne. Da taimakon wannan suka yi kayayyaki da yawa da araha--kamar kwanoni da wadansu hajoji daban--suka kawo su tudu su sayar. Da suka ga kasan nan mai yawan mutane ce, suka gane ita ce babbar kasuwa inda za su sayar da kayansu, su sayi amfanin kasar da a ke bukata a Turai.

Da wannan ciniki ya soma kasaita, sai Gwamnatin Ingilā ta ga dōlè ne ta sa hannu ta shirya kome daidai tsakanin Turawa masu ciniki da mutanen kasa, ta hana mahawara da zalunci. Kafin A.D. 1900 al'amarin duk ya shiga cikin hannunta, har ta zama mahukunciyar galibin kasashen da yanzu a ke kiransu Nijeriya ta Kudu.

C) Farkon Shigowaŋ Tūrawā Su Dūbā Cikin Kasa

Haŋ wajen kusan A.D. 1800 Tūrawā ba su kulā su san kōmē na cikin kasaŋ Afirka ta Yammā ba. Iyakacin masu cinikin bayī bakin tekū nē. Nan nē sukan daure jiragensu, su na jira a kawo masu bayī. In sun samu sai su tafi abinsu.

Duk da haka a wani lokaci sukan sami labaru kadan-kadan daga dillalan bayin da suka zo daga cikin kasa. Da haka aka ji labari, wai a can cikin kasa akwai wani kogi mai fadi, babbar hanya ciniki, amma ba wanda ya san inda ya fada tekū. Kuma, labari ya kai haŋ Turai--wai, a bakin kogin nan akwai mutane a zaune masu iko da sani, amma babu wani Baturen da ya taɓa ganinsu. Ba, kuwa, wanda zai tabbata abin da ya ke ji gaskiya nē ko karya.

Da suka ji wannan labari suka shiga tunani a kansa. Su na so su gane sosai yadda kasaŋ da mutanenta su ke banda wadanda suka sani a bakin tekū. Bayan wannan su na fata za su sami hanya karuwa ciniki, domin a wannan lokaci Turawa suka fara sabuwar sana'a irin da muka ambata, haŋ masu ciniki suka soma neman sababbin kasuwowi inda za su sayar da kayansu. Dalilan nan biyu--kwadayin sani da son karuwa ciniki--su nē suka sa Turawa shigowa kasan nan su duba.

Wannan aiki ba mai sauƙi ba nē. Akwai wahala da hatsari mai yawa. Kasaŋ Afirka ta Yammā daga bakin tekū ta na da mugun suna kwari saboda cuta. Da yawa cikin masu sayen bayī suka mutu, ko da ya ke ba su dade a wurin ba.

Banda cuta ma, ga kurmi mai tsananin duhu, mai wuyaŋ ratsawa, wanda ya bi bakin tekū. Ba wata hanya sai 'yan turbobi irin na kurmi. Ga, kuwa, fadamomi da rafuffuka masu yawa. Halin mutanen kasa da ke bakin ruwa ko cikin kasa ma, abin ji nē. Lalle ba za su so Turawa su shiga cikin kasaŋsu ba--ko domin tsoron kada su hana musu cinikin bayī, ko, kuwa, don kada su kashē musu kasuwa, su rika shiga ciki su na sayen bayī da kansu.

Wadannan su ne dalilan da suka tsai da Turawa a bakin tekun har shekara dari uku. Har ya yi kusan shekara A.D. 1800 kamin son sanin halin kasu da kwadayin ciniki suka sa wadansu mutane su yi kurun su zo su yi bincike. Galibin wadanda suka fara zuwa sun fi mai da hankali kan maganar Kwar, su ga inda ta bi. Aka ce in aka gane inda ta fada teku, in, dai, hakika teku ta fada, za ta zama babbar hanya ciniki da ta shiga kasu.

Yanzu mun sani Kwar ta fada teku daidai wurin nan da Turawa masu cinikin bayi a da suka rika zuwa. Amma, domin kafin Kwar ta kai bakin teku ta rarrabu rafuka masu yawa, masu zuwa bakin teku, ba su gane cewa wadannan Kwar ne ba. Da ganin wadannan rafuka kanana-kanana, babu wanda zai yi tsammani su ne Kwar, daya daga cikin manyan kogunan duniya.

Hankalin mutane ya rarrabu kan maganar Kwar. Wadansu suka ce,

- 1) Ta yi yamma, ta fada kogin Senegal ko Gambiya.
- Wadansu, 2) Ta ratsa kasar Sudan, ta fada kogin Nil kusa da tushensa.
- Wadansu, 3) Ta nutsa cikin Hamada, ta face.
- Wadansu, 4) Ta fada Cadi.
- Wadansu, 5) Ta fada kogin Kongo.

Har 1790 ba wanda zai iya cewa lalle haka ne ko ba haka ba ne. Sai da aka yi bincike shekara arba'in, mutane da yawa ma, suka mutu, kafin a tabbata Kwar ta fada teku cikin Nijeriya ta Kudu.

Mungo Park ba shi ne ya fara kokarin gane Kwar ba, amma shi ne ya fara kai bakinta. Wadanda suka yi kokari gabansa wadansu sun mutu, wadansu, kuwa, Larabawa sun kore su. Mungo Park ya tashi daga Gambiya cikin 1795-- nufinsa wai, ya gane inda Kwar ta bi, har ma, in zai yiwu ya ga inda ta fito da inda ta shiga teku. Ya ce ya na so mutanen kasarsa su kara sanin yadda halin Afirka ya ke, kuma, ya bude musu hanyoyin ciniki da ta karuwar azziki.

Yā ga jūyī iri-iri à kàn hanya tsakanin Gambiya dà Kwārà. Wasu sarakunan--in ya zō kasaŕsū sukan yi masà alhērī. Wasu, kuwā, in sun ga shī bakō nē, bā shi dà mataimākī, sukan kwācē gālibin abin dà ya kē dà shī. Ammā ya fi shan wuyā à hannun Alī, wani Sarkin Lārabāwā na Lādāmār. Shī nē ya tarē shi ya dan dadē ya nā gwadā masà azābā iri-iri kamin ya sāmī hanyaŕ gudū. Hāsālī dai, dà haka yā kai Kwārà, kusa dà Sēgōu (wani gārī cikin Mālī).

Kō dà shī kē ya yi muŕnā kwari dà gaskē dà ganin Kwārà--mufinsā, mā, ya cingāba haŕ bakinta--ya ga bā hālin cingāba. Abin yā kure masà. Ya cē,

"Ga bā kōshin lāfiyā, gā yunwā, gā gājiyā, gā rashin sūtūrā, gā bā kōmē à hannūna dà zān sayi abinci kō tufāfi, kō in biya sifirin wurin saukā. Yānzū wuyār dà na shā tā sā na tabbatā abin dà kē gabāna bā nā iyā ī masà. Sai in mutū à banzā dōmin duk abin dà na rigāyā na sāmū zai bācē tarē dà nī."

Sabodā haka ya jūyā zuwā Gambiya. Bāyan wahalce-wahalce dà ciwō mai tsananī, ya kai bakin tēkū cikin 1797.

Bāyan shēkarā takwās à Ingilā sai ya sākē kōmā Afirka dōmin yā kārā cingāba à kàn bakin saninsā. Cikin wannan tafiyā ya dēbō wadansu Turāwā dà kāyān dà zai ishē sū. Ammā sun dan dadē à Gambiya. Kamin sū kārē shirinsū dāmūnā tā matsō. Wannan jinkirī ya jāwō musū masifū dà yawā, dà cūce-cūcē dà mace-macē na abōkan tafiyārsā. Ammā duk dà haka sun kai Kwārà, kō dà ya kē yawancin mutānensū sukā mutū à hanya.

À wani gārī--sūnansā Sansandīng--kusa dà Sēgōu akā shiryā babban jirgī wandā sukā shigā don, wai, sū bi tsawon kōgī haŕ sū ga indā ya fādā tēkū, sū gānē asirinsā sarai. Sukā yi wajen mīl dubū--haŕ wajen wani garin dà a kē cē dà shī Būssā, kusa dà iyākaŕ Nijēriyā ta yānzū. À nan, indā kōgin ya tsūkē, mayākā sukā tarē su dà yāki. Duk sukā halakā cikin ruwā.

Daga nan aka zaci lalle Kwara ta fada Kongo ne. Saboda haka cikin 1810 Sarkin Ingila ya aiki wadansu wadanda za su ga hakikanin wannan. Aka kasa su biyu--kashi daya su tashi daga inda Mungo Park ya tashi su yi ta gangara kogi. Kashi na biyu, kuwa, su taso daga bakin Kongo, su yi ta hawowa har watakilai za su gamu da wadanda suka biyo Kwara. In suka gamu ya tabbata Kwara ta fada cikin Kongo ke nan. Amma su duka biyu suka kasa, suka koma baya saboda ciwo da wadansu masifu.

Sa'annan aka sake aikoi da wadansu cikin 1821, amma wadannan aka ce su bi ta Hamada ne--daga Tarabulus zuwa Barno. Clapperton, Denham da Oudney, su ne jagaba. Sun kai manufarsu lafiya. A hanya suka rika ganin kasusuwan bayin da suka kasa a kan hanya daga Nijeriya zuwa Tarabulus. Denham ya rubuta,

"Cikin kwanan biyu da suka wuce mukun ga kasus-uan mutane wajen sittin ko tamanin kowace rana, amma wadanda muka gani a bakin rijiyoyin Elhamar sun fi gaban lissafi."

Da suka kai Barno ba a nuna musu wani tashin hankali ba. Suka yawace kasar abinsu. Clapperton da Denham suka tafi har Sakkwato. Suka ga Bello, Sarkin Musulmi. Ya ba su labarin kasa iri-iri amma bai ya fada musu hakikanin inda Kwara ta shiga teku ba. Sun koma Ingila lafiya cikin 1825.

Wajen karshen wannan shekara Clapperton ya koma tare da baransa Lander, ya sauka a Badagri (yamma da Ikkoi), ya mifi arewa. Ba wanda ya tare shi har ya ketare Kwara a Bussa--inda Mungo Park ya mutu--ya wuce, ya isa Sakkwato. Amma nan ya mutu cikin 1827. Lander ya koma bakin teku da kyar. Har yanzu ba a san inda Kwara ta fada teku ba, amma mutane sun sa tsammani in, dai, ba ta fada ta wajen Gulf of Guinea ba lalle ta mifi Cadi ne.

Cikin 1830 Lander ya taso don ya sake koki. Ya tashi daga Badagri, ya bi ta tudu zuwa Bussa. A nan ya sami jirage biyu, ya gangara Kwara har ya kai

Àsabà. Nan Ibò suka kama shi. Da kyaŋ ya sami kansa. Amma ya riga ya tone asirin kogin da Mingo Park ya fara budewa. Tun daga nan aka tabbata 'yan koguna da rafuffuka na Delta su ne mashigaŋ Kwara cikin teku, su ne, kuma, suka zama hanya mai sauki ta shiga kasa.

Da aka gane inda Kwara ta fada teku sai mutanen Ingila suka so su kara dubawa don su gani ko kila ta zama hanya ciniki. Saboda haka suka rika zuwa su na bin kogin zuwa Lakwaja har suka san shi da kyau. Amma ciniki bai buɗu sosai ba saboda yawan ciwo ga masu zuwa. Wadanda suka zo cikin 1832 da yawa suka mutu. Cikin 1833-34 Lander ya komo tare da wadansu gida arba'in da bakwai. Cikinsu mutanen talatin da takwas suka mutu, duk da shi.

Haka aka yi ta yi har shekara ashirin--koyaushe suka zo sai su rika mutuwa. Sai cikin 1854 ne aka sami sa'a. Wasu suka zo cikin jirgi, suka bi ta Kwara da Binuwai, suka yi ta ciniki har wata hudu. Suka koma--ba wanda ya mutu. Amma duk dalilin wannan kwainin (quinine) ne da suka tafo da shi. Daga nan aka ga alama ciniki zai yiwu a Nijeriya.

A na cikin wannan, sai aka sake aikawa da wadansu daga Tarabulus su bi ta Hamada zuwa Katsina. Cikinsu mutum biyu suka mutu, amma na uku--Dr. Barth--ya rayu, har ya yawace kasashen da yawa. Daga Katsina ya tafi Kano, daga Kano zuwa Kukawa, daga nan ya nifi Adamawa har ya kai Binuwai. Sa'annan ya komo ya tafi Sakwatō. Sai ya yi yamma har ya kai Tambutu. Daga can ya juyō zuwa Nijeriya, sa'annan ya koma Ingila cikin 1855. Rabuwar sa da gida shekara shida. Cikin tafiyarsa ya yi aminci da Shaihun Barno da Sarkin Musulmi. Kuma, a duba yadda zai yiwu a bude ciniki a kasan nan. Da ya koma gida ya rubuta littafi. Ya ba da labari daki-daki na dukan abin da ya gani cikin yawonsu, da halin da mutanen kasan nan su ke ciki.

Dukan wadannan da suka fara zuwa su ne suka bude kofa ta shiga kasa. Suka

bincike inda Kwara ta bi da yadda za ta zama hanya zuwa cikin kasar, suka sanad da mutanen Turai labarin mutanen kasar da cinikin da za su yi da su, suka bayyana musu irin mugun abin da a ke yi wurin cinikin bayi. Rayuka da yawa sun halaka kafin a gama wannan aiki. Amma da ya ke an gane kwainin (quinine)--babban magani ne na zazza'afi, ciwon da ya fi kasho Turawa--ba abin da ya hana ciniki ya buɗu, kasa, kuma, ta yi kyau.

D) Labarin Niger Company

A na cikin kafa mulkin Ingila a kasashen bakin teku, sai wadansu suka hayo Kwara da Binuwai don su rika yin ciniki da mutanen kasar. Da fari ba su yi wani abin kirki ba, sai cikin 1857 suka kara koki, suka kawo irin jiragen nan wanda akan bai su a kan ruwa su zama kamar dakunan ciniki, suka ajiye a Onitsha da Aba da Lakwaja. Kowace shekara suka rika aikowa da jirgi ya bi ta wuraren nan don ya kwaso kayan da aka sayo. Amma masifu da yawa sun auko musu--jirgin da aka fara aikowa ya yi karo, ya fasho. Na biyu ya kafe. Bayan an ciro shi, kuma, ya na komawa, sai mutanen bakin teku suka fada masa da yaki. Daga nan ya zama dolo a aiko da jirgin yaki don karewar ciniki.

Mazauna a bakin kogi nisa da teku sukan yi murna da zuwan jirage, amma mutanen Delta da suka ga a na kasho musu kasuwa, sai suka fusata, suka tayar musu da yaki. Daga 1871 zuwa 1876 abin ya yi yawa, har ciniki ya kusa mutuwa.

Sai cikin 1879 Turawan Ingilishi masu ciniki suka ga ya fi kyau su hada kai su zama kamfani guda, domin su sami karfin kare kansu daga yake-yaken mutanen kasa, su, kuma, rinjayi Turawan Faransa da na Jamus wanda su ke so su kara cinikinsu da Afirka ta Yamma. Suka ba kansu suna "Niger Company."

Ta haka Niger Company ta kafa. Ko da ya ke ciniki ne babban aikinsu ba ciniki kadai su ke yi ba. Cikin 1886 suka sami izini daga Sarauniyar Ingila

sù hakunta kasàr dà su kè cinikì à cikì. Wàtò, an yardà musù sù kàrbi harāji, sù ajiye 'yan yāki, sù kafa shari'ā, sù zama masu ikon kasā à kàn wadannan sharudā--

- 1) Sù yi kōkarī à hankalī à hankalī sù hanà bautā.
- 2) Kada sù hanà kōwā yīn àddininsā, sai idan dà mūgūn abū à cikì kemař cin mutānē.
- 3) Sù lūrā dà al'ādū dà shari'ō'in mutānen kasāř.
- 4) Kada sù hanà kōwā kasuwā--sù bař Turāwā dà mutānen kasāř duk wandā ya sō yā yi cinikì yaddā ya ga dāmā.

Àmmā Farānsai dà Jāmùs bà sù yardā sù bař Ingilīshi sù rikē Nijēriyā ba kō kadan. Dà fāri hūsumā ta tashī tsakānin Niger Company dà Jāmùs à kàn maganař bārāsā. Tun dà sayad dà bārāsā ya yi farnā dà yawā ga mazaunā bākin tēkū, Niger Company sukā yi kashēji kada kōwā yā shigad dà bārāsā don yā sayāř cikin kasā. Kashējin nan dà sukā yī ya yi kyāu tun bà wajen shigad dà bārāsā kasāř Musulmī ba. Àmmā Jāmùs, dà ya kè wannan shī nē babban abin cinikinsu, bà sù yardā dà wannan ba. Sukā yi iyakacin kōkarinsu sù ki bin umurnin, àmmā bà sù ci garī ba.

Sù Farānsai, kuwā, abin dà su kè sō nē--sù hanà Ingilīshi shiga cikin Nijēriyā ta Arēwā don tā zama tāsū. Saboda haka sukā yi kōkarī sù kàrbi mulkin Adamāwā dà Murī dà Bārgū. Kō dà shi kè bà sù sāmū ba, abin nan dà sukā yī ya zama dalīlin tashin hankalī, hař, mā, saurā kadan yāki ya auku tsakāninsu.

Bāyan dà sukā hadā kai sù zama kamfanī, mutānen bākin tēkū bà su dà karfin hanā su sù shiga kasā. Àmmā daga bāya fadā ya tashī tsakāninsu dà mutānen Brass dōmin sun kwācē dukan aikin daukař kāyā cikin jiragē daga hannunsu. Hař mutānen Brass sukā tāsam musu dà yāki à wani garī--wai shī Akāssa.

À can cikin kasā, kumā, akwai abin dà ya fi wannan tsananī. Sarākunan

Nufē dà Ìlòrì sukà yi ta harin kauyukan bakin Kwārà wadandà kē cikin hannun Niger Company, su nā kāmā bāyī. Akà yi wà sarakunan nan kashējī, amma dà sukà ki barī sai akà aikà dà sōjā sù bi masu kāmūn bāyin nan. Akà ci Bidā, akà tūbē sarkīn, akà nadā wani, Ìlòrì, kumā, akà yākē tā. Akà tīlāsta sarkīn yā yi alkāwārī bā yā sākē harin bāyī.

E) Kasār Nijēriyā a Hannun Gwamnatin Ingilā

Cikin 1900 Gwamnatin Ingilā ta karfi aikin hakunci daga hannun Niger Company. Kamfani, mā, sukà kōmā gā cinikinsu kawai. Gā dalīlān dà sukà sà haka---

- 1) Yākin dà akà yī dà Ìlòrì dà Bidā ya muna sarakunan Musulmī na arewā bā zā sù yādā sù bā harin bāyī ba. A nā bukātār mai hakunci wanda ya kē dà karfin tīlāsta musu sù rikā bīn kashējīn.
- 2) Haɾ yānzū akwai tsoron Faransai dà Jāmus.
- 3) Niger Company sun hanā wadansu sù yi cinikī a cikin kasārsu--misalin mutanen Brass dà mukā ambatā. Amma abin dà Sarauniyār Ingilā ta kē sō shī nē kōwā--kō Tūrawā kō mutanen kasā--yā sāmī zarāfin yīn cinikī inda ya kē sō dukā.

Duk dà haka Niger Company ta yi aiki mai amfani dà yawā lōkacin dà ta kē mulki cikin Nijēriyā. Ta yi iyākār karfintā tā hanā harin bāyī. Ta, kumā, hanā shigad dà bārāsā can cikin kasā, kō dà ya kē ta ragē wā kanta ribā nē. Alkawaran dà ta yī dà sarakunā kumā, sū nē sukà bā Tūrawan Ingilishī dānā sakā kafā a kasār, haɾ ya zama sū zā sù yi mulkintā--bā Faransai ba, kō jī. Amma yānzū Gwamnatin Ingilā ta dauki mulkin kasā dà kanta.

An rigāyā an fāra aikin būdewa ciniƙi cikin Nijēriyā ta Arēwā. Misālī, Dr. Barth wanda ya tafi Sakkwatō da Bārnō wajen 1850--bābban dalīlin tafiyā tasā don a kafa aminci tsakanin sarakunansu da Sarauniya Ingila. Cikin 1862 wani, kuma--sunansa Dr. Baikie--ya zo Bida da Zariya da Kano. Aka, kuwa, yi na'am da shi.

Daga baya, saboda kōkarin Faransai da Jamus su sami kafuwa cikin Nijēriyā, ya zama wa Ingilishi dōle su tabbatad da aminci tsakaninsu da sarakunan Arēwā. Saboda haka aka yi alkawari da manyan sarakuna da yawa su ba su iko su yi ciniki, su kadai, a kasashensu.

Ammā sarakuna ba su cika alkawarin nan ba, domin suka sani Ingilishi za su hana kamun bayi. Saboda haka su sarakuna ba su cika so Ingilishi su shiga cikin kasashensu su yi ciniki ba, tun ba sarakunan Bida da Kwantagora ba. Saboda haka da Gwamnatī ya karfi Niger Company bisa hakuncin kasa, suka fara mai da hankali a kansu, suka kai musu yaki, suka tūse su.

Bayan wannan aka rubuta wannan takaɗda zuwa Sarkin Musulmi a Sakkwatō domin a yi aminci da shi--

"Bismillāhi--rrahmāni--rrahim. Tsira da aminci su tabbata ga Annabi mai karamci.

"Gaisuwa da aminci da girmamawa mai yawa zuwa ga Sarkin Musulmi Abdullāhi dan Sarkin Musulmi Atiku.

"Bayan wannan i na so in sanad da kai... cewa Sarkin Bida da na Kwantagora su na zaluntar mutane shekaru da yawa. Sun nuna sarauta ba ta cencence su ba. Musamman cikin kwanakin nan sun hari garuruwa da kauyuka da su ke kusa da biranensu, sun kufantad da wurare masu yawa, har karkara ta koma daji, jama'a sun halaka, saura sun watsa. Banda wannan sun fada wa mutanena masu tafiyar da takaɗdu cikin jiraga ba gaira ba dalili. Sun

kwācē takārdū, sun sācē kāyan dà kē cikin jirāgē sun bātā. Sabōdā haka na tūbē sarākunan nan, na ajiye 'yan yāki kusa dà birānensu don su hana yāki su kārē jama'a.

"Gā zāncen Sarkin Bidā--nā nadā Makū maimakon Abūbakar. Don wannan zā kē gānē bā ni dà Rīyayyā bisā Filāni kō addīninkū, sai, dai, sarkī yā yi ādalci banda zālunci. Gā zāncen Kwantagōrā, kumā--miyāgun mutānē dà yawā sukā sō su kōnā birni. Watakila bāyī nē wadāndā iyāyengijinsu sukā wahal dà sū, watakila, kuwā, masu dukan kāyan 'yan yākina nē. Ammā Sarkin Yākina ya sā mayākā dà masu dukan kāyā su kwānā su nā kashe wutā. Sabōdā haka bārnā bā tā yi yawā a birni ba.

"I nā sō jama'a su zaunā lāfiyā tare dà ādalin sarkī. Sabōdā haka na aikō makā dà takārdā kē nadā sarkī wandā zāi yi ādilci. In ya yi haka zān taimakē shi in gōyi bāyansa. Kā aikō shi wurina dà takārdā. Nī, kumā, zān nadā shi Sarkin Kwantagōrā dà dukan sūtūrā dà dārajantāwā. Ammā kē fādācē shi idan yā ci amānā ya yi hā'inci, abin dà ya sāmī Sarkin Kwantagōrā Nagwematse, shi, mā, zāi sāmē shi.

F.D. Lugard"

18 Māris, 1901

Bā a sāmī amsar wannan takārdā ba. Sā'annan akā tafi 'Yōlā indā sarkī ya tsayā dà yāki dà kāmūn bāyī. Akā cī shi, akā nadā wani. Daga nan cikin 1902 akā bi ta Bauci, akā tūbē sarkī--wani mashahūri na kāmūn bāyī--akā nadā magajinsa. Akā tafi Bārnō, akā tabbatad dà Shaihu cikin sarautar Bārnō.

Duk lōkacin nan sū Sarkin Musulmi dà Sarkin Kano bā su rabu dà nufin su yāki Turāwā ba--kō dà ya kē Turāwā sun nūnā musu su nā sōn aminci dà sū. Sā'annan cikin 1902 Sarkin Musulmi ya fitad dà maganar yāki a sarari. Ya rubuta takārdā zuwā Gwamna cewa--

Ya nā sō yà yi sàbon gidā. Bā yā iyāwā shī dà kànsà. Sai, dai, ya nēmō Audù maginī. Sukà gamà hankālī, sukà yi shāwarā.

Tankò ya cē ya nā sōn gidā m̀ai kyāu m̀urabbā'ī, dà dākunā hudū, dà sōrō, dà tàfarfārā, dà zaurē; kōfār gidān à kudù kō à yāmmā.

Audù ya cē ya yàrdā--"sai gōbe zān nēmō maginā m̀asu taimakōna. Mā yi shāwarā, m̀i zō m̀i shātā gidā daidai dà yaddā ka siffānta minī."

Dà sāfē sukà zō. Tankò ya bā sù igiyā dà fārtanyā dà itātuwā gājērū. Sukà shātā gidā m̀ai kusūr wā hudū dà kōfā à kudù. Sukà shātā dākunā gidā hudū, dà tàfarfārā, dà sōrō, dà zaurē.

Tankò ya cē wā Audù, "nawā nē kudīn lādan ginī?" Audù ya cē, "kōwānē dāki sulē gōmā shā biyū dà sīsī." Tankò ya cē, "ā'ā. Sulē gōmā shā dayā zān bāyār, àmmā sai an kārē ginī sōsei." Audù ya yàrdā.

Ya nēmō lēbūrā sàbā'in kō tēmanin, ya cē musī, "aikī dāgā sāfē zuwā àzahār kwabō shidā." Sukà yàrdā.

Ya sàyi tūlūnā hāmsin, dà gārmunā gōmā, dà fārtanyōyī àshirin, dà kwandunā àrbā'in, dà dūndūrūsai bakwāi--sū nē àbīn dà zā sù isa aikī.

Audù ya cē, "inā wurīn dà zā à sārī kasañ ginī?" Tankò ya cē, "à tudūn cān zā kī sārā, àmmā kadà à barī wurīn yā yi rāmī."

"Tō shī kē nan. Nā jī. Mā lūrā dà shī dà kyāu."

Sai sukà kāmā aikī, sukà sārī kasan nān bisà-bisà. A nā jikē ta dà ruwā wandà sukà dāukō dà tūlūnā tun dà sāfē hār àzahār, lōkacin tashīnsū dāgā aikī.

Sukà bañ kasa tā jikā tā kwānā. In gārī yā wāyē, kumā, dà zuwānsū sai sù fādā matā dà sārā dà kārīnsū--su nā kwābā ta dà ruwā dà gāske hār tā kwābū. In tā kwābū zā sù bañ tā tā sākē kwānā.

Idan gārī yā wāyē, dà zuwānsū sai sù sārī kasan nān--su nā zubā matā ruwā kadan-kadan, su nā tākāwā dà kafāfunsū. Wadansu, kiwā, su nā tārā ta

"Daga gare mu zuwa gare ka. Dadai ban yarda ba wani daga cikinku ya zauna da mu. Ba za mu jitu da ku ba har abada. Faufau ba ruwana da ku. Babu wata ma'amala tsakanimmu da ku, sai ta tsakanin Musulmi da kafirai--yaki--kamar yadda Alla Madaukaki ya umurce mu. Babu iko babu karfi sai daga Alla Ta'ala."

Da ganin wannan takarda nan da nan aka yi shiri. Aka tara 'yan yaki kadan, aka ci Kano. Daga nan aka nufi Sakkwato--karo daya aka ci birni, sarki ya gudu. Manyan Sakkwatawa suka zafi wani, aka nada shi a matsayinsa. Bayan wannan babu wani yaki mai yawa.

A hankali cikin shekara biyu kasa ta soma gyartuwa. Sa'annan aka fara kafa mulki na kwanciyar rai. Talakawan da suka sha wahalar Filani suka yi muina da zuwan Turawa. Sai sarakuna kadai ne suka nuna rashin so. Galibin sauran mutane ba su kula ba. Wannan shi ne dalilin da 'yan yaki kadan suka iya cin kasa mai yawa nan da nan, babu yaki mai tsanani.

Bayan da aka ci kasa aka yi shela cewa za a bar kowa a addininsa da al'adarsa. Kumarsu, suka bar Filani su na sarauta. Wadannan dalilai suka sa hakuncin kasa ya yi sauki.

F) Yadda Zaman Yanzu Ya Fi Na Da

Yanzu wadanda sun iya tunawa da yadda Nijeriya ta ke kafin Turawa su mallaki kasai ba su da yawa--sai dattijo daya-daya wanda ya tsufa sosai. Saboda haka galibin 'yan zamani su ke ganinsa kamar ba wani abu ba ne. Ba yadda za su iya kwatanta halin kasa na yanzu da yadda ya ke da, tun Turawa ba su zo ba. Amma ya sake da yawa saboda gyaran kasa da Turawa suka yi. Saboda haka, kuwa, in an tona yadda halin kasa yanzu ya bambanta da na da, za a ga yadda mulkin Turawa ya arzuta Nijeriya.

1) Kwanciyar Rai da Rashin Zālunci--

Kāfin Turāwā sū karbi kasā akwai manyan sarākunā da kanānā da yawā. Kōwā ya nā ikon kansa. Gālibī mā, su nā kin jūnā. Saboda haka, kullum a nā yāki tsakaninsu--babu sakin jiki ga talakawa. Cikin yake-yaken nan talaka bai san lokacin da za a fado masa ba, a kone gidansa da amfanin gonaarsa, a kashē kō a bauta da shi da iyalinsa. Idan, kuwa, ya yi sa'a, ya tsira daga hannun abokan gaba, sai wata rana ya fada a hannun 'yan'uwansa--domin idan sarakuna ba su da hujjar yaki da wata kasā sukan fada wa talakawansu don su sami bayi.

Ga, kuma, zaluncin jakadu--yadda sukan matsa jama'a su karbi haraji fiye da abin da aka yanka musu. Ga wuyar samun gaskiya wajen shari'a ga talaka saboda kwadayin alkalai. Ga, dai, azabar da a ke gwada wa wadanda shari'a ta ka da su, da munin kurkuku.

Ga abin da Gwamna Lugard ya fada batun kurkuku Kano--

"Na duba kurkuku da kaina. Ya na da kofa kankanuwa-- tsonta kafa biyu da rabi, fadinta kafa daya da rabi... Banda wannan ba ta inda iska za ta shiga... Dazu-dazu aka zuba mutane metan baki daya a ciki. Tun da ya ke filin ciki sukwaya kafa 238 kadai ne, ko wurin tsayawa babu. Kowane dare sukan mutu saboda matsawa. Da wayewar garin akan fito da gawawakinsu... Aka nuna mini wani babban kududdufi inda a ke cire kayukan mutane, da wani, kuma, kusa da babbar kasuwa, inda a ke yanke ga606i kowace rana."

Saboda yawan mugunta da rashin adalci da zalunci wadansu wurare mutane suka watsa. Ko sun zauna ma, babu albarka da zaman lafiya.

A kwatanta wannan halin da kasā ta ke ciki da da na yanzu: Tun da Turawa suka karbi kasā yaki da kamin bayi sun kare. Mutane suka saki jiki suka yi ta

nōmā bā tsōrō kō indā bā su dà yawā, mā. Abīn dà ya sā wannān yā yīwū--dōmin an hanā sarākunā sū yi yāki dà jūnansū. An hanā kōwā yā ajiye 'yan yāki sai Gwamnā. Dalīlin dà akā ajiye 'yan yāki ā yānzū bā don sū yi yāki ba, sai don sū hanā. Aikinsū (a) sū kārē kasā dāgā wadāndā su kē sō sū shigō matā dà yāki (misālin Jāmus dà suka shigō dà yāki ta Kamārū cikin 1914), kumā (b) sū hanā mutānē sū yāki makwabtansū.

Sharī'ā, kumā, tā gyāru. Tūrāwā bā sū warwāre abīn dà kē mai kyāu ba. Indā zai yīwū, kumā, mutānen kasā sū su kē hukunta jūnansū. Ammā an yi iyākacin kōkarī ā hanā kārbaṛ rashawā. Ā hankalī, kumā, akā fid dà miyāgun ālkālai. An gyārā kūrūkai. An kawad dà gwadā āzābā mai rādādī irin ta dà.

Ammā duk dà haka bā ā sākē sharī'ō'ī dà āl'ādun kasā ba. Sarākunā dà ālkālai dà hākimai su nā rike dà sarautārsū, su nā ta hukunci bisa ga āl'ādāṛ kasā. Ābū dayā nē kawai ya sākē--ākwai mulki cikin kasā wanda ya nā dà ikō yā hanā ā bātā sharī'ō'īn nān dà zālunci.

Yawancin abūbuwā ta wajen kwānciyāṛ rāi dà hanā zālunci suka gyāru sōsai. Ammā haṛ yānzū mutānē dà yawā suka dāmu ā kān yaddā Tūrāwā suka karfāfa hannuwān Filānī. Kamaṛ yaddā mukā rigā mukā ganī mulkin Filānī bā shi dà karfi dà yawā sā'an dà Tūrāwā suka mallāki kasāṛ. Haṛ, mā, yā yīwū ā cē, idan Tūrāwā bā sū zō sū karfāfā su ba, dà kyaṛ zā sū dadē cikin mulki.

Ā wadansu wurārē, kumā, Filānī bā sū yi yawā ba, ammā sū nē masu sarautā kō ā wajējēn. Maimakōn dà Tūrāwā sū mai dà sarautā ā hannuwān arnan kasā, suka karfāfa mulkin Filānī, kō dà ya kē sū Filānī bā sū nē 'yan kasāṛ ba, kumā, mulkinsū yā kusa fāduwā. Sabōdā wannān mutānē dà yawā bā sū ga bambanci dà yawā tsakānin zāmanin Filānī dà na Tūrāwā sai, dai, ta wajen zāncen yāki dà na bāyī.

2) Karuwaṛ Arziki

Cikin zāmanin dà a kē yāki dà harin bāyī dà zālunci yawancin mutānen

Nijēriyā matalautā nē kwarai. Dōmin in mutum bai san zai iya girbe abin da ya shuka ba, ba zai kara gonaarsa yadda za ta wadace shi ba. Kumā, a zamanin nan mutum yakan ji tsoro ya tara dukiya don kada sarki ya gani ya ji kyashinsa, har ya kama shi ya kasho ko ya bauta sabili da dukiyaarsa.

Ammā, da kasa ta sami lafiya, arzikī ya soma karuwa, aka kara mai da hankali a kan sana'a da noma. Kumā, a wannan lokaci mutanen Turai da Amirka su na son amfanin kasan nan da gasko, musamman man kwakwa, da kiraga da gyada da auduga. Aka taimaki mutane su sami kasuwar wadannan ta wurin yin hanyoyin kai su zuwa bakin teku.

Aka fara hanyoyin jirgin kasa tun kafin aka karfi Nijēriyā ta Arewa. Jirgin kasa ya kai Ibadan daga Ikkō cikin 1900. Cikin 1911 ya kai har Kano. Cikin 1916 aka yi wa Kwarā kadarko a Jebba dōmin a rika jan wagononi daga Kano zuwa Ikkō ba da sauke kayā ba.

A wannan shekara, kumā, aka gama hanya jirgin kasa daga Port Harcourt zuwa Enugu. Daga nan aka yi ta kara wadansu har, ga shi, yanzu an sami hanyoyin jirgin kasa wajen mil 1,900. Babu shakka jirgi ya na da amfani ga matafa, amma amfaninsa ta wajen daukar kayā ya fi wannan. Saboda shi ne cinikin Nijēriyā da wadansu kasasho ya karu da yawa.

Akwai hanyoyin mota ko'ina wadanda akan rika gyarawa da kudin Gwamnati ko baitulmal. Galibin amfanin wannan don a kai kayā zuwa jirgin kasa.

Wannan ciniki da kasashen Turawa ba zai yiwu ba sai da manyan jiragen teku. Amma kasa Nijēriyā ba ta da mashigai masu kyau da yawa. Saboda haka aka kawo gwanayen Turawa su gyarta mashigai, su kawad da rairayi da dukan abin da ke hana jirage su shiga a daure su inda babu tsoron hatsari lokacin da a ke yi musu labtu.

Yanzu, kuwa, a na yin kokari a nuna wa mutane yadda za su kara samun riba

dagà wajen àbìn dà su kè sayāwā, arzikin kasā yā kārū. Sabōdà hakà a kè kāwō wadansu Tūrāwā don sù taimakē sù. Misālī, Likitōcin Shānū su nā yīn wani aiki mai amfānī na hana cīwō gā dabbōbin gidā, kamař sū shānū dà awākī, dà na karā kyān fātunsu.

Tūrāwan Gōnā su nā kōyā wā mutānē dabārā yaddā amfāninsu zai fi kyāu. Kumā, su nā shigōwā dà irī mafi kyāu kamař na audugā dà na shīnkāfā. Aikin Tūrāwan Dāji, kumā, sù kiyāye itātuwā masu amfānī, sù dasā sabbābin irī dà zā sù amfāna kasā.

Duk wannan yā zama dalīlīn dà cinikī ya kārū dà yawā à kasā Nijēriyā. Kārūwā cinikī, mā, ita cē kārūwā arzikin jama'ā. Amfānin kasā dà a kè sāmū yānzū yā fi na dà kwari dà gaskē, hař a nā sāmū rārāř dà a kè sayā wā Tūrāwā. Dà kuđīn dà a kè sāmū sai à sayi hājāř Tūrāwā. Kō talākā yānzū yā iya sayen àbìn dà dā bā shi à kasan nān.

3) Kafawāř Makarantū dà Tsarin Lāfiyā

Kwānciyāř rai dà arzikī irīn dà Nijēriyā ta sāmū yānzū àbìn gōdiyā nē, amma sū kadai bā sū isa ba. Dōmin rashīn lāfiyā dà jāhilcī sū, mā, muhimman magābtan zaman lāfiyā nē kamař yāki dà zāluncī. Cūtā takān kashē mutānē dà yawā kōwacē shēkarā à Nijēriyā sabōdā rashīn sanīn māgānī dà hanyāř jiyā māi kyāu. Sabīlī dà wannan aka kāwō likitōcī, aka ginā asibitī dà yawā don taimakon wadandā kè cīwō.

Cikin manyan garūruwā a nā kōkarī, kumā, à kāwō ruwā mai kyāu wurin zaman mutānē. An tashī tsayē à hana ānnōbā dà cūcē-cūcē sù shigō--kamař sū cīwōn bērā, kutuřtā, cīwōn barcī, dà kūrkunū. Kō irīn wadannān sù shigō sai à kau dà sū. Misālī, cikin 1928 cīwōn bērā ya kama mutūm à ĩkkō, amma sabōdā kōkarin likitōcī cikin 1931 sai biyāř kadai.

Gā zāncen karātū, kuwā--lallē in kasan nān zā tā cīgāba sai mutānenta sù

kāru dà sani. Dōmin wannan aiki Gwamnāti ta sāmi taimako daga wajen su Mishan--
wato, masu koyad da addinin Kirista--wadanda suka kafa makarantu da asibitoci
da yawa cikin Nijeriya. A na, kuwa, taimakonsu da 'yan kudi don wannan aiki.
Banda makarantun Mishan, Gwamnāti ya kafa wadansu da yawa da kansa.

Abin da muka ambata ya zama samfur kawai daga cikin abubuwan da suka
gyaru bayan da Turawa suka zo. Wadansu abubuwan da aka kawo sababi ne,
wasu, ma, su na nan tun da, amma sai wajen sarakuna da masu arziƙi. Amma a
yanzu ko talaka ya na shan amfani komo da komo. Wannan shi ne babban abin
da ya raba irin mulkin da kasa ta ke da shi yanzu da wanda ta ke da shi tun
kafin zuwan Turawa.

SĀSHĪ NA GŌMĀ SHĀ UKU: SANA'Ō'Ī II

A) Aikin Fata

Jīmā aikin masu hakuri nè, haɗ wadansu nā yi mata kirārī, sukan cē,
 "Jīmā rōmon jābā, gā kitse, gā wārī!" Wātō gā sāmūn kudī, amma, fa, sai an
 daure. Dōmin, kuwā, aikintā dā wahalā, kumā, sai an sā jimirī, dā kai zūciyā
 nēsā.

Idan ka jē gidan majēmī, in bā kà kai zūciyā nēsā ba, tō, yānzū kà zubad
 dā abīn dā ka cī. Zā kà tarad dā gidān kacal, guntāyen fātū kō'inā, sai
 kudājē kē bī. Gāshin fātū, kuwā, wannan bā ā māganārsā, don kō'inā ka dūbā
 zā kà gan shī. Gā kwatarnin ruḅī jagwār, gā fātū rarratāye an shānyā dōmin
 sū shā iskā. Idan, kuwā, ka sāmī majēmā su nā jīmā, sai kà rikē bākī. Zā kà
 ga kōwānnē cikin kirshen tsūmmā, su nā ta kankarār fātā. Amma, fa, idan kà ga
 sun shigō kāyan adō, sai kà cē bā masu arzikī kamaṛsū. Haɗ, mā, in bā kà san
 yaddā a kē jīmā ba, sai kà cē bā sana'ār dā zā kà yī sai ita.

Majēmā bā sū iyā cīn abinci mai zāfī dā hannū, dōmin, kuwā, ruḅin nan dā
 kē jēmē gāshī, shī, mā, ya nā dā lahanī gā hannuwānsū, haɗ, mā farcensū sukan
 fita, kō hannū ya sālē, in sun cī.

Idan majēmī ya sayō fātār akwiyā kō ta tunkiyā kō ta kōwacē irin dabbā,
 sai yā zō gidā yā danna ta cikin kwatarniyār ruḅī, yā baɗ tā tā kwānā biyū.
 Ruwan ruḅin dā mā shiryayyē nè. Akān zuba masā tōkā, dā garin 'yā'yan
 gabāruwā, dā wani irin itacē mai yadō dā kairayī, wanda a kē kirā daddōrī.

In fātā tā yi kwānā ukū kō hudū, ta ruḅā, majēmī yakan azā ta bisā wani
 gungumē, kō turmī, kō, mā, kan dūtse. Sai ya bī ya nā kankare gāshin dā wata
 irin wukā mai kōtā biyū. Ta haka haɗ yā mai dā ita suḅul. Idan yā gamā, sai
 yā wankē ta sal, yā shānyā, tā būshē. Daga nan sai yā nēmō 'yā'yan bagāruwā
 yā sā ta ā cikī game dā ruwā, tā kwānā dayā kō biyū. Idan tā yi kaurī tā

hada jiki, sai ya fita ya rataya ta ta sha iska kadan.

Sa'annan zai hau aikin cuda. Zai mika ta, ya na janta, ya na bude ta, ya na murza ta da hannu, ya na shafa mata mai. Ya na haka har dukan fata ta mika sosai. Sa'annan sai ya goge da dutsa, ta kara yin kyau. Kumam, sai ya kai ta mashanya, ya rataya ta ta busha har ta yi fari. Ita ce fara fata.

Idan fara majemi ya ke bukata, sai ya ba ta fara, ba wani aikin launi. Idan, kumam, ya na bukatar tura ta, sai ya tura. Akan tura ta a maisha ta ja, ko baka, ko algashi, ko korino, ko rawaya, ko ya yi mata tiri da gangamo. In ja ce ya ke bukata, sai ya tura da karan dafi. In baka ce, sai ya shafa mata kwaloko, wato wata irin tawada-tawada, da a ke jika ta da su kashin makera, da gabaruwa, da karo. Rawaya, kumam, sai ya tura da wani irin bawo--gangamo--da sukan dandaka, su jika.

Bayan majemi ya kare nasa aikin, sai ya kai kasuwa, ya sayar wa dukawa su yi abin da suka ga dama da ita. Dalilin da a ke tura fata launi iri-iri, don su dukawa su yi ado da zane a kan abubuwan da su ke dinkawa ne. Wani lokaci sukan dinka abu daya da fata mai launi iri-iri, kamar matashin kai, ko jaka.

Bari mu ga amfanin fata. Idan ka yi tunani a ranka, sai ka ga amfanin da a ke yi da ita ba ya larsatuwa. Ita, ma, ta na taimakon mutum cikin zamansa na duniya.

A nan Nijeriya, idan ka lura, sai ka ga galibin lokacin da manomi ya tafi aiki a gona, ko maharbi zai shiga daji, ko Bararo za shi kiwo, sai su daura warki. Kun sani wannan ba don maganin sanyi ba ne, amma don ya fi alawayo jimirin wahala ne. Ita fata, ba ta da saurin kewa, su na iya kutsawa ko'ina cikin kaya. Makera, ma sukan daura warki don maganin wuta.

Har wa yau, idan ba fata, hawan doki ba zai yi dadi ba. Da ita, kumam,

a kē yīn sū wāgā, dà tēkī, dà asulkūmī, dà burgāmī, dōmin daukāř kāyā à kán jākunā dà takarkarai. Kāi, kusan duk mutūm na dūniyā ya nā amfānī dà fātā. Dūbi wanzāmai, kāyansū na askī duka cikin fātā su kē. Sā'an nan fatake sai dà takalmā zā sū iyā jūrē tafiyā mai nīsā. Gā salkā, kumā, ta zuba ruwā. Maharbī, shī, mā, dà fātā ya kē dīnkā kwārīnsā na zuba kibau. In kā jūyā gā kāyan adon dāki, kumā, gā su kujērū dà a kē sā wā fātū, dà sū kushīn, dà matāsan kāi masu adō iri-iri.

Tun dà ya kē mun ji lābārīn dūkawā dà majēmā, tō, bārī, kumā, mū dan lēkā gā masu yīn takalmī. Sū nē wadansu mutānē masu yīn aikī dà kirāgā dà fātū. Kusan kōwānē babban gārī à cikin Nijēriyā ta Arēwā akwai ūnguwā daban na masu yīn wannan sana'a.

Masu yīn takalmā, irīn wadandā a nā cē dà sū fadē, sukan sayō kirāgā wurin mahautā. Bāyan sun zō gidā sai sū sā wukākensū, sū rēdē 'yan guntāyen fātāř dà ta yi rākī à kēwayen kirgīn, sū daidaita bākīnsā. Irīn wadannan guntāyen fātun, kūwā, bā zabad dà sū a kē yī ba, sai sū dafā su, sū maishe sū abinci.

Bārī mū kōmā bisā aikīn 'yan takalmā. Dā sun gamā rēdē kirgīn, sai sū shānyā shi yā būshe. Sā'an nan sū fēsā masā ruwā kānā sū nūfi mabugā. Ita mabugāř, wani irīn kātōn gungumē nē. Sai sū azā kirgī à kānsā, sū daukō kulāke sū shiga bugū. Gālibī, bā mutūm dayā kē yīn wannan bugū ba, sai, fā, in bā shi dà mataimākī. In sun dūkā su nā bugū, ko mutānēn dà kē can nēsā zā sū iyā jīn nīshīnsū. Wannan ya daga kulkī ya bugā, sai kajī ya yi wani nīshī, "Yih!" Wancan kumā ya bugā, ya amsā, "Hoh!" Hakā zā à rikā jī "Yih, Hoh! Yih, Hoh!" Idan sun fārā bugūn, bā sū bārī sai sun ji kirgīn yā yi taushī libis.

Bāyan sun kārē wannan, sai sū jē sū turbūde kirgīn nan à cikin kasā.

Sai sù káwō ruwā sù bulbulā à kái, don kirgín ya tsimā, yà yi taushí sōsai.
Duk tsananí bā yà wūcē kwānā biyū kō ukū, sai sù tōnē.

B) Sākā

Idan ka dēbē nōmā dà kírā, bābū sàna'ā̀r dà ta fi sākā̀ taimakon mutum.
Dā can can, káfin mutum ya san sākā̀, bā shi dà wata zuturā, sai ganyē, kō
sāwon itācē, kō fātā. Ya nā ganin audugā ta nā tsira cikin dāji, amma bai
san abin dà zai iya yi dà ita ba. Sai yanzu gā shi haɾ nōmā ta ya kē yi,
kumā, sākā̀rta ta zama babbar sàna'ā̀r à dūniyā.

Kun sani, tun káfin Tūrawā sù zō, mun iya sākā̀ à Nijēriyā. Sun tarad dà
mū dà audugārmū, mātammū su nā kadī, a nā sākā̀. Amma à zuwānsū mun kōyi
zānē iri-iri, mun kārā kyautata tamū.

Mu nā dà masākā̀ iri biyū--ta mazā dà ta mātā. Ta mazā, itā cē ta farī
dà sākī, ta mātā, kuwā, ta gwadō. Kāyan aiki na mazā sun fi na mātā yawā.
Na mātā, sū nē shikashikai na itācē, dà dan jifā, dà allērā, dà akwashā.
Amma na mazā, bāyan allērā, gā kōshiyā, dà matsēfī, dà kunkurū, haɾ dà sū
kai-ka-zō. Sākā̀r mazā gālibi sàna'ā̀r cē ta gadō, à birānē, mā, haɾ ūnguwā kē
garē sù musamman. Amma ta mātā ta kōwā cē--māganin zaman kawai à gidā.

Idan masākin farī zai yi sākā̀, sai yà fārā yin wadarin zāren. Sā'an
nan yà zurā shi cikin matsēfī dà allērā, yà mīkē shi dà nisa kamaɾ kafā
hamsin, ya dannē dà kunkurū don kadā yà yi rākī. Kumā, sai yà shiga tārīyaɾ
zārē à kwarkwarō, yà sā à kōshiyā. Sā'an nan yà daurā matakai--sū, kuwā 'yan
sandunā nē dà kē daure dà allērā. Idan akā taka mātākan nan, sai allērā tà
būdē, à jēfā kōshiyā, à bugā dà matsēfī. Sai à kōmō dà jifā, à sākē bugāwā.
An dingā haka kē nan, karaf-karaf, karaf-karaf. Nan dà nan sai kà ga sākā̀
ta tashī.

Amma mātā bā sū aiki dà matakai. Sū, tāsū sākā̀r, kumā, ta fi ta mazā
fādī, sai, dai, ta mazā ta fi tāsū tsawō.

Dà yawà akan yi sàkà dà farin zàré kurum, àmmā in a nà sòn adō akan yi tiri iri-iri. Idan dà bakin zàré a kè sō à yī, sai à kai marinā à rinā. Idan, kumā, jā nè, sai à turā shi dà garūrā kō karan dafi. Rawayā, kumā, sai à sà zabibi.

À wadansu wurārē, misālīn Katsinā, masākā na kauyē sukan tārū sù kafā masākārsù kusa dà gōnākinsù. Wannan dabārā cē--gā su, su nā tsarīn gōnākinsù, su nā, kumā, aikin sākārsù, kāfin lōkacin girbin dāwā kō aikin gyadā ya isa.

À Ilōrin, kàn iyākā Nijēriyā ta Arēwā dà ta Kudū, yāwancin mazaunan wurin Yarbāwā nè. Kusan à cē sun fi kōwā iyā sākā. Duk kasan nān inda ka ga zanen sākā mai tsādā, wanda a kè kirā dan-isai, kō rigā 'yar-isai, daga Ilōrin suka fito. Tun kāfin zuwān Tūrāwā, mutānen kasa Ilōrin sun rigāyā sun iyā sākā kwarai, mazansù dà mātansù. Su nā yīn adirē mai kyān gaskē, dà sauran zannuwā masu zānē, jā, kō bakī, kō farī, ko wani mai rātsi-rātsi. Ha Tūrāwā sukan sayi irin zannuwan nān sù aika dà sū Ingilā samfūr. Sai sù sākā irinsù dà māshīn, sù aikō dà sū Nijēriyā à sayar dà arāhā. Àmmā ha yanzu sākā Yarbāwā ta hannū ta fi ta māshīn darajā dà karkō.

Sabodā kōkarin mutānen Ilōrin, dà nācēwā wurin sàna'ārsù, shī ya sà suka gwanancē, suka shaharā. Kumā, zaman kasa kusa dà kurmī, shī ya sà mutānen kè iyā sāmūn kāyan tiri--wātō sū bāwon itācē, dà 'yā'yān, dà ganyāyē, dà saiwōyī.

c) Rini

Bāko--marinī

Maude--manōmin bābā

Bāko. Salāmū alaikun.

Maude. Alaika salāmū.

Bāko. Nā sāmē kà lāfiyā?

Maude. Lāfiyā lau.

Bāko. Mādallā.

Maude. Ālhamdu lillāhi.

Bako. Inā lābārī?

Maude. Sai alhērī.

Bako. Mādallā.

Maude. Mē a kē yī à garinku yānzū?

Bako. Sai rinī.

Maude. Mādallā. Nī, mā, i nā sō in ji yaddā a kē rinī tun tūni. Gā shi, i nā dā gōnār bābā.

Bako. Nā kōyā makā, dai. Āmmā aikin dā wūyā kadan.

Maude. Mēnō nē wūyansā?

Bako. In zā kà yi rinī sai kà hakā rāmī mai zurfī kamañ misālin kafā biyār.

In kà hakā shi, ya haku, kà nēmō dūtse mai fādī kēwayayyē, kà shigā dā shī, kà sā shi à gindin tukunyañ bābā. Dūtsen nan zai zama māganī gā tūkin bābā, kada muciyā tā fasā gindin tukunyañ bābā. Sai kà nēmi kasā mai kyau kà shāfē tukunyañ daga samā hañ kasā. In tā shā iskā sai kà nēmō kātsī.

Maude. Mēnē nē kātsī?

Bako. Āshē, bā kà san shī ba? Ya nā nan à wurin masu karōfī. Shī, kuwā, kasā cē na tsōfon bābā wanda akā cūrā shi cūrī. Cūrī, akā gasā shi dā wutā yā zama fari. Shī nē mukan cē "kātsī."

Maude. Ila gānē.

Bako. Idan kà sāmō shī, sai kà kwakkwābā shi dā ruwan dagwalō.

Maude. Bān san dagwalō ba.

Bako. Shī, kuwā, nē na tsōfon bābā.

Maude. Āshē!

Bako. Sā'annan kà nēmō gāshin jīmā dā dāfārā dā kashin dōkī zallā. In yā kwābu kà bañ shī yā kwānā ukū kō hudū. Sā'annan kà būdē shī, ka nā dībārsā, ka nā sā shi wani rāmī karamī, ka nā dakā shi dā taḡaryā. Ita, kuwā,

dāfāran nān an jikā ta cikin randunā. A nā dībāŕ ruwan nān, a nā zubāwā tārē dā gāshin jīmā. Sā'annan a farfāsa kāshin dōkin nan yā zama gārī, à zubā shi, kumā, cikī. Sai à rufē shi.

Maude. Àshē hakā ya kē? Aikin dā wūyā!

Bako. Ai, dā wūyā manā.

Maude. Kō zān hākura nē?

Bako. Sai kà daurē! Sannū bā tā hanā zuwā.

Maude. Tō shī kē nan.

Bako. Sai mu kōmā māganāŕ kātsī tukūna. In yā kwānā biyū sai à sākē dā'āwā, à kārā ruwan dāfārā haŕ kātsī yā biyū, yā zama bābū sauran wadansu kūrunkūsai à cikī. Sai à rufē shi à kārā kwānā biyū. Sā'annan nē zā à sākē dakāwā bābū ruwā dā yawā à cikī. A nā dēbō shi, a nā shāfē tukunyaŕ bābā dāgā samā haŕ kasā yā yi daidai dā dūtsēn nan. Tukunyaŕ bābā ta sāmū kē nan.

Maude. Mādallā. Yāyā zā à yī yānzū?

Bako. Sā'ad dā bābankā ya nūnā ya isa yankā, kà yankō shi kà tsibā shi gū dayā. Kà rufē shi dā ciyāwā haŕ yā rūbā. In yā rūbā kà daddātsā shi kamaŕ yaddā a kē daddātsa ciyāwāŕ dōkī.

Maude. Dā mē zān daddātsā shi?

Bako. Dā kurādā.

Maude. Tō, nā jī.

Bako. Idan yā dātsu, sai kà kunkūngā kà nēmi 'yan kudī, kà shiga gārī kà nēmō tōkā. In kà tārā ābīn dā ya isa sai kà dēbō ruwā kà cika tukunyaŕ bābā haŕ bākī tsib. Sā'annan kà rikā dībāŕ gārin tōkan nān ka nā wankā shi cikin tukunyaŕ bābā. Idan tā kārē sai kà dēbō bābā ka nā aunā shi kwāndo-kwāndō, ka nā zubāwā cikin tukunyaŕ bābā haŕ iyākaŕ ābīn dā zāi ishē ta--misālīn

kwandō gōmā. Sā'annan à rufē. Bāyan an rufē zā à bař shi yā kwānā ukū kō hudū, sai à zō dà muciyā à yi tānadin, tukī.

Maude. Dà wacē irin muciyā zā mù yī? Zān kàrbē tà à wurin mātāta?

Bako. Ā'ā. Muciyāř tukin bābā daban ta kē. Akan yī tà dà gōrā kō itācē mīkakkē mai karfi--bā kamař yaddā mātā sukan yi tāsū dà tukurwā ba.

Maude. Tō, nā jī. Mù jē gaba.

Bako. Āmmā dud dà hakā bā kā iyā tukā shi kai kadai rānař farkō. Sai kā yi gāyyař mutūm biyū kō ukū tukūna--kōwā dà muciyā tasā. Zā à zō, a nā tukāwā, a nā jēfāwā dà karfi hař yā yi kumfā, bābā, kuwā, yā kōmā kasā. Sai à kawō bōtō à rufē.

Maude. Bābā yā nūnā kē nan?

Bako. Haba! Gārājē bā saurī ba nē. Dà sauran aikinkā kadan. Sai bābā yā kwānā biyař sā'annan kà zō kà sākē tukāwā. Sai kà zuba gārin kātsī, kà mayař, kà rufē. Kullum zā kà zō ka nā dūbāwā. Īdan kà zō sai kà sāmī ālāmā ka nā kadāwā dà ita.

Maude. Mēnē nē ālāmā?

Bako. Wani dan karā nē karamī gasā biyū kō ukū, shī nē ālāmā. Kullum hakanan hař yā sōmā yīn kwārī--bābā yā nūnā kē nan.

Maude. Mēnē nē kwārī?

Bako. Lōkacin dà ka sā ālāmā ka kadā bābā, sai kumfansā ya dunkulā--shī nē akan cē "kwārī." Bābū sauran wani aiki, sai, fā, in bābā ya yi gardamā, shī nē yakan hanā shi kāmā tufāfi. Sai an nēmō gārin dōrawā kō na wākē, à yi masā māgani. Sai yā warkē yā kōmō hālinsā na dā, ya nā rini dà kyāu.

Maude. Nā gōdē.

(Tankō ya shigā, ya yi salamā, sukā amsā.)

Bako. Mē ya kē tafe dà kai?

Tanko. Nā kawō rigā nē rinī. I nā sō a yi minī kōrē.

Bako. Kawō, mū ganī. Nawā zā kà biyā?

Tanko. Sai abin dà ka cē.

Bako. Kā bā dà sulē biyā?

Tanko. Ā'a, yā yi yawā. Nī, dai, nā bā dà sulē ukū.

Bako. Tō shī kē nan, nā yārdā. Āmmā sai jībi zā kà sāmū.

Tanko. Allā yā kai mū.

Bako. Amin.

(Sukā tafi gidā sai gōbe. Dà garī yā wāyē Bako dà Maudē sukā dāwō.)

Bako. Yānzū zān nūnā makā yaddā a kē rinī sōsai. Bā zān sā ta cikin bābā tūkūna, sai à cikin dagwālo haŋ ta jīka. Gā shi, zān fīsshē tā yānzū, zān matse. Zān jēfā ta cikin tukunyaŋ bābā. Mu nā jūyāwā, mu nā fitad dà ita à waje, mu nā kōmāŋwā.

Hakā zā mū yī haŋ tā yi bakī. Sai mū baŋ tā tā shā iskā kaŋan. Sai mū maishē tā. Sā'annan zā mū sākē yī kamar yaddā mukā yī dà farkō, tā zama bābū sauran fari-fari kō shūdī-shūdī à jīkintā. Rinīn ya tabbatā kē nan. Yānzū zā mū kai tā wurin ruwā mai tsarkī, zā mū wankē ta sarai, bābū sauran tōkā à jīkintā.

Sai mū kai tā mashanyā mū rātayā tā būshe. Shī kē nan, aikin rinī ya kārē. Sauran bugū.

Āmmā tun dà ya kē zā kà kōmā gidā yāu, bā zā kà sāmū sukūnī kà dūbi aikin bugū ba. Don hakā nā lābārtā makā yaddā a kē yī.

Maudē. Nā gōdē. Kā yi wahalā dà nī yāu.

Bako. Bā kōmē. Dà fārī, zā à yi tsādaŋ bugū dà shūnī. Kīlā zāi kai sulē biyū.

Idan an yi tsādā, kà nēmi mai taimakō wandā zāi kāmā makā bugū, kà dāuki rigā kà shimfidā ta à mabugā.

Zā à gōgà mata shūnī a nā fēsà ruwā cikī dà bāi. Sai mai taimakonkà yà yi shirin bugu.

Zai dauki kulki ya nā bugun riga dà shī kō'inā barkatāi. Ya nā tafiyā, ya nā dawowā sau dà yawā bābū iyākā, har tā fārā wālkīyā tā yi karfī. Rīgā ta bugu kē nan. Ammā tun dà farkō kà lūrā kadà kà shimfida rigan nān bisà wata 'yar tsakuwā. Ita cē takān sà gangau. Bugu ya tabbatā, an yi laimā kē nan.

Ammā in a nā sōn kōrē, sai à nēmō wani dūtse akan cē dà shī kankarā.

Zā à shimfida rigan nān bisà kān wani itacē mai fādī gōggagē misālīn allō. Sai à bi rigan nān a nā gōgēwā dà karfī.

Duk wālkīyan nān tā bayyanā tā zama kamař madūbī. Bā kà iyā rabē tsakānin albadā dà albadā. Shī nē mukan cē "kōrē." Sai à nēmi takardā mai fādī à rišīye rīgā à cikī. Kōrē yā sāmū kē nan.

Maudē. Lallē kà yi gwanintā.

Bako. Ā'a, gādō nē.

D) Kīrā

1) Kīrāř Kāyan Aikī

Kīrā, dai, ta nā dāgā cikin mānya-mānyan sana'ō'ī na kasař Hausā dukā, bā kasař Kanō kadai ba. Kumā, ta nā dà amfānī kwarai gama duk yawancin sana'ō'ī na kasan nān bā sū yīuwā sai dà taimakon wani abū wandā ya fitō dāgā gūn makērā. Gā misālī--masu aikin gōnā, lallē sū bukāci garmā dà fartanyā dà magirbī. Tō, sū, kūwā, wađannān abūbuwā dà akā zānā, lallē sai dà taimakon kīrā tūkūna akan sāmē sū.

Kumā, aikin hannū, kamař dinkī, sai dà allūrā dà almakashī dà basillā. Kai, hāsālī dai, mā, duk sana'a ta dūniyā bā tā yīuwā sai an gamā dà sana'āř kīrā.

Sā'ad dà mutum ya kè sò yà kòyi sàna'ar kīrā, tun dà farkō zugā ya kè farā yī. Daga nan in yā iyā zugā sōsai, sai yā fārā kīrār kanānān abūbuwā kamař laujē, dà fartanyā, dà kibiyā, dà bidā, dà dundurūsū, hař ya kai gā kīrār dāgi dà wukā. Kumā, sā'ad dà makērī ya fārā gwanintā sai yā fārā kērā sarkā dà gīgar dà kyaurē dà alkidirī dà wadansu kāyayyakin aiki kanānā.

Wadannan sū nè kāyayyakin kīrā--dà zugāzugī, dà uwař makērā, dà arautakī, dà masābā, dà zartō, dà, kumā, wurir hūrā wutā à gawayī.

Kōwanē dayā daga cikin wadannan ya nā dà amfāninsā. Uwař makērā ita cē warlā akan sā karfē à kanta sā'ad dà akā daukō chi daga cikin wutā, à yi ta dūkansa dà masābā hař à kērā abin dà a kè bukātā. Gawayī, kuwā, amfāninsā don hūrā wutā. Zugāzugī, kuwā, sū nè wadandā akan hūrā wutā dà sū. Arautakī, kuwā, a nā amfānī dà shī don daukō karfē daga wutā sā'ad dà ya yi jā.

Gā siffar zugāzugī: sai à nēmi fātār akwiya dayā waddā akā yi mata salkā, à sē ta cikin ruwan bagaruwā a nā murtsukā ta hař tā yi taushī. Sā'annan à shanya ta tā būshe, à sassakā wani itācē nè mai kamař algaitā. Wajen babban bakin itācen nan zā a sā wuyan akwiyān nan. Wajen karamin bakī, zā à kērā wani karfē mai kamař kwarkwarō à sā masa. Wajen karfen nan a kè sawā bakin wutā. Wajen babban bakī, kuwā, wātō gindin akwiya, a nā gyārā wadansu itātuwā gūdā biyū wadandā tsayinsū daidai nè dà bakin fātā, à dinkā su wannan wajē dà wannan wajē. A nā sā wata fātā à bāyan itācen nan waddā a kè sā hannū don à ji dādin daukār bakin zugāzugī. Wannan dayā kè nan. Zā à yi wani kamařsā, kumā, dōmin dà hannū biyū mazugī ya kè zugā.

Su nā ajiyē à kasā à gabansa, sā'annan yā daukā, yā būdē hannuwānsā--būdēwař zugāzugī kè nan. Sai, kumā, yā runtse hannuwānsā, ya mai dà sū kasā dà matsawā. Dà haka iskā zai rikā fita ta bakin can na kasā. Sāboda haka, gawayī zai yi jā wur. Daga nan, sai à sā karfen dà zā à kērā.

Uwaɓ makɛrā, kuwā, wani karfɛ nē a kē kafāwā à tsakiyāɓ makɛrā kō gēfɛntā don à bugā karfɛ kānsā.

Gawayi, kuwā, icɛ nē wanda akā kōnā, kumā, à farfasā shi yā zama gutschattari. Shi, kuwā, dà icɛ mai karfi a kē yi kamaɓ kirya.

Àkwai makɛrā iri biyū. Àkwai na babbakū--watō masu kirāɓ tamā. Kumā, àkwai na farfarū--watō masu kirāɓ farin karfɛ dà tūtiyā. Makɛrā, kumā, su nā dà wani irin karfɛ wanda su kē hadā karfɛ dà shi--sūnansā sinadari.

Kumā, yawancin makɛrā su nā dà asiri wanda in sun yi, wuta bā tā kōnaɓsu. Sū makɛrā, kumā, wani sā'i sukan yi wā abōkan adāwā tasu kētā--sukan karya māganin abōkan adāwan nan nāsū haɓ wuta takān kōnē su. Shi, kuwā, asirin nan bā sū bā kōwā sai 'yā'yansū, kō wani yadajjen baransū wanda ya dadē ya nā yi musū bautā.

Masu aikin karfɛ sun san indā tamā ta kē. In sun ga indā ta kē, sai sū tōnā babban rami. Kumā, sai sū gina babbaɓ randā sū sakā ta cikin ramin nan. Ita, randāɓ, ta nā dà ramummukā gidā ukū. Kōwanē dayā daga cikin ramin nan akan sanya zugazugi biyū. Sā'annan zā à sā wadansu kattān samari majiyan karfi sū yi tā zugā. Su nā haka haɓ karfɛ yā narkē. Daga nan sai sū dēbē marā kyāu wajē dayā, sū baɓ mai kyāu wajē dayā.

Makɛran babbakū bā sū yin farin ciki sai sun ji an fara cida à gabas tukuna, domin idan an yi cida dokacin mai aikin gōnā dà mai gyaran gidā sai sū yi ta kōkarin nēman kāyan aiki gūn makɛrā. Amma cikin sauran lokaci, kuwā, cikin sajaran-majaran su kē.

Makɛran farfarū, kuwā, sukan sōmā murna tun daga masomin girbin gērō haɓ yā zuwā girbin dāwā. Daga nan haɓ zuwā lokacin tōnaɓ gyadā, a nā ta kirga-kirgā. Abin dà yakan sanya su farin ciki à lokacin nan--domin matā sukan sāmō kudī daga gūn mazajensū, sai sū yi ta sayen tasoshi dà kwandagē dà lallagā kunnē à gūn makɛran farfarū.

2) Kirar Mùtum-Mùtumĩ

Al'amarin nan ya na da ban mamaki. Da farko, idan za a yi mutum-mutumĩ sai a bidõ yumbũ a gyara shi da kyau, a fid da tsakuwar da ke ciki, a cudanyẽ shi da kyau.

Sa'annan za a gina kwanyar kai da yumbun, a gina haɓa ta gamu da kwanyar. Sai a yi hanci da idanu, a gyarta dumbaun baki. Bayan haka, kuma, za a sanya wani itacen da aka gyarta kamar wuka, a shafe mutum-mutumin da shi. A na sa ruwa kadan, a na shafe shi har ya yi kyau, sa'annan a shanya a rana ya bushẽ.

Daga nan, kuma, sai a naka danko a zuba bisansa. Idan ya yi karfi sai a sanya wuka a na karcewa. Za a karcẽ shi da kyau sa'annan a hura wuta a sa wuka cikin wutar. Da ya yi zafi kadan, sai a dauka a manta ma danko domin ya damfari da kyau. Ta haka za a gyarta idanu da gira da baki da haɓa da gemu.

Sa'annan za a bidõ itacen nan mai kamar wuka a na tsomawa cikin ruwa, a na mannawa ga danko, a na shafe shi. Sai a shafe shi da kyau ya na walkiya.

Idan mace ce, kuwa, sai a yi mata zankaye--wato, adon gashinta ke nan. Yadda a ke yin zanko--a na murza danko kamar igiya da ruwa, ya yi tsawo, sa'annan a yayyankẽ shi a manta bisa kai, sa'annan a sa aska a tsattsage.

Bayan wadannan, kuma, sai a yanka 'yan gajerun danko, a kakkafa bisa kai, kuma, sake murza wani dankon da ruwa, ya yi tsawo kamar igiya, a ninka biyu, a daidaita su da juna, a aza bisa zankayen, a manta. Abin da ya saura za a yankẽ a yar.

Daga nan mai aikin zai yankẽ wani danko mai fadi, ya yi kunnuwa da shi ya manta. Amma sa'ad da zai manta sai ya sanya wuka cikin wuta, ya manta ga danko. Idan ya gama wannan, sai ya debi yumbũ ya rufe kwanyar kai duk gaba daya da yumbũ, ya bar kafa kadan, ya shanya ya bushẽ. Sa'annan zai zauna--wannan ya karẽ. Sauran sai zubin karfe.

Yadda a ke yi--idan aka debō wutā, a zuba cikin murfūn kīrā, a sanya zugāzugī a nā hūrā wutā a zuba gawayī. Sā'annan zā a dauki mutum-mutumin a dōrā bisa wutā, a zuba ruwā cikin kaskō kō tāsā. Idan mutum-mutumin nān yā yi zāfī, sai dānkōn dā ke cikī yā narkē. Sai a daukō shi a dōrō hantsakī bisa kaskon ruwā, a dōrā mutum-mutumin bisānsu, dānkō ya rikā tsiyāyewā.

Hakānan a ke yi haɗ dānkō yā narkē dukā, a tsiyāyē shi cikin ruwā. Sā'annan sai a zuba gawayī dā yawā cikin murfū, a dōrā mutum-mutumin bisa wutā, kumā, a daukō sandaɗ karfē a dinga sārāwā, a sārā dā yawā a zuba cikin tukunyaɗ kīrā. Sā'annan zā a tōnā gawayī a sā tukunyaɗ cikī, a mai dā gawayī a rufē, a kāwō mutum-mutumin a dōrā bisa wutāɗ haɗ yānzū.

Sai a dinga zugā, a nā jujjūyā kasan nān ta mutum-mutumin haɗ yā yi jā. Sā'ad dā karfē ya narkē sai a daukō mutum-mutumī a tōnā rāmī, a kafā shi cikī dōmin yā tsayā dā kyāu.

Zā a būdē kafāɗ a zuba narkakken karfē a cikī. Idan yā cika, tō--yā yi kyāu ke nan. Idan bai cika ba sai a kārā dōmin yā cika. Idan ya cika aiki ya kārē ke nan. Sai a ajiyē shi haɗ yā yi sanyī sā'annan a faffāshē. Sai ka ga mutum-mutumī mai kyāu.

SASHI NA GOMA SHA HUDU: KARIN MAGANA

A) Karin Magana1) Satements of Universal Truth

1. Abin da aka yi shi jiya, za a yi shi gobe.
2. Abubuwan duniya nan su na da lotonsu. Abin da dadi ya na da makarinsa, abin da wuya, kuwa, ya na da makarinsa.
3. Gaba da gabanta.
4. Garin dadi ba kusa ba ne.
5. Hauka dangi-dangi ne--kowa da iri nasa.
6. Jiki magayi.
7. Jiya ba yau ba, in ji tsofuwar da ta tuni da kwanan gida.
8. Kome dauda, ruwa ya na wanke fuskai.
9. Kome na bisa ta yi kasa.
10. Kome na duniya wani na gaba da wani.
11. Kome na duniya wuka fawa ne--ya yanka guzuma, ya yanka karsana.
12. Kome nisan jifa kasa ya ke faduwa.
13. Kome runtsin gado a bar wa mai tunjere wurin.
14. Kome yawan ruwansa kogi ba ya kin kari.
15. Kome zurfin ruwa da yashi a ciki.
16. Kowa ya ga zabuwa, da zanenta ya gan ta.
17. Kowa ya yi kashi a inuwa, ya bar ta.
18. Kowane bakin wuta da nasa hayaki.
19. Kowane mutum a dakiinsa yaro ne.
20. Kwai a baka ya fi kaza a akurki.
21. Labarin zuciya a tambayi fuskai.
22. Laifin baba rowa, laifin yaro kyauwa.
23. Laifin dadi karewa.
24. Maciyinka ba ya ganin ramarka.

25. Mai gaya maka gaskiya ya na nesa.
26. Mai ido daya ba ya gode Alla sai ya ga makafu.
27. Makiyinka ba ya yabonka ko ka kama damisa ka ba shi.
28. Sama ba ta komo kasa har abada.
29. Sarki goma, zamanin goma.
30. Sarkin da ya halicci Sarkin Musulmi shi ya halicci jaba.
31. Tsohon doki mai sane.
32. Wanda bai ci arzikin wani ba sai ya mutu matsiyaci.
33. Zuwa da kanka ya fi sako.

2) Instructive Analogies

1. Abokin lalatacce, lalatacce ne.
2. Abokin sarki, sarki ne.
3. A gidansa kare yakan zagi kura, amma ba a daji ba.
4. Alhaki kare ne, mai shi yakan bi.
5. Alheri gadon barci ne.
6. Alla shi ne sarki.
7. Arziki rigar kaya.
8. Baza farin ido babu gani.
9. Bashi hanji ne, ya na cikin kowa.
10. Biyan bukata ya fi cin riba.
11. Da auren karuwa gara kiwon zakara.
12. Da babbar rowa gara karamar kyauta.
13. Dare rigar magu.
14. Dasasshe ya fi shukakke.
15. Da tsirara gara bakin bante.
16. Duniya mace da ciki ce.
17. Dan asali ya fi shigegge.

18. Dan'uwā rīgar̃ kayā nē.
19. Fatauci bā gayyā ba nē.
20. Fāwā ta gāgarī 'yan fāwā barē 'yan fincē.
21. Gani yā fi jī.
22. Ganin garū bā shiga birni ba nē.
23. Garājē bā karfī ba.
24. Gāra rōkō dā sātā.
25. Gaskiyā tā fi dōkin karfē karfī.
26. Gaskiyā tā fi kwabō.
27. Gīwā ā wani garī zōmō.
28. Gurbīn idō bā idō ba nē.
29. Gwaurō yā fi tūzūrū sarnā.
30. Hadarī bā ruwā ba nē, alāmā cē.
31. Hakurī hatsin tukunya nē, bā shi dā wuyar̃ karēwā.
32. Halī zānen dūtse, bā mai shāfēwā.
33. Harārā bā mārī ba cē.
34. Harbī ā wutsiyā yā fi kuskurē.
35. In dā abinkā a kē kaunaṛkā, in bābū abinkā karē yā fi kā darajā.
36. Itācē dayā bā kurmi ba nē.
37. Jikī yā fi kūnnē jī.
38. Kadan, mā, gayyā cē.
39. Kamā dā wānē bā wānē ba.
40. Kifī ā ruwā sarkī nē.
41. Kō bā ā gwadā ba līnzāmī yā fi bākin kāzā.
42. Kōmē dādin kidā kurūm yā fi shi.
43. Kō sarkī bā yā fi mace wāyō.
44. Kurūm, mā, maganā cē.
45. Kwānā ā bukkā yā fi kwānā ā bēnē marā kuḍī.

46. Kàramin sanì kùkumì nè.
47. Karfín mace sai yawan magana.
48. Lāfiyār jikī arzikī nè.
49. Laifī tudu nè, sai ka take naka ka hanci na wani.
50. Mugun naka shi nè nagarin wani.
51. Namiji barkono nè, sai an tauna za a san yajinsa.
52. Rana tsaka maganin dari.
53. Rashin sani ya fi dare duhu.
54. Samu ya fi iyawa.
55. Sarki ya fi mutane amma Alla ya fi duka.
56. Shimfidaƙƙa fuskā ta fi shimfidaƙƙa tabama.
57. Tsōfon dōkī ya fi sābon takalmi.
58. Tsūmmān da ke naka ya fi riga wani.
59. Wanda ya ke inuwa, bai san wani ya na rana ba.
60. Yunwa yakan mai da yaro tsōfo. Koshi yakan mai da tsōfo yaro.
61. Zama da mai turare ya fi zama da makari--ko bai ba ka turare ka shafa ba, ka ji kanshi.
62. Zama lafiya ya fi zama Sarki.
63. Zuciya mutum birninsa.
64. Zumi zuma nè.

3) Proverbs Involving Cause and Effect

1. Abin da baki ya daura hannu ba ya kwancewa.
2. Abin da ya taɓa hanci, ido sai ya yi ruwa.
3. Aikin gona da wuya; idan ya kare, da dadin ci.
4. Albarkacin kaza kadangare ya sha ruwan kasko.
5. Annurin fuskā kaurin hanji.
6. Ba bako ruwa, ka sha labari.

7. Bābū tsuntsū bābū tarkō.
8. Bā dōmin tuwō akā yi ciki ba.
9. Bā don tsawō akān ga watā ba.
10. Bā kā bā mutūm kibiyā yā kōmō yā harbē kā dā ita.
11. Bārēwā bā tā haifun dān dā bā yā gudū.
12. Dā kunnē yā jī, dā jiki ya tsirā.
13. Dā kūrā ta nā dā māganin zāwō dā ta yi wā kantā.
14. Dā sāfē akān kāmā fārā, in rānā tā yī sai sū tāshī.
15. Dabārā tā fi karfi.
16. Dīkā wā wādā bā yā hanā ka tāshī dā tsawonkā.
17. Harbī gā dān jākī gādō nē.
18. Idō, wā ka rēnā? "Wandā ni kē ganī yāu dā gōbe."
19. In an gāji, kō ā rānā sai ā hūtā.
20. In dā zākī ya san zāi sāmī abinci cikin sarkakiyā dā bai fitō sararī ba.
21. In, dai, rākumī dā girmā, kāyansa, mā, dā yawā.
22. In kā ga bērā ya nā kaiwā ya nā kāwōwā, kyānwā bā tā gidā.
23. In kā ga mutūm nā rawā ā kāsūwā, bā rān nan ya fārā ba.
24. In kā ga rākumī ya nā cīn kayā, bā dōmin dādī ya kē cī ba.
25. In kā ji mutūm nā tsōron kirā yā yi laifī.
26. In ka nā dā kudī dā yawā, kā bā mātārka sai kādan. Kādan yāu kā bā
tā dā yawā, gōbe ta nā sōn kārī.
27. In ka nā dā mace dā mūgūn hālī, zūciyārka bā tā hūtawā.
28. In kidā yā sākē, rawā sai tā sākē.
29. In kunnē yā ji mūguwār māganā wuyā yā tsērē.
30. In mūguwār kāzā tā fārā shiga akurkī sai tā tsarē duk waddā ta zō
ā bāya.
31. In nā rēnā kāzā kō rōmontā bā nā zō.

32. In nā ga kūrā dà rānā, yāyā zān yārdā tà cījē ni?
33. In wūyā bā yā shīgā, amfānī bā yā zamā.
34. Inā ruwan makāfō dà kunyā?
35. Indā wutā ta kāmā, nān a kàn bī tà à jī dīmī.
36. Indā akā san darajār gōrō, nān akan nēmā masā ganyē.
37. Irin dà akā shūkā, shī yakan tsirō.
38. Kifī bā yā kibā sai dà nāman 'yan'uwā.
39. Kōwā yā ci albasā bakinsa zai yi wārī.
40. Kōwā ya haɗiye tabaryā yā kwānā tsaye.
41. Kōwā ya sanī--rāriyā takan zubar da ruwā.
42. Kōwā ya shūkā zambā tā tsira à gōnā tasā.
43. Kōwā ya tunā dà bāra bā zai jī dādin bana ba.
44. Kōwā ya yi, ā yi masā.
45. Kōwā ya yi cinikin karyā yā yi biyan gaskiyā.
46. Māganin kiyayyā rabuwā.
47. Mai kwikwiyo shī nē dà karē.
48. Mai būnū à gindī bā yā zuwā gudummawār gōbarā.
49. Mai gawār sā bā yā rasā mai fīdā.
50. Mai nāmā yakan nēmi wutā.
51. Makāfō ya rasā idō, yā cē idō ya nā wārī.
52. Mashēkiyā in bā tà tsarē iskā ba sai kaikayī yā rufē ta.
53. Mūgū ya san makwancin mūgū.
54. Rashin farin watā taurārō kē haskē.
55. Rashin tuwō a kē cin wakē.
56. Sā zūciyā gā cī, shī ya kawō jīn yunwā.
57. Sabodā karen gidankā kakan ga karen gidan wani.
58. Sai ruwā yā yi yawā akan bā dōkī.

59. Tafiya sannu kwana nesa.
60. Tsoro a daji, kunya a gida.
61. Tsutsan nama ita, ma, nama ce.
62. Ungulu ba ta sauka banza.
63. Waiwaye maganin mantuwa.
64. Wake daya yakan bata gari.
65. Wanda ba ya noma ba ya ganin farin ido a gidansa.
66. Wanda bai gode wa Allā ba, ya gode wa azabarsa.
67. Wanda bai sha kashi ba ba ya jin "bāri."
68. Wanda ya ke son rawa sai ya koya wa dansa kida.
69. Wafar fida gwa ba gima gare ta ba sai, dai, kaifi.
70. Wuta ta ci danyē ballē kekassashē.
71. Yarō bai san wuta ba sai ta kona shi.
72. Yarō da gari abokin tafiya da manya.
73. Yawan magana yakan kawo karya.
74. Zama da madaukin kanwa shi yakan kawo farin kai.

4) Exhortations to Proper Conduct

1. A bar kaza cikin gashinta.
2. A rashin sani kaza ta kwana a kan dami da yunwa.
3. A tambayi mai kundumi labarin kitso?
4. A yi hankali, kada a sha ruwa da haki.
5. Abin wani da wuya, nemi naka.
6. Abokin kuka ba a boye masa mutuwa.
7. Ba a ba kura ajiyar nama.
8. Ba a gama wuta da shiwa.
9. Ba a hawan sama sai da tsani.
10. Ba a koyon karatu ran tukuri.

11. Bā à rēnà zākin gwandař dāji dōmin bā à bā tà ruwā ba.
12. Bā à sà karfē biyū à wutā.
13. Bābū laifī bābū tunānī.
14. Dā mugunyař rawā gwammā kīn tāshī.
15. "Dā nā sanī" kyēyā cē.
16. Dan kázā nā yi wā kwai dāriyā?
17. Dōkā dāgā gidā takān fārā.
18. Don tuwon gōbe a kē wankē tukunyā.
19. "Fāda-fādē bā yi ba nē," in ji kunkurū.
20. Gidā biyū māganin gōbarā.
21. Hanā wani, hanā kai.
22. In kā ga mutūm shiru-shirū, sai kā gaishē shī kamař māi cīn tuwō dā hagū.
23. In ka nā cīn ɓaure, kada kā tōnē cikīnsā.
24. In rānā bā tà fādī ba, kada à rēnā gudūn kunkurū.
25. In zā kā hūtā kā hūtā à bābbař inuwā.
26. Iyā ruwā fid dā kai.
27. Kada à nēmi gudū gā arahař dōkī, shī, dai, yā yi hanīniyā kawai.
28. Kada à jira dāmuna kāfīn à baibayā.
29. Kada à yi kitsō dā kwarkwatā.
30. Kada kā yi shūkā à idōn makwarwā.
31. Kada kā yi tsammānin alhērī indā bā kā ga fuskā ba.
32. Kada kázā tà yi mūrñā idan ta ga a nā jān hanjin 'yař'uwāta.
33. Kada kōwā yā yi kūkā don wani, yā yi kūkā don kāsā.
34. Kadan zā ka tāfiyā gā wurin mutānē māsū hankalī, kada kā dāukī marāsā hankalī tārē dā kai.
35. Kārambānin akwiyā, gai dā kūrā.
36. Kāyan sammakō, dā marāicē akān daurē shi.

37. Kīwòn kái yā fi kīwòn dabba.
38. Kōmē dādin tuwō bā yā kīn māi.
39. Kōmē kā yi, kà nēmi ābin kankā.
40. Kōwā yā bā dā bāshī yā sō dambē.
41. Kōwā yā ci lādan kuturū yā yi masā askī.
42. Kōwā yā rēnā tsayāwār wata yā hau yā gyārā.
43. Kōwā yā sāmi rānā sai yā yi shanyā.
44. Kōwā yā yi sammakō yā hūtā dā rānā.
45. Kwādayī mā būdīn wahalā.
46. Iāi hankalī yakan bā kāzā ruwā dā dāmūnā.
47. Nagārī ya nā sai dā kansā.
48. Rāmīn mūguntā ā ginā shi gājērē.
49. Tūsā bā tā hūrā wutā.
50. Iyō bā yā sayi tābā sai yā jī tā tūkūnā.
51. Yaddā akā dāmā ā shā hakanan.
52. Zābī makwābī tun bā kā sayi gidā ba.

5) Exhortations to Patience

1. Ā rashīn tuwō akan ci wākē ā kwānā.
2. Ābīn dā ruwan zāfī ya dafā, in an hākūrā, ruwan sanyī, mā, sai yā dafā.
3. Alkamā bisā dutse, Allā yakan bā kī ruwā.
4. Bā kullum a kē kwānā ā gadō ba, wata rānā kō ā kasā sai ā kwāntā.
5. Bābū hūtū gā talakā.
6. Bāwān dāmūnā, tājīrin rānī.
7. Cīwōn idō sai hākūrī.
8. Dā rārāfē yārō yakan tāshī.
9. Dōmīn munāfūkī gārī bā yā kīn wāyēwā.
10. Don hanmunkā yā yi dōyī, bā kā yankēwā kā yar.

11. Hākuri māganin dūniyā.
12. Hākurin kāyā sai jāki.
13. Kō a Kwārā dā tsibirī.
14. Kōmē, kā hākura dā shī, kā ga bāyansa.
15. Kōmē lalācēwaṛ mutūm bā yā rasa rānā tasa.
16. Kōmē nisan darē garī yā wāyē.
17. Kōwā yā kākura dā wuri yā ga dubū.
18. Hahukūrcī mawadaci.
19. Mai hākuri yakan dafa dūtse yā shā rōmonsā.
20. Rabon kunkurū bā yā hawā samā.
21. "Sannū bā tā hana zuwā," in ji kunkurū.
22. Sauri yā haifi nawa?
23. Wākā dayā bā tā kare nika.
24. Yau dā gōbe kā iyā.
25. Yau dā gōbe shī yā sā allūrā ginin rījiyā.
26. Zuwā dā wuri yā fi zuwā dā wuri.

6) Exhortations to Activity

1. "À bari yā hūcē," shī yā kawō rabon wani.
2. À dauki kare ran farautā?
3. À kashē wutā tun ta nā kankamwā.
4. Allā yā cē, 'Tashī in taimakē ka.'
5. Amfanin hankali aiki dā shī.
6. Barin kashī a ciki bā yā māganin yunwā.
7. Dā yayyafi kōgi kan cika.
8. Damin kifin badi a kē kōmā.
9. In kā ga gēmun dan'uwankā yā kāmā wutā, zubā wā nākā ruwā.
10. Kā jēfā gurasankā bisa gā ruwā, zā kē samē shī bayan kwānaki dā yawā.

11. Kàràtū, farkonkà madācī, kàrshenkà zumā.
12. Māi nēmā ya nā tārē dà sāmū.
13. Rīgākafī yā fi māganī.
14. Sārā dayā bā yā kā dà itācē.
15. Tāfiyā sannū, kwānā nēsā.
16. Tīlās bā tā rasā dākin kwānā.
17. Tun dà zāfī akan bugi karfē.
18. Wanda bai ji "bari!" ba, yā ji 'hōhō.'
19. Yāu dà gōbe māganin wata rānā.
20. Yāu garē kā, gōbe gā wani.
21. Zōmō bā yā kāmūwā daga zaune.
22. Zūmuntā ā kafā ta kē.

7) Exhortations to Caution

1. Bā ā raba harshē dà haḳōrī.
2. Birnin kūrā bā ā sā karē dillanci.
3. Gwanin ruwā, shī ruwā kē cī.
4. Haḳōrin dāriyā, shī yakan yi cīzō.
5. In an ga macījiyā ā kwānce sai ā cē bā zā tā yi sārā ba.
6. Indā wani ya yi rawā akā bā shī kudī, in wani yā yi, sai ā bā shī kāshī.
7. Inuwar gabaruwā, gā sanyī, gā kayā.
8. Jā dà bāya gā rāgō bā gudū ba nē.
9. Kōwā yā rēnā karamin abū bai tākà kunāmā ba nē.
10. Kō dà birī ya zama wāwā, bā yā wāsā dà itācē mai kayā.
11. Kafā bā tā zama indā bābū kasā.
12. Maganā bā ikō maganar banzā.

13. Rashin sani ya sa makafu ya taka Sarki.
14. Wani ya mutu ka na yi kukansa, ba kukansa ka na yi ba, sai kukan kanka.
15. Yawon dare ba na dan akwila ba ne.

8) Miscellaneous Meaningful Observations

1. A na kukan karya, ga mutuwa ta zo.
2. A na wahala neman aure ba kudi.
3. A nemi jini ga fara?
4. Abin da babba ya gani ya na kasa, yaro, ko ya hau rimi, ba zai gan shi ba.
5. "Abin da wancan ya ce, haka na ce," kirarin mai tsoro.
6. Abin mamaki kare da tallan tsire.
7. Ai, karya ba ta yi diya, sai ta yi fure.
8. Aiki yaro inda ya ke so, ka ga saurinsa.
9. Aikin banza makaho da waiwaye.
10. Alamar ragi ta na ga daurin bante.
11. Amfanin abin ado daurawa.
12. An fado daga kan dabiho, an zarce cikin rijiyu.
13. Ba a yin nitsa a masaki.
14. Ba dama a yi aron bakin mutum a ci masa albasu.
15. Ba dama teshan Kano.
16. Ba ruwan kura da kudin akwila.
17. Banza ta kori wofi.
18. Bari sai zakarana ya kyankyashi kwai.
19. Cin danfo ba na kaza ba ne.
20. Da ci da sha duka ciki za su.
21. Da kura da kare ba su gama mazauni.

22. Dāmunaṛ da zā ta yi albarka, tun daga bazarā akan ganī.
23. Dūtseḥ bā yā zamā a kan ruwā.
24. Dūtseḥ cikin ruwā bā ruwansa da rānā.
25. Dan kūkā bā yā zamā dan tsāmiyā.
26. Farin cikin farawo yā iske kōfā ta nā buḍe.
27. Fitsārin tūlū bā na mātā ba ne.
28. Gwanin dōki wanda ya ke kansa.
29. "Haka aka ce" in ji mai bā da labarin karya.
30. Hange bā yā kawo na nesa.
31. Hutan jaki da kayā a ka.
32. In ji kunaman da ta harbi kasko. "Shēgen duniya, ko motsi bā ka yi?"
33. In nā yi maka rānā, kada ka yi mini dare.
34. Ina amfanin kyaun daki bā kōfā?
35. Inuwaṛ giginya da nisa akan sha ta.
36. Iska, bā nauyi gare ki amma ka nā ka da itace.
37. Jariri bai san "babu" ba.
38. Jini bā yā maganin kishirwa.
39. Jini bā yā wankin dauda.
40. Kada ta yi ciki ta haifi wuya.
41. Kamaṛ an jefa allura rijiya.
42. Kibiyaṛ ajali sulke bā yā tare ta sai ta wuce.
43. Kifin rijiya bā yā jin dadi.
44. Ko an kashē biri, ya riga ya yi barna.
45. Ko kasuwa ta watsē yanzu, dan koli ya riga ya sami rabonsa.
46. Kome fadan dorina bā ta fid da kada a ruwa.
47. Kaikayi ya komo kan mashakiya.
48. Kwace gora daga hannun kuturu bā aiki ba ne.

49. Maganā zarañ bünū, in tā fīta bā ā mayarwā.
50. Mai arzikī kō ā Kwārā sai yā sayar da ruwā.
51. Mai bawā bā yā bautā.
52. Mai kafā hudū yakan fādī bare mai biyū.
53. Mai rawar kai bā yā digirgire.
54. Marayā bā yā tsoron mutuwar uwar wani.
55. "Mū jē, mū ganī," maganin makaryaci.
56. Mutum da gishirinsa, in yā sō yā dafa kahō.
57. Nā yi gudun yayyafi, nā shiga macemace.
58. Rokaken ruwā nā dafa wake.
59. Sabuwā da kaza bai hana yankanta ba.
60. Sai an sha wuya akan tuna da Allā.
61. Saran ice da mutum bisa.
62. Sata ta saci sata.
63. Shaho bā yā cin rabon kunkuru.
64. Shekaru bā su fadi kasa sai a jiki.
65. So duka so ne amma, fa, son kai ya fi.
66. Su babu tsarakā, wanka ne.
67. Tambarin talaka cikinsa.
68. Tsintsiya daya bā ta shara.
69. Wanda Allā yā zuba wa garinsa nono ba zai sha da tsamiya ba.
70. Wanda ke cikin ruwā bā yā kulā da sanyi.
71. Wanda ya yi tuwo cikin tulu ya san yadda zai yi ya kwashe.
72. Wani tsuntsu na gudun ruwā, agwagwa, a ciki ta ke kwana.
73. Wanzami bā yā son jafa.
74. "Watakila" ya hana Bature karya.
75. Wurin barnar giwa bā ā kulawa da barnar biri.
76. Yaran zamani tun ba su tafasa ba sukan kone.

B) Cici in Cita

1. Budurwā à gidammù, kulum ta nā wankā.	Mōdā.
2. Dan bakā bāyan sūrī.	Farce à yātsā.
3. Rīgāta gudā dayā, àljīfuntā dārī.	Gidan garā (sūrī).
4. Dākin saurayī bābū kōfā.	Kwai.
5. I nā tafiya tārē dā dan'uwāna, bā nā jīn mōtsinsa.	Inuwāta.
6. Tafiyaṛ mace wadda zā tā haifi tagwayē.	Dumā.
7. Shāmū à kwance, bijimī à tsaye.	Taurārī dā farin watā.
8. Hanyā dayā tā rabu biyū.	Wandō.
9. Baba nā dākā, gēmunsā nā waje.	Wutā dā hayākī.
10. Can zarē, nan zarē, tsakiyā gā mace mai ciki.	Masākī (kōshiyā).
11. Mālam, bude littāfīnkā!	Bēbī (mālam-bude-littāfī)
12. Rāwanin sarkī yā faskārī nadēwā.	Hanyā.
13. Shānuntā dārī, madaurintā dayā.	Tsintsiyā.
14. Kārūwā tā yi adō amma mazā su nā gudu.	Bakā dā kibiyā.
15. Budurwā mai gāshin kai.	Takandā.
16. Furaṛ anīnī, dāmā kōgī.	Hasken watā.
17. Kwaryaṛ babba tā faskārī sudēwā.	Kududdufī.
18. Allā yā yi masā sirdī, bā nā hawā.	Kunāmā.
19. Farin faifai, murfin duniyā.	Taurārī.
20. Ukū-ukū gamā garī.	Murfū.
21. Tā nēmi fakā, an hanā mata tā shigā.	Tufāniyā.
22. Shāmū dubū su nā tafiya, bā sū tā dā kūrā.	Tururuwā.
23. Mātan gidāna su nā tafiya, su nā tāfā hannū.	Kurciyā.
24. Nā bā kà, don mē ka nā kallōna haṛ yanzu?	Karē.
25. Kāramin farkē mai tafiya kasuwaṛ Lāhirā.	Gūgā.

26. Tagwāyē, kō sū yi tafiyã bā sū gamuwā. Kunnē.
27. Kasuwā tā cī tā wātsē, tā bař karē kālā. Harshē.
28. Gōdiyāta da ciki. Bā nā hawan gōdiyāř, sai ciki ni kē hawā.
Dāki da gadō a ciki.
29. Nā wanke kwaryātā. Nā jē gabās, nā jē yāmmā, nā dāwō, bā tā būshē ba.
Harshēn karē cikin bākinsā.
30. Tāka rēshē ka cirō 'yā'yan mutuwa. Tāka shimfidař sarki ka cirē tagiyāřsa.

SĀSHĪ NA GŌMĀ SHĀ BĪYĀR: TĀTSŪNIYŌYĪ V

Tātsūniyā ta 54:

Gizō

Gizō ya nā cikin tāfiyā. Ya cē, "Nī, tāfiyān nan nāwa yānzū, bān san indā zā ni ba. Bān san indā zā ni ba. Nī, yānzū--gā shi, bā ni dā yārā. Bā ni dā ālmājirī, kō gūdā dayā. Āmmā, bāri in tāfi garin sū mālām tunkiya dā mālām ākwiya, in jē, kō nā sāmi 'yā'yansū, in jē, in kařantad dā sū. Ka san, mālāmī bā shi dā darajā sai ālmājirai su nā tārē dā shī."

Sai ya dānki gafakařsa dā jakařsa, ya rātayā. Ya nā tāfiyā, sai ākwiya ta gan shi.

Ta cē, "Af, mālām gizō, ka nā garin nan?"

Sai ya cē, "Ā'a. Yāu, dai, na zō."

"Kai, sannu dā zuwā, sannu dā zuwā."

Ya cē, "Yāuwā, mādallā."

"Kā zō lāfiyā?"

Ya cē, "Ī, lāfiyā kalau, kuwā."

"Kai, mē ya kāwō kā yāu?"

Sai ya cē, "Nā zō nēman ālmājirai nē."

"Kā zō nēman ālmājirai? I nā dā yārō gūdā dayā. Tunkiya, mā, ta cē, ta nā dā yārōntā gūdā dayā. Ta nā sō tā bā dā shī ā makarantā."

Sai ya cē, "Ai, sai mū jē. Ābīn dā ya kāwō nī kē nan. Mālāmī bā yā dā wani darajā sai game dā yārā--ālmājirai."

Sai akā bā shi. Ākwiya ta kāwō, ta bā shi dantā. Tunkiya ta kāwō dantā, ta bā shi.

Sai ya cē, "Tō, wannan ābū ya yi kyāu. Zān, kumā, kōmā gidā in kařantad dā sū. Sai sun yi shēkarā sū kōmō, sū ga iyāyēnsū."

Sai sukā cē, "Tō, shī kē nan. Kū tāfi."

Sai suka tafi. Sai ya dawo gidansa. Sai ya hura wuta. Da ya hura wuta, sai ya ce, "To, dan akwila, na hura wutan nan. Na shiga cikin gida. Ku fada cikin wutan nan kafin in zo."

Sai dan akwila ya dauki takalmin gizo. Sai ya zuba a wuta. Sai ya shiga cikin jakarsa. Sai dan tunkiya ya fada. Ya kone. Ya gasu. Takalmin gizo ya kone, ya gasu.

Shi ke nan. Sai gizo ya tarad da su. Takalmansa da dan tunkiya suka kone. Sai ya dauka, ya karkade tokan. Da ya karkade tokan, ya cinye.

Shi ke nan. Sai ya share bakinsa, ya sha ruwa. Sai ya ce, "Kai, bari, dai, in je, kuma, in waiwai mutanen nan, in gan su. Na bar yaransi, su na karatu da kyau."

Shi ke nan. Sai ya dauki jakarsa. Ya rataya. Ya na tafiya. Ya na cikin tafiyarsa, sai jakar ta na fada, "Gizo wawa, ya ci takalmi. Gizo wawa, ya ci takalmi."

Sai gizo ya ce, "Kai, sanmu jakata, kin iya waka. Sanmu jakata, kin iya waka," har ya iso garin mutanen nan.

Da ya doso garin, dai, ya na ganin garin, kuma, sai ya fasho da kuka. Ya na tafiya, ya na kuka. Kowa ya gamu da shi, sai ya ce, "Yau malam gizo ya zo garin nan, amma ya na kuka. Mun gan shi, abin tausayi. Ko, kuwa, an yi masa rasuwa ne a garin da ya fito?"

Shi ke nan. Sai ya iso wajen mutanen nan.

Suka ce, "Kai, yau lafiya, kuwa?"

Sai ya ce, "Ai, yaran nan duka, Alla ya yi masu rasuwa.

Sai suka ce, "Ai, haka ne mutuwa. Ko ka na kan gadonka, za ta same ka. Ai, duk can kasar ya ke. Sai a yi, kuma, maka kokarin wadansu yaran, ka tafi da su."

Ya nà cikin fadaɗ haka, ya cire jakaɗsa à kafadaɗsa, ya ajiyē. Sai dan akwiyā ya fitō fut! Ya shiga gidansu dà gudu.

Aka cē, "Af, kā cē yāran sun mutu duka. Ai, sai ku kama shi."

Sai ya yā dà jakaɗsa. Kumā, ya fita à guje. Ya nà guda. A nà cē, wā, "Kù tare mālām gizō." Ya nà gudu, "Kù tare mālām gizō." Sai ya fada gidansa.

Shi kē nan. Sai kōkī ta fitō. Ta cē, "Wanē nē ya kē nēman mālām gizō? Mē kuka kawo masa?"

Sai suka cē, "A'a, mu nà bukataɗsa nē, dai, yanzu. Mu nà bukataɗsa yanzun nan, dai."

Sai aka fitō dà shi. Aka kama shi. Aka daure.

Sai aka cē, "Sai à sa masa tara nē, kō, kuwa, yankā?"

Sai aka cē, "Ai, dà ya kē, mālāmī nē, à sa masa fursunā shēkarū mai yawa. In ya tsufa à cikin fursunā, aka fid dà shi, bà zai yi aikin kōmē ba, kumā."

Sai ya zauna. Ya nà yawo hakanan. A nà bā shi dan abinci kadan-kadan.

Tatsuniya ta 55:

Gizō dà Damō

Dà gizō dà damō, su nà nōmā wuri dayā. Sū, kuwa, makwabtān jūnā nē. Sai amfaninsu ya nūnā. Suka girbē hatsi, suka tare wakensu. Duk suka tara à gidā.

Sai kakā, kumā, ta yi. Sai damō ya cē, "Tō, gizō, i nà sō, zan yi tafiyā cin rānī. Gā amfanina à gidāna. Gā, kumā, jama'ata. Na baɗ maka amanā sai na dawō."

Gizō ya cē masa, "Tō mādallā. Allā ya dawō dà kai lafiyā dà alhērī."

Shi kē nan. Ya rakā shi bayan garī. Suka jē, suka yi hannū à mararrabā. Damō ya tafi fataucinsa.

Sai gizō ya kōmō. Zā sū yi kamañ kwānā gōmā. Sai gizō--sai ya dauki wutā. Sai ya sakā à rumbun wākē, ya sakā à rumbun hatsī. Cikin kwānā gōmā, kumā, sai damō ya dāwō.

Shī kē nan. Sai gizō ya sà hannū à kā. Ya nà kūkā. Ya nà cewā, "Mun yi hasārā, mun yi hasārā. Bāyankā dà sētī--dà kwānā bakwai--sā'ilin nān wutañ dāji ta zō. Ta shiga wannan gidā nākā. Bā abin dà ta ragē."

Ya cē, "Bā kōmē. In, dai, wutañ dāji nē ta cī, bā kōmē. Wannan, kada kā yi kūkā. Ikō nē na Allā."

Shī kē nan. Sai damō ya cē wà mātarsā, "Kī dafā ni." Ya shiga cikin tukunya. Ya cē, "Kī dafā ni. Kī hadā kāyan yāji. Kī zuba à bāyana. Kī dafā ni, in nūnā. Kī kai mā gizō."

Sā'ilin nān, sai ta dafā shi. Ya kwānā cikin tukunya. Ya nà girke à kan wutā. Sai dà sáfē ta jūyē à cikin kwaryā, ta kai masa. Ta cē, "Gā shi, in ji damō, ya cē, in kāwō makā."

Ya cē, "Af, wannan wahalā! Gā asārā kamañ wannan ya sāmē shi, i nà yi masā kūkā, kumā, hañ ya kāwō mini wannan wahalā dà ya kē yī. Tō mādallā. Kī gaishe shi."

Sai ya sà damō à gāba, bai sanī ba. Ya nà cī, ya nà cī, ya nà cī. Ya cīnye damō. Sai damō ya tāshi à cikinsā, ya yi masā kàzazā à ciki.

Shī kē nan. Sai ya cē, kái!, cikinsā nà cīwō, cikinsā nà cīwō. Sai ya tafi wajen kurciyōyī, ya cē masū, "Kurciyōyī, kō kun san māgani?" Sū, kumā, su nà masussukā. Sai ya cē, "Kō kun san māganin cīwōn ciki?"

Sai suka cē, "Ai, damō kā cī. Bā zā kā yi rai ba."

Shī kē nan. Sai gizō ya nà tafiya, ya nà kūkā, ya nà cewā, "Nī, gizō, na ci damō, bà zān yi rai ba, bà zān yi rai ba, bà zān yi rai ba, bà zān yi rai ba."

Kurciyōyīn, mā, sukà cè masà, "Tò wannan àbù, dai, bà mù san māgānīnsà ba. Sai kà yī gāba. Kà, kumā, tām̄bāyī wadānsu kurciyōyī."

Sai ya nā tāfiyā, ya nā kūkā. Ya nā cēwā, "Nī, gizō, nā ci damō, bà zān yī rāi ba, bà zān yī rāi ba, bà zān yī rāi ba."

Sai wata kurciyā-ya sāmē tā, ta nā masusukā. Sai ta cè masà, "Kà kōmā gidā. Kà kāmā itācē m̄ai gwafā, kà hau. Kà yī gīrgizā, damō zāi fādō. Daga nan, za kà sāmī lāfiyā."

Shī kē nan. Sai ya kōmō gidā. Ya kāmā itācē m̄ai gwafā. Sai ya yī gīrgizā. Sai damō ya fādō, ya gudū. Sai ya cè, "Tò, dà kyāu. Nī, mā, zān rāmā."

Sai ya cè, "Kōkī, nī, mā, kī dafā ni. Kī zuba gishirī à bāyāna. Kī zuba bārkōnō à bāyāna. Àmmā kadan ruwā ya yī dīmī-dīmī, kī fitař dà nī à cikī. Kada kī bārī ruwā ya yī zāfī in mutū. Kī fitad dà nī. Kī sakā ni à k̄an faifai. Kī rufē, kī kai wà damō."

Ta sakā shī cikin tukunya. Ta hadā wutā. Ta zuba masà gishirī dà bārkōnō à bāyānsa.

Dà ta zō, zā tā būdē tā lēkā, sai ya cè, "Ai, ruwān ya yī dīmī. Fitař dà nī. Kī s̄a ni à k̄an faifān, kī kai wà damō."

Ta fitad dà shī. Ta kwantad dà shī à k̄an faifai. Sai ta rufē dà wani faifān. Sai ta kai wà damō. Sai ta cè, "Akà cè, 'gā shi'. Gizō ya cè in k̄awō makà wannan, kà hūtā dà gājiyā dà wahalā dà ka shā na fatauci."

Sai ya cè, "Tò, mādallā, nā gōdē, kī gaishē shī. Àmmā bā ni dà gōrō."

Sai ta cè, "A, bā kōmē. Wannan àbù, ai, bā kōmē. Sai an jumā."

Shī kē nan. Sai damō ya cè, inā matařsā? Sai ya yī kirantā.

Sai ta cè, "Gā ni".

"Yā kē, mānā, kī daukō minī wukā dà sandā."

Sai gizō ya jī-ya nā cikin faifai--sai ya fita dà gudù. Ya watsaɗ dà gishirin nān dà daddawan nān dà bàrkōnon nān à bāyansa, ya fita à guje.

Damō ya bī shì. Ya fita à guje. Ya cē, "Kù kāmà mīn gizō."

Gizō nā gudù, ya nā gudù. Duk ya kadè bàrkōnon nān dà gishirin nān à bāyansa. Shī kē nan.

Tātsūniyā ta 56:

Tsōhuwā dà Sarkī

Tsōhuwā ta sayi dan mārakī. Ta nā kiwō, haɗ ya zama bijimī. Bā yā fitā à rānā.

Shī kē nan. Sai gizō ya sāmī lābārī, "Tsōhuwā ta nā kiwōn bijimī haɗ ya zama bijimī babba, yā yi māi. Bā yā fitā à rānā."

Sai gizō ya zō gidan tsōhuwā, ya cē, ya nā sōn ruwā, yā shā à gidān. Sai tsōhuwā ta bā shì. Ya shā, ya tafi. Kullum ya nā zumā yā cē, "I nā sōn ruwā, iyā." Sai tsōhuwā ta bā shì, yā shā, yā tafi.

Sai ya ga, bijimin nān ya rīka, ya gawurtā. Sai ya tafi wurin sarkī ya cē, "Sarkī, kūnnenkā nawa?"

Ya cē, "Kūnnēna biyū."

Ya cē, "Kārā biyū kā shā lābārī sū zama hudū."

Sarkī ya cē, "Tō, bismillā."

Sai gizō ya cē, "Tō, àkwai tsōhuwā. Ta kiwāta sā wandā bā kāmānsā à kasan nān dukā--ballē cikin garin nān dukā. Yā yi māi. Bā yā iyā fitā."

Sai sarkī ya cē, "Tō, à kira minī tsōhuwāɗ."

Akā kira tsōhuwā.

Sai ta cē, "Shī kē nan, àkwai bijimī."

Sarkī ya cē mata, "Kī kāwō bijimin nān nākī. In bā kī kāwō bijimin nān nākī ba, zā mù yankā kī."

Sai ta cē, "Tō, mù jē à kwantō."

Akà tafi dà bāyin sarkī. Suka jē dà gizō. Duka suka tafi. Sai bijimī ya kāsà kwantuwa.

Sai bāyin sarkī suka cē, "À dōki gizō, kō à dōki tsōhuwār?"

Sai gizō ya cē, "À dōki tsōhuwār."

Sai ta cē,

"Kwantu, kwantuwe.

Turken sarakan bana, kwadayi gare su.

Abu kadan, sai fada, sai fada--kofar sarkī."

Sai aka kwance bijimin. Shi ke nan. Sai bijimī ya ki tafiya.

Sai aka cē, "À dōki gizō, kō à dōki tsōhuwār?"

Shi ke nan, sai ya cē, "À dōki tsōhuwār."

Shi ke nan, sai ta cē,

"Tafi, tafiye.

Turken sarakan bana, kwadayi gare su.

Abu kadan, sai fada, sai fada--kofar sarkī."

Sai bijimin ya na tafiya. Ya na tafiya har fada. Da ya jē, sai aka cē, "À kà dà shī." Sai ya ki kwanciya.

Sai aka cē, "À dōki gizō, kō à dōki tsōhuwār?"

Sai gizō ya cē, "À dōki tsōhuwār?"

Shi ke nan, sai ta cē,

"Kwantā, kwantāye.

Turken sarakan bana, kwadayi gare su, kwadayi gare su.

Abu kadan sai fada--kofar sarkī."

Shi ke nan, sai ya kwantā.

Aka cē, "À yankā shi." Ya sami wuka. Aka yankā wuyansa. Sai ya ki yankuwa.

Sai aka cē, "À dōki gizō, kō à dōki tsōhuwār?"

Shī kē nan, sai gizō ya cē, "À dōki tsōhuwār, à dōki tsōhuwār."

Shī kē nan, sai ta cē,

"Yanku, yankuyē.

Turken sarākan bana, kwadayi garē sù, kwadayi garē sù.

Àbù kadan, sai fādā, sai fādā--kōfār sarkī."

Sai ya yanku.

Sai ya kāsā fēduwā. Sai aka cē, "À dōki gizō, kō à dōki tsōhuwār?"

Sai gizō ya cē, "À dōki tsōhuwār."

Shī kē nan, sai ta cē,

"Fēdu, fēduwē.

Turken sarākan bana, kwadayi garē sù, kwadayi garē sù.

Àbù kadan, sai fādā, sai fādā--kōfār sarkī."

Sai ya fēdu.

Sai tsōhuwā ta cē, "Nī, kām, bābù abin dà na kē sō à cikin bijimin nān nāwa, sai kāyan cikinsā--zuwā kitse, zuwā tumbinsā, zuwā hanjinsā, dà zūciyassā, dà hūhunsā, dà hantānsā--duka, shī na kē sō."

Sai aka cē, "Wannan mai saukī, tsōhuwā. Dēbi kāyan cikin bijiminkī."

Sai ta dēbi kāyan cikin bijimintā. Sai ta tafi gidā. Ta zuba daban-daban. Ta zuba tumbi daban à tukunya, kitse daban, hanji daban, hantā daban, hūhū daban. Shī kē nan.

Sai suka rikida 'yam mata. Bābù mafi kyān Ta-kitse.

Sai gizō ya ji labarī. Sai, idan tsōhuwā tā tafi gōnā, sai ya zō, ya tarar 'yam mātā su nā sūrfē--sù yi sūrfē, sù gamā, sù yi matā abinci, sù shiga cikin tukunya, sù zaunā.

Shī kē nan. Sai gizō ya zō, ya nā shān ruwā à gidān.

Sai ya tafi fādā, ya cē, "Sarkī, künnenka nawa?"

Ya cē, "Künneṇa biyū".

Ya cē, "Kārā biyū, in bā ka lābārī, sū zama hudū."

Sai sarkī ya kārā biyū. Ya cē, künneṇsā sun zama hudū.

Sai gizō ya cē, "À gidan tsōhuwār nān, àkwai 'yam mātā māsu kyāu, su nā nan."

Sai ya cē, "Àshē, gizō?"

Ya cē, "Ì. Tō, ka sā bāyinka sū jē, sū ganī, kamař da rānā tsakā, sā'au da tsōhuwā ta tafi gōnā."

Sai ya sā. Bāyī suka jē, suka ganī, 'yam mātā su nā sūrfē. Sai suka dūbā, suka ga, bābū kaman Ta-kitse kyāu. Gā ta--da kyāu. Gā ta-da tsayī. Gā, kumā--gāshī ya ishē tā.

Shī kē nan, sai suka kōmā. Suka cē, "Lallē, gaskiyař gizō. Mun ga 'yam mātān nān. Àmmā gūdā dayā ta fī sū duka kyāu--a nā cē da ita 'Ta-kitse'. Bābū wandā ya fī tā kyāu. Gā ta--tsayintā ya kai. Gā gāshī--ya ishē tā. Gā, kumā, kyāu."

Shī kē nan, sai tsōhuwā ta kōmō. Da ta kōmō, sai akā kira tsōhuwār, akā cē, "Tō, tsōhuwā, à cikin 'yam mātān nān nākī, ki kāwō manā Ta-kitse."

Sai ta cē, "Tō shī kē nan."

Sai suka tahō da bāyin sarkī da gizō dōmin sū dauki Ta-kitse.

Shī kē nan. Àmmā tsōhuwā ta cē, "Bā zā tā yi girki ba, bā tā sōn wutā."

Sai sarkī ya cē, "Shī kē nan, sai tā dingā zamā à kān kujērā, mātān, 'yan'uwantā, su nā yi mātā aikin àbinci, ta nā cī, ta nā kallonsū."

Sai sarkī ya cē, ya yādā. Kullum, idan mātā su nā aiki à gidā sai sū yi aikin àbinci, sū bā tā, tā cī. Ita, bā tā kusa da wutā. Bā tā zuwā wajen wutā, kadā tā narkē.

Sā'ilin nan, sai sarkī ya tafi hari. Da ya tafi hari, sai suka cē,
 "Gāsā, wānē nē zāi yi miki? Kin zama, kē cē sarau niyā à wajemmu. Da mē
 kika fī mū, zā mū dinga yi maki abinci safē da yammā, ki nā cī? Bā zā ki
 yī, kē, kō sau dayā ba? Yāu, ki dauki abinci. Kē cē, zā ki yi surfen nan,
 ki yi nikan nan, ki yi mana abinci, mū cī. Yāu, sarkī bā yā nan, ya tafi hari."

Sai ta cē, "Tō shī kē nan." Sai ta kama aikin abinci. Sai ta hura wutā,
 dai. Sai ta narkē.

Sai suka cē, "Yāu, inā zā mū shigā? Yāu, mun shiga ukū. Zā à yankā
 mu kadan sarkī ya dawo daga hari. Wā zā mū sāmū, mū aikā, yā jē, yā gaya
 wā sarkī?"

Aka cē, "Sai kurciyā. Kū aiki kurciyā, tā tafi."

Sai 'yaŕ kurciyā ta tafi goŕshin fādā. Sai ta hau bishiyā. Sai ta cē,

"Sarkī, sarkī, à mai dà yāki bāya.

Ta-kitse tā narkē. Tā narkē. Tā zama gulbī."

Sarkī bai jī ba.

Ya nā tafiya. Ta sāke tāshī. Ta sauka kan wata bishiyā. Ta cē,

"Sarkī, sarkī, à mai dà yāki bāya.

Ta-kitse tā narkē. Tā narkē. Tā zama gulbī."

Sai bāwan sarkī ya cē, "Kai!, jama'a, kù yi shirū. Kōwā ya yi tārī,
 ā yankā shī. Nā ji wani abū à kan bishiyā nan kaman ya yi maganā."

Shī kē nan, sai kurciyā ta cē,

"Sarkī, sarkī, à mai dà yāki bāya.

Ta-kitse tā narkē. Tā narkē. Tā zama gulbī."

Sai aka mai dà yāki bāya. Sai aka cē, "Mazagai, à jūyē līnzāmī."
 Aka kōmō gidā. Aka zō, aka sāmī Ta-kitse.

Aka cē, à nēmō tsōhuwā. Aka nēmō tsōhuwā.

Ta shiryā, ta dēbō ruwan sanyī. Ta zuba ā murhū. Ta gyārā Ta-kitse.
Ta tā dā ita.

Sarkī ya cē, "Tō, daga yāu, kāwunankū--kū ukūn nān--zā sū zama murhūntā.
Wannān, kē, kumā, kankī zai zama kujēraŋ Ta-kitse. Daga yāu, kada in kārā
jin mōtsin wata mace ā gidan nān, idan bā Ta-kitse ba."

Kurungus.

SASHI NA GOMA SHA SHIDA: SANA'O'I III

A) Ginin Tukwane A Nijeriya Ta Arewa

Ginin tukwane a nan Nijeriya, aikin maza da mata ne, yaro da babba duka su na yi. Amma a kasa Katsina, akwai garuruwa da yawa inda maza ne suka fi yin wannan sana'a. A can, kuwa, ta zama babbar sana'a gare su--har da damuna in sun dawo daga gonakinsu, su na yi.

Mai ginin tukwane, in zai gina, sai ya tafi ya hako yumbi, ya kawo gida, ya kwaba. Bayan ya jiku da kyau, sai ya sa shi cikin kurfi, ya rufe da kyau, don kada ya busha. Idan ya so gina tukunya, sai ya gutsuro yumbi, ya saka cikin wani abu mai kambu-kambu na kasa wanda su ke kira, "tarka," ya yi ta bugunsa ya na jujjuya shi, ya na yi masa siffar tukunya. Nan da nan sai ka ga tukunya ta tashi. Kumam, sai ya debi wani curin, ya yi mata baki da shi--ya gama guda ke nan. Sai, kumam, ya sa tushen yin wata, ya yi ta yi. Har, ma, akwai mai iya yin tukwane fiye da talatin a rana daya.

Idan aka kare ginin tukwane, sai a shafa musu wata irin kasa ja, ko baka, gwargwadon yadda a ke bukata, a bar su su busha. Daga nan a kai su matoya a jejjera--wadansu bisa wadansu--a kawo yayi da 'yan karare a rufe su, sai a kuga wuta. Ba za a kara tafa su ba, sai sun kwanan. Idan wutar ta mutu sarai, sai a tone su. Da budewa, sai a tara sun gasu, masu jar kasa sun yi ja wur, masu bakar sun yi baki kirin. Sai, kumam, a kakabe tokar, a kai kasuwa.

B) Farauta Da Su

A nan kasa, a wuraren da babu manyan garuruwa, kamar kasashen Jos, da Bauchi, da Adamawa, da Biniwai, in kaka ta yi, sai samari su taru su fita farauta. Kowa yakan yi damarun shiga daji sosai, ya, kumam, cika kwarinsa da kibau. Wannan a wurinsu, lokaci ne na nishadi da wasa. Kowa ya kosa da cin

nāmā. Àmmā in bazarā tā matsō, ruwā yā fādī, bā sauran fàrautā dà wāsā, dōmin hankalī duk zai kōmā wajen nōmā.

Àmmā à kasañ Hausā, an hana taruwa à fita à jē fàrautā haka. Sai, dai, in kā jē can cikin dāji nēsà dà birānē, bā kā rasà wadandā fàrautā cē sana'ārsu ba. Sukan fita, sū kadai, sū yi ta yāwō cikin dāji, kō sū shiga burtū sū yi kwantō, su nā nēman rabonsu. Sū, mā, bā gā fàrautā kadai suka dogarā ba. In dāmunā tā yī sai sū kōmā gōnā.

Fàrautā tsōhuwañ sana'ā cē. Can can dà, kāfin mutum yā gānē dābārāñ rikē fārtanyā, kō sākā, kō kīrā, yāwace-yāwacē ya kē yī ya nā nēman abincinsa. Tō, bāyan ya gānē dābārāñ nōmā, zai zaunā wuri dayā yā fārā sana'ō'ī, sai yā rikē shiga dāji ya nā nēman nāmā. Dà haka, dai, hañ yā mai dà fàrautā cikin sana'ō'insa.

Tun lōkacin nan, kuwā, hañ zuwā yāu, akwai wadansu mutānē à dūniyā, māsu zamā cikin kungurmin dāji, wadandā bā sū san wata sana'ā ba sai fàrautā. Hanyāñ sāmūn abincinsu ta kusa ta yi kamā dà yaddā nāmūn dāji dà tsuntsayē kē sāmū. Wātō su nā fàrautāñ nāmā, sukan kumā, ci 'yā'yan itātuwā, dà saiwoyī, dà ganyāyēn. Bā sū zamā wuri dayā. In abin fàrautā ya kārē, sai sū tashī sū sākē wuri. Irin wadannan mutānē, bā sū cika tsawon rai sabodā wannan zamā mai wuyā dà su kē yī. Ban dà mekamansu, bā sū mallaki kōmē ba dà zā sū bañ wā. 'yā'yansu gādō--kamañ dabbōbī kō gōnakī--sai, fā, gwanintārsu ta fàrautā dà kaifin ganī. Ita, mā, sai dai, 'yā'yan sū yi kōkarī sū gwanāncē dà kansu.

Sabodā haka mutānen nan suka yi shēkarā dà shēkarū bā sū cīgāba ba. Hañ irinsu ya nā kārēwā à dūniyā. Fàrautā bā tā dà hanyāñ cīgāba kamañ sauran sana'ō'ī. Dālilī, kuwā, kārūwā bā tā sāmūwā gā jama'ā sai sun zaunā wuri dayā. In mutānē sun tārā zamā wuri gūdā sai kà ga gidājē dà gōnakī. Daga nan sai garī dà sana'ō'ī sū tashī. Tō, inā nāmān dāji zai tsayā kusa, ballē à yi fàrautā?

Mun cè fàrutà bà sàna'ar kàruwà ba cè. Àmmà àkwai wata irin fàrutà waddà masu yintà kullum su kè kàruwà dà dābārā, su nà cingāba--ita cè fàrutà ta ruwā, wātò sū. Kō à nan Nijēriyā àkwai wadansu kabilū wadandà bà su dà àbin yī, rānī dà dāmuna, sai sū. Masuntā irin wadannan, àkwai sū can kudu cikin kasaŋ Ijō dà Ibō inda ruwan Kōgin Kwārā dà na tēku ya rarratsā kasa. Àmmà wadandà suka fi bà dà karfi gā sū cikin Kōgin Kwārā, kamaŋ sū Kabawā, Sarkawā, Mudilawā, dà, dai, sauran makamantansu.

C) Fatauci

1) Yadda Mutum Zai Yi Ya Koma Mai Fatauci

In mutum ya tāsam mā nēman àbin kansa, sai ya fāra dà dan jārī kankane--wātò ya sāmī 'yan kudi kadan, ya sayi wani àbin safarā. Wani yakan fāra dà kwaryaŋ gōrō kamaŋ biyū kō ukū, yakan sayā cikin birnī, sā'annan ya daure, ya azā wā jakinsa, idan ya nā dà shī. In, kuwā, bà shi dà jakī, sai ya daukà à kansa ya ficē, ya nūfi inda gōrō ya kè daukuwā ya kai--kamaŋ gabashin Kano wajen Gayā kō Dutsē kō Jama'arē, dōmin can nē gōrō ya kè tsadā kwari.

In ya jē cān sai ya sayar wā masu tērēre, kō, kuwā, ya karkasa abinsa ya sayar. Wani in yā yi katarī ya jē lōkacin dà gōrō ya kè daukuwā, bà zai dadē ba--nan dà nan sai ya sayar. In yā sayar wā wani mai arzikī nē, wanda zai sayā ya jibgē haŋ ya sāmī wanda kè bukatar gōrōn, ya sayar masa, tō, zai sāmī kudinsa à dūnkule.

Bāyan ya sai dà gōrōn nan nāsā duka, sai ya sayō dabbōbī kanānā, kamaŋ awakī kō tumakī, ya kawō birnī. In yā kawō, ya sai dà sū, sai ya nemi wadansu kanānan tarkacē kamaŋ war-war kō fatalā kō rigunā, kō wandunā masu kāmūn kafafū, ya kumā, kai cān ya sayar.

Dagā nan ya nā kān jujjuyawā haŋ Allā, kumā, ya taimakē shi ya fāra karfi. Dagā nan sai ya fāra sayō dan sā gudā dayā, ya kōrō zuwā birnī, ya

sayař. In yā sayař sai yā kōmā yā kōrō wadansu shānū, yā kāwō birnī yā sayař. Daga nan likkafa tā yi gaba ke nan. Tamaniinsa, kumā, hař ya wuce yā dauka da kansa, sai yā nemi wani yaro yā taimake shi. Wani yakan nemi dan amininsa, yā ce masa, "Wane, tafo ka raka ni nan. In mun komo zan ba ka 'yan kudi, kumā, zan yi maka riga." Idan yaron nan mai hakuri ne, su na nan, su na kai, su na kawowa, hař Allā yā taimake shi--sai ka ga yā fi karfin yaro daya.

In aka ga haka sai ka ji mutane su na cewa, "Ai, Wane ya fi karfin fatauci waje kaza, ya kamata ya fara zuwa fatauci Adamawa ko Ikkō ko Ankara." In ya ji haka sai yā nemi wani wanda 'yař wata matsala ta hada su, yā tambaye shi labarin fataucin Adamawa ko Ikkō ko Ankara, idan wannan mutumin ya taɓa zuwa can.

In yā ji labari duka, sai yā yi shawarař wurin da zai tafi. Idan zai tafi Adamawa ne, to, sai yā nemi kayā irin wanda su ke daukuwa can, kamař bakafen riguna ko wawaye ko wanduna masu kamun kafafu ko riguna ko girkuna na fari ko rawani. Akan, kumā, kai alkyabbu da hamilu da jalalu.

Kumā, in yā je can, sai yā sayad da su, sa'annan yā sayo aku da shanu da liyarai da wadansu kananan tarkace, yā kawo kasař Hausa don neman riba. In yā kawo, nan da nan sai yā sarrafad da su.

Daga an in yā ga yā yi karfi, kumā, sai yā komo birni yā zauna. Sai yā rika aika yaran nan nasa su na yi masa safara, shi, kam, ya na zaune gu daya. Kumā, sai yā fara gina soraye manya-manya, ya na gyara gidansa, hař sai ka ga mutane sun fara al'ajabi, su na cewa, "Dubi Wane kaza. Da dan jari kadan ya fara. Ga shi, Allā yā taimake shi hař ya fi karfin tafiya da kansa--sai aikewa ya ke." Hař sai ka ga an fara gwada shi da wani mai tsfon arzikī.

Sa'ad da ya aiki yaransa, in sun dawo, a cikin ribař da suka ci zai ba su wani abu daga ciki, domin su rika batawa. Wani, kuwa, daga cikin yaran nan

nāsà, sai yà rika tārāwā, hař shī, mā, yà sāmī nāsà arzikī. Wātē shī, mutumin nan, ya zama attājirī kē nan cikin birnī. Sai kà ga mutānē su nā zuwā gidansā don nēman wani abū, kamař rancen kudī kō hājā, don sū, kumā, sū sāmī nāsū jārī.

2) Al'adun Farkē

In ya sauka garī sai yà tām̄bayi mai gidansā, yà cē masā, "Yānzū kamař misālīn abū kaza, in an zō dà shī garin nān ya nā daukuwā?" Sai mai gidān yà cē masā, "Kā zō dà shī nē?" Shī, kuwā, sai yà cē, "Ī, nā zō dà dan kadan, amma bā ni dà niyyař sai dà shī à nan garīn, dōmin gū kaza na yi gūrī dà shī."

Dagā nan mai gidā yà cē masā, "Ābin nān, indā ka kē gūrī kà kai, gāra kà sayad dà shī nān, dōmin watakila kō cān--indā ka nufā dà shī--kudinsā bā zā sū kai na nān ba, dōmin kōmē nufī nē na Allā."

Sai farkēn yà cē, "In nā sāmī masayī à nān sai in sayāř, gamā bā ā kīn shāwarāř mutānē." Sai mai gidān yà cē, "Tō, kawō. Ai, kō Hasan, sai yà sayā bākī dayā yà bā kà kuřinka à dūnkūle, gamā shī nē yakan sayi irin wannan kāyā yà jibgē, dōmin wata rānā, kō kudinsā zā sū tashī, sā'an nan yà fitō dà shī yà sayāř, yà ci rībā mai yawā."

In farkē yā jī hakā, sai yà cē dà mai gidā, "Tō, kirāwō shī yà zō yà dūbā, in ya nā bukātāř sayē mū yi cinikī."

Mai gidā, kuwā, sai yà cē, "Ā'a, kai, dai, sai kà daukā, mū jē tārē gidansā." Farkē, kuwā, sai yà cē, "Ā'a. Gāra kà kirāwō shī nān, dōmin in nā daukā nā kai cān, watakila bā zā mū shiryā ba, sai in sākē wahalař daukōwā in kōmō dà shī." Dagā nan sai mai gidā yà cē, "Tō, hakanan nē. Bari in jē in kirāwō shī."

In yā kirāwō shī yà zō sai sū yi cinikī hař sū jitu. In sun jitu sai mai gidā yà dau lādā tasa, dōmin shī nē dillālī.

Sā'annan in farkēn yā ga yā sayad dà kāyan nān dà kudī mai yawā, sai yā fid dà saurā wanda ya ōyē, yā, kumā, sai dà shī à nān. In yā sayad dà duk, sai yā kōmō ālkaryā, yā kumā, sayi wani yā kōmā dà shī cān.

Ākwai mutānē dà yawā cikin mānya-mānyan ālkaryū, kamañ Kanō, wadandē bā su dà wata sana'ā sai saukad dà bākī.

D) Hanyañ Tafiya Dà Daukar Kāyā À Nijēriyā

A cikin Nijēriyā ta Arēwā, tun kafin zuwān Tūrāwā, mutānen kasāñ sun sabbā dà tafiye-tafiyensu kan dawākī. Wannan dōmin hawā nē kawai. Kumā, ākwai rākumā, dà takarkarai, dà jākunā, dà 'yan ālfadarai, don daukar kāyā.

Āmmā à Nijēriyā ta Kudū, bā dà dabbōbī su kē daukar kāyā ba, saboda ruwā dà kurāmā. Ga, kumā, kudājē, wadandē in sun ciji dabbā, sai sū lahantā ta hañ ta mutū. Dōmin wannan, irin wuraren nān bā sū ajiye dabbōbī, ballē sū sāmī yīn amfānī dà sū wajen tafiya kō daukar kāyā. Āmmā duk dà haka, sū, mā bā sū rasa tāsū dabarar tafiya dà daukar kāyā à saukake ba. Don maimakon karaukar fatake, su nā dà rafukā. Maimakon dabbōbī, gā su dà kwalekwale.

Ākwai hanyōyī biyar na tafiya dà cinikī à kasan nān ta Nijēriyā ta Arēwā. À tuu, gā jirgī, dà mōtā, dà dabbōbī. À ruwā, gā jirāgē. À samā kumā, gā jirāgen samā. Wadannan sū nē ran kasā, don duk dūniyā babu kasāñ dà zā tā yi arzikī sai in hanyōyin cinikī sun ratsa ta kō'inā.

Dā can, kafin zuwān Tūrāwā, bā mū dà wata hanya ta daukar hajjā daga wannan garī zuwā wancan sai ta jākunā dà rākumā da takarkarai, kō, kuwā mutūn yā nadā gammō yā dauki hajjarsa à kansa. Mū, yaran zāmanī, dà muka sabbā dà ganin mōtā dà jirgin samā, sai mū ga duk wadannan bā sū dà saurī. Āmmā à zāmanin kakannimmū, sū nē jirgī dà mōtā. Ābīn dà nāmū jirgin dà mōtā suka fi nāsū dà shī--saurī dà yawan kāyā. Don sū, nāsū, masu rai nē. Duk mai rai, kuwā, yakan gaji. Saboda haka, tilas à sā musu kāyā kadan, daidai yadda zā

sù iyà tàfiyà mai dan nīṣā à yini gūdā bà sù rafkè ba. Tò, ta wannan hanya babù yaddà zā à yi cinikin kasà yà yi yawà. Don cinikin zāmanin nan dan saurī nè, à kwāshi hajjāṛ bangon kasà na gabas à kai tà bangon yammā, ta yammā à kai tà gabas--duk cikin kwānā dayā kō biyū. In, kumā, zā à kai, à kai, tà à yālwāce, ādīlā-ādīlā, kō buhu-buhū, bà 'yar kadan yaddà mai rai zai iyà daukà ba.

Àkwai wadansu abūbuwan cinikī, kamaṛ sū gōrō, lēmō, ayabā, dà ālbasā. Trīnsī, tīlās à yi maza à kai sù kasuwā tun bà sù fārā 6ācī ba. À dā, kāfīn jirgī ya zō, rashīn wani ābin daukārsū mai saurī, shī ya hanā kasuwaṛsū gawurtā. Bari mù yi mīṣālī dā gōrō. Fataken dā kē zuwā Gwanjā, kāfīn sù kāwō shī nan sai yā 6ācē don rashīn saurī. Cikin buhū mai fākānī ukū, wātō kwaryā sittin, dā kyaṛ a kē sāmūn fākānī dayā dā rabi wanda tsūtsā bà tà harbē ba. Kō dā babù harbin tsūtsā, lallē zā à sāmī gālibī sun būshē, sun zama kaudā.

Duk bāyan wannan, babbaṛ wahalā ta tàfiyā ta dā, ita cē fārgabaṛ fashī, dā ta nāmūn dājī. Fita zuwā fataucī à dā, kamaṛ fitaṛ yāki cē, sai an shiryā. Kun san à yānzū in mutūm zai yi tàfiyā, 'yan'uwā sukan yi kūkan rabuwā dā shī don sābō nè kadai, amma à dā, a nā kūkā nè don, kō zai dāwō, kō bà zai dāwō ba. À lōkacin nan, hatsarin hanya shī nè ābin tsorō, bà rabuwā dā idon sanī ba.

1) Jirgin Kasā

Bari mù bi hanyōyin nan na tàfiyā dā daukaṛ kāyā à Nijēriyā, mù ga yaddà kōwaccē ta amfāni kasā. Babbaṛ hanyaṛ jirgī à nan kasāṛ, ita cē waddā ta tāsō daga Ikkō zuwā Nguru. Tsawontā daga Ikkō zuwā Kanō mil 700, zuwā Nguru mil 843. Wannan hanya ita a kē kirā "Hanyaṛ Yammā." Tā kētare Kōgin Kwārā à Jebbā. Ita kē kāwō manā gālibin hajjāṛ Tūrai, dā gōrō. Tā, kumā, kwāshi gyadaṛmū dā fātā dā sauran hajjaṛmū tà kai Ikkō, jirāgen ruwā sù jidā zuwā wurare daban-daban à dūniyā.

Daga ita, kumā, sai "Hanyaɗ Gabas," a tsawo. Ita, kuwa, daga Fatakwai ta taso, ta biyo ta kasar Ibo da ta Munci har ta zo Kafancan. Daga nan ta yi kwanā, ta gama da babbar hanyaɗ Ikkō a Kaduna. Ita, mā, wannan hanyaɗ ta na kawo hajjar Turai, da man ja, ta kwashe kuzā da sauran abubuwa ta kai Fatakwai, daga can a ketare a kai Turai.

Wannan hanyaɗ ta ketare Kogin Binwai a Makurdi ta bisa wata babbar gada mai tsawo kafa 2,584 wadda aka kare ta cikin 1927. Ita gadaɗ, duk Nijeriya, babu gadaɗ jirgi mai tsawo kamarta. Gwamnatī ta kashe kudi kamaɗ jakā dubu goma wajen yinta.

Wata hanyaɗ, kumā, mai dan tsawo, ita ce wadda ta tashi daga Zariya zuwa Kauran Namoda, a kasar Sakkwato. Ita ce ta ratsa kasar Katsina ta Funtuwa, ta shiga kasar Sakkwato ta Gusau, ta tsaya a Kauran Namoda. Tsawonta mil 137. Ita ke kai musu gorō da hajjar Turai, ta, kumā jido fata da gyada da audugaɗ wadannan kasashen zuwa Ikkō.

Daga ita wajen tsawo, sai hanyaɗ da a ke yi wa jirginta kirari, a na cewa:

"Kadan mai amfani,
Na-Bauci mai yawan kwanā.
Sannu ba ta hana zuwa,
Sai, dai, a dade ba a zo ba!"

Wato ita ce tsohuwar, 'yar hanyaɗ nan da ta tashi daga Zariya ta tafi Jos, a na kiranta "Hanyaɗ Jirgin Bauci." Wannan 'yar hanyaɗ an dade a na cin amfaninta--tun zamanin da jirgi ya kai Kano. Tsawonta mil 133, daga Zariya zuwa Jos. An kare ta cikin 1915. Da, kafin a bude hanyaɗ Fatakwai cikin 1927, babban aikinta shi ne kwasar kuzā ta kawo Zariya, a aika Ikkō.

Bayan hanyaɗ Bauci, sai ta Baro. Cikinsu duk ita ce hanyaɗ ta farko a kasan nan. Amfaninta yanzu shi ne ta dauki kayā da fasinja wadanda za a kai su Lakwaja, ta kai su tashar jirgin ruwa ta Baro, ta kwaso na nan, ta kawo Mina.

Àutař hanyōyī duka, ita cē wata 'yar hanya ta fataken gōrō wadda ta tashī daga Ifo, wajen Àbeokuta, ta yi yammā sak zuwā wani garī wai, shī Idogō. Bā tā cika tsawō ba--duk bā tā fi mil 27 ba. Àmmā kada mū rainā girmanta, don ita kē kai fatakemmu tsakiyāř kasař gōrō.

Àmfānin jirgī garē mū bā yā lāsāftuwā, kō dā wajen tāfiyā kurum, banda māganāř daukař kāyā. Ka ga, kumā yānzū, ā nān Nijēriyā ākwai wurārē dā dāmā wadānda su kē dāji nē ā dā--bā wanda ya san sū. Sai dā jirgī ya bi ta cikinsu, nan dā nān sai jama'ā suka tāru ā wurārēn, mutānensu suka bā dā himmā gā nōmā. Wadansu, kuwā, suka shiga fatauci, sabōdā saukin tāfiyā dā suka sāmū. Misālī, dā can, bābū garūruwā kamař sū Kāduna, dā Mīnā, dā Kafancan, dā Makurđī. Duk wadannān Tūrāwā suka kafā su, kumā, jirgī nē ya sā suka gawurtā. Ākwai wadansu garūruwā kamař sū Gīsau, Fūntuwā, Nguru, wadānda kō dā ya kē jirgī ya sāmē sū nē, àmmā duk dā haka ya kārā musu sūnā. In ka nā tāfiyā yānzū, ka kai tashař garūruwā irin wadannān, zā kē ga sun cika mākīl dā mutānē iri-iri, su nā sayē su nā sayārwā.

Hāsālī, mā, dai, sabōdā jirgī, garūruwā dā yawā cikin Nijēriyā sun rāyu. Mutānen arēwā su nā tāfiyā kudu, na kudu, su nā zūwā arēwā, mu nā kārūwā dā cinikī dā sanin jūnā.

2) Mōtā

Kun ji yaddā jirgī ya fāru ā Nijēriyā, dā, kumā, yaddā hanyařsā ta būdē wurārē, ta kārā cinikī ta sā mutānē cūdanyā dā jūnā. Tō, bāyan jirgī, mōtā ita kē biye. Kun sanī jirgī tīlās yā bi dōgō, àmmā mōtā sai an shārē mata hanya. Yīn wannān, kuwā, bā shi dā wūyā kamař yīn hanyař jirgī.

Ā Nijēriyā aikin jirgī dukansā na gwamati nē. Àmmā mōtā, kuwā kadan nē na gwamnati. Misālī ā wurārēn dā jirgī bai kai ba, akā ga ākwai cinikī mai yawā, tō, ākwai mōtōcī na gwamnati, wadānda a kē kirā "rēluwē," masu isa can

don daukar k̄ayā dā fasinjā. Akwai irinsu dā yawā daga Ḡisau zuwā Sakkwatō, kumā, daga Kanō zuwā Katsinā, dā, dai, sauran wurārē. Nan gāba, mā, zā ā kārā su dā yawā. Sū motōcin nan Tūrawan jirgī kē lūrā dā sū. Bāyan wadannan, sai motōcin fidaburdi, sū, kuwā, bā don ciniki gwamnati ta ajiyē su ba, sai don k̄ayantā kurum. Ban dā wadannan sauran duk manyan motōcin dā ku kē ganī su nā kaiwā dā kōmōwā dā k̄ayā dā fasinjā, tājirai nē sukā sayō su nā suhurī dā sū.

To, amma duk hanyōyin mōtā na gwamnati nē, kō na en'ē, daga cikin harajin kasā a kē biyan kōmē nāsū. Alhakin hanyōyin mōtā na gwamnati ya nā wurin fidaburdi. Rānī dā damunā zā kā ga mutānensu ā kan manyan hanyōyi su nā gyārā.

Gālibī, an fi aiki dā mōtar ciniki daga wurin dā hanyar jirgī ta tsayā, zuwā gāba, kō daga tashōshī na kan hanyar, zuwā cikin kasā. Misālī, kamaar hanya zuwā Katsinā daga Kanō, kō ta Sakkwatō daga Ḡisau, kō daga Ilorī zuwā Oshogbō, kō daga Bādēgi zuwā Bidā. Gālibin abin dā mutānen wurāren nan kē bukātā, in, dai, bā abinci ba, ta hanyan nan a kē zuwā musu dā shī. In jirgin ruwā ya daukō hajjā daga Tūrai, ya kawō Ikkō, jirgin kasā zai kawō tā tashā. Daga nan sai mōtā tā kwāshē, sai Bidā, kō Sakkwatō, kō Katsinā, kō kō'inā. Haka, kumā, hajjar kasashen--kamaar sū gyadā, dā audugā, dā fātā, wadda zā tā fitō daga wurāren dā bā jirgī, gālibī duk mōtā kē kwāsowā tā kawō bakin jirgī. Daga can zā ā aikā dā ita Ikkō, tā wucē Tūrai.

Ban dā k̄ayā, motōcin nan su kē dakon takardū zuwā kasashen dā jirgī bai kai ba.

Hanyā mai ganin motōcin ciniki fiye dā kōwaccē ā Nijēriyā sai ta Bārno daga Jōs. A kōwanē lokaci, kō dare, kō rānā, in kā tafi Jōs zā kē sami motōci ā kōfar gidan tājirai, sun yi lodin k̄ayā dā fasinjā, zā su Bārno. Wadansu, kuwā, in sun tashī, 'Yōlā su kē tafiyā. Motōcin nan su kē kai wā kasashen sū

Barnō tufāfi, dà gōrō, dà sauran hajjāř Tūrai dà ta nan kasāř. In zā sù kōmō, kumā, sukan daukō fātā, dà jirgī, wadānda zā à aike Tūrai, sukan daukō kanwā dà takalma don sayāřwā à Nijēriyē

Dagā Maidugurī wadansu mōtōcin hař sukan wuce Farlōmī. Wannan hanyař dà ta tashī dagā Jōs, ta gamu dà babbař hanyař dà ta fitō Kanō à Fataskum. Dà ta kai Dēmatūru ta rabu---dayā ta mīkē zuwā Barnō, dayā ta bi ta Biu zuwā 'Yōlā.

Hakikā, hanyōyin mōtā dà na jirgī duk amfāninsu dayā nē wajen būdē kāsuwōyī, dà kārā arzikin kasā. Bā shi yīuwā à san yawan mōtōcin dà kē daukař fasinja dà kāyā à Nijēriyā sai an tsayā an yi lissāfi. Ammā, dai, mun sani su nā dà yawā. Sū kē ciyad dà jirgī, don, kuwā, sū kē shiga can cikin kasā nēsā kwarai, sū daukō wā jirgī fasinja dà kāyā. Irin abin dà jirgī yakan daukō, kumā, mōtā kē kārāsa daukařsa, tā kai indā a kē bukātā.

3) Jirgin Ruwā

À kan Kōgin Kwārā dà Kōgin Bīnuwai kō'inā zā kà ga jirāgē manyā dà kanānā su nā daukař kāyā dà matafiyā zuwā wurāre masu nīsā kamař yaddā jirgin kasā kē yī.

Bāyan kwālekwālē akwai jirāgen wutā na ruwā, manyā dà kanānā, masu daukař kāyā dà fasinja dà yawā. Sukan tāsō tun dagā Būrutu à bakin tēkū, sū zō Lakwaja, indā Kōgin Kwārā ya gamu dà na Bīnuwai. In dà dāminā nē sū wuce hař zuwā Jebā. Masu bin Bīnuwai, sū, kumā, dà dāminā sukan kai Makurdi sū wuce ta Ibi sū jē 'Yōlā. In, mā, a nā cikin tsululun dāminā nē, kōgī nā cike, dagā nan sukan wuce hař Garwā, à kasāř Kōmarū. Duk, kuwā, tafe su kē su nā daukař kāyā dà fasinja, su nā, kumā, saukēwā.

Ammā ban dà wadannan kōgunā biyū, à nan Arēwā, bā à iya amfānī dà sauran kōgunā wajen tafiyā mai nīsā, rānī dà dāminā, don bā sū dà zurfi. Sabōdā

rashin zurfɪn, mā, dà rānī haɾ sukan kafē, à yi hanyaɾ mōtā tà kētāre ta kansu.

4) Dabbōbī Māsu Daukaɾ Kāyā

Hanya ta hudū ta daukaɾ kāyā, ita cē ta dabbōbī. Wannan hanya, bā karama ba cē--a nā amfānī dà ita kō'īnā à kasaɾ Hausā dà ta sū Bārnō. Kumā, duk cikinsu ita cē tsōhuwā, bā wanda ya san lōkacin dà akā fāra amfānī dà dabbōbī wajen daukaɾ kāyā.

À kasan nan akwai dabbōbī iri uku wadanda akā fi amfānī dà sū wajen daukaɾ kāyā, sū nē jākī dà takarkarī dà rākumī. À cikinsu, kuwā, jākī ya fi dukansu yawā. Gālibī, duk inda ka lēkā à Nijēriyā ta Arēwā, zā kà ga wannan babban bawā na dan Adam ya nā kaiwā ya nā kōmōwā, dauke dà kāyā iri-iri à bayansa. Rākumī, kuwā, dà ya kē bā yā sōn ruwā dà yawā, an fi sāmunsā kasashen Sakkwatō dà Katsina dà Kanō dà Bārnō, don can jigawā cē, kusa dà hamādā.

Kō dà ya kē jirgī dà mōtōcī sun fāra yalwātā, amma haɾ yanzu amfanin dabbōbī bai ragu ba. Don yadda mōtā kē ciyad dà jirgin kasā dà kāyā, haka dabbōbī kē ciyad dà mōtā. Sū kē shiga can cikin dāji inda hanyaɾ mōtā bā tà kai ba, sū kwāsō kāyā sū kawō garī, mōtā tà kwāshē tà kai wà jirgī, jirgī yā jā haɾ bakin tēkū--daga can jiragen ruwā sū kwāsā sū kai Tūrai. Kumā, hajjaɾ dà akan kawō mana daga Tūrai--ta haka ta kē kaiwā can cikin kungurmin dāji.

5) Jirgin Sama

Mun gamā bayānir tsōhuwaɾ hanya ta tafiyā dà daukaɾ kāyā. Yanzu, kumā, ga labarin sabuwaɾ hanya--jirgin sama. Dā, cikin 1914, à lōkacin dà jiragen sama bā sū fāra zuwā Nijēriyā ba, in an shiga jirgin ruwā daga Ikkō, zā a Ingila, sai an yi kwānā ashirin dà dayā. Gaba-gaba, sai cikin 1936 tafiyā ta ragu, ta kōmā kwānā gōmā shā hudū.

À cikin 1945, kuwā, dà akà sāmī jirgin samā, sai tafiyaɗ ta zama ta kwānā kudū. À yānzū, kuwā, dàgā Kanò zuwā Birnin Londōn, Tafiyaɗ kwānā gūdā cē tak.

Bā, kuwā, fasinjaɗ dà 'yan kāyansu kawai jirgin samā kē daukā ba, haɗ dà wasikū dà jaridū. Haɗ ya yiwu, in an bugā Gaskiya Ta Fi Kwabō à Zariya yāu, gōbe mutumin Londōn ya sāmē tā ya kaɗantā!

Kun sanī yānzū akwai manyan filāyen jirgin samā dà yawā à kasan nan. Ammā à nan Arēwā, inda akā kayyadē don daukaɗ fasinjaɗ, sū nē Kanò, dà Kāduna, dà Jos, dà Maiduguri, dà 'Yōlā. À Kudū, kumā, gā Ikkō, dà Enūgu, dà Fatakwā.

Abin māmaki, shī nē matukan jirgin samā su nā dà wata irin wayaɗ iska, wadda su kē jin maganaɗ mutanen filin inda suka tashi, dà na inda zā sū sauka, sū, kumā, a nā jin tāsū. Ta haka nē, kō in wani abū yā fāru cikin jirgin, nan dà nan sai darebā ya sanad dà mutanen tashaɗ dà ya fi kusa dà ita. Sū, kuwā, sū bā shī labarin in akwai hazō kō hadari à garinsu, kumā, sū fadā masa in akwai damaɗ sauka à filin.

SĀSHĪ NA GŌMA SHĀ BAKWAI: MAGANĀ JĀRĪ CĒ

A) Gabātārwa

À wani garī à kasāshen gabās, an yi wani babban sarkī wanda a kē kira Àbdurāmānī Dan Àlhajī. Rabonka dà sāmūn lābārīn mai arzikī irīnsa tun Dan Kārūnā. Mutum, kō gidansa ya shigā, ya ga yadda akā kawātā shi ya ga, kumā, irīn kāyayyakīn dà kē cikī, sai yā rikē bakī kawai, don abīn ya fi gaban māmakī.

Zaurukan gidan nan kuwā--kai! In, mā, mutum ya cē zai tsaya yā bayyana arzikin Sarkī Àbdurāmānī ga wadanda ba sū san abīn dà a kē kira dūniyā ba, sai sū yi tsammānī shārā karya ya kē yī.

Amma duk yawan arzikinsa, sai ya zama na banzā don bā shi dà 'yā'yā, bā shi dà kanē, bā shi dà wā. 'Yā dayā garē shi. An, kuwā, yi mata aure. Saboda haka ya zama, bā wani wanda zai ganī, ransa yā yi farī, cikin fādan nan tāsā duka.

Ya ga, in ya mutu, duk dūkiyan nan, sai à rabā, à bā mātārsā dà 'yā tāsā kadai, abīn ya ragē à sā baitumālī. Kumā, sarautārsā, sai wanda Allā ya bā, yā cī. In ya tunā dà wannan duk, sai ni'imōmin dūniyan nan dà Allā ya bā shi, sū yi masā bakī kirin.

Annā nan, rān nan, sai 'yān nan tāsā ta haifi dā namījī. Akā yi shagālī. Akā sā wā yārōn "Mahamūdu."

Tō, amma kō dà ya kē asarkī ya yi muṛnā kwarai dà ya sāmi jīkā, duk dà haka muṛnārsā ragaggiyā cē, dōmin dan mace bā yā gādō ballē haṛ à cē yā yi sarautā.

Ya nā nan cikin wannan bakin cikī, sai rān nan wani shēhūn mālāmī ya zō. Ya cē masā "Nā yi mafarkī jiya. An gaya minī, dà zā kà tārā mālāmai arba'in, sū yi ta yi makā addu'ā haṛ kwānā arba'in, in Allā yā sō, zā kà haifu."

Sarkī ya yi mu'īnā da wannan mafarkī. Ya daukō kudī da rīgūnā, zai bā mālamīn nan. Ya cē--shī bā kudī suka kāwō shī ba. Ya zō nē, ya isad da umurnī, ya yi salama, ya tafi.

Ranar ba ta sākē juyōwā ba sai da sarkī ya sā akā tarā masā manyan māluma gūdā arba'in na kasa'rsā. Ya gaya musu abin da ya kē sō. Suka cē, "Tō, Allā ya kārbi rōkommu!" Mutanē suka cē, "Amin". Suka yi shirī. Suka shiga masallācī. Suka duka.

Ubangijī ya nufē su da katari. Ya kārbi rōkonsu. Kwānan nan arba'in bā su cika ba, sai da mata'ar sarkī ta sāmī ciki. Bāyan wata tarā ta haifi da namijī wanda kyansa bā shi da iyakā.

Shagalin da akā yi cikin kasan nan, da farin ciki bisa ga wannan al'amari, ku da kanku kun san ba ya yiwuwa a bayyana shi cikin wannan dan karamin littafi. Akā, dai, rada wa yaron nan suna Musa. Wato, tsakaninsu da jikan sarkī, abin bai ko yi shekara ba.

B) Waziri

Sarkī, kuwa, ya dauki ransa, ya kallafa bisa kan yaron nan. Da a, ma, tsaya a kwatanta son da sarkī ke yi wa dan nan nasa, abin ya zama kauyanci ke nan.

Kwanci, tashi, bayan shekara biyu akā yaye yaron. Sarkī, kuma, ya aika. Akā kawo jikan can nasa Mahamudu. Akā yaye su gaba daya don su rika wasa tare. Suka tashi, sai ka ce tagwaye. Na abin da ke raba su.

Da, duk abin nan gurin waziri. Tun da sarkin nan ba shi da da namiji, in ya mutu, shi ya ci sarauta. Ya na alla-alla sarkī ya mutu, bai haifu ba, sai Allā ya kaddara haifuwar wannan yaro.

Tun ran da waziri ya ji gudar haifuwar Musa, zuciyassa ta yi baki kirin. Daga ran nan, ya zama, ko mai suna Musa, ba ya sō ya gani. Ya shiga kulle-kulle

na yadda zai kashè Mūsā, kō, kuwā, yā sā yā bi uwā dūniyā. Abin ya gagarā. Har yārā suka yi kamař shēkarā gōmā shā biyār. Kō'inā sarkin nan zā shi, dà sū ya kē zuwā.

Anā nan, rān nan, inā yā Allā, bābū yā Allā, sai wazirī ya sāmi wata dabārā. Ya cē à rānsā, "Alhamdū lillāhī! Kō dà ya kē bā yadda zā à yī in sāmi Mūsā wani wurī shī kadai, bā tārē dà sarkī ba--ballē in san abin dà zān yi masā--ai, in na yi kōkarin dà na rabā Mūsā dà Mahāmūdū, kōmē yā yi kyau.

Domin, yadda suka shāku haka, lallē in akā rabā su, hankalin Mūsā zai tashī. Ta wannan hanya zān san yadda zān yī in sā shi yā surārē dà darē, yā bi dan'uwansā." Sai ya yi dāriyā. Ya bugā kafā à kasā.

Washēgarī, kō, dà ya tafi wajen fādanci, akā fārā 'yan tādē-tāden dūniyā. Sai ya takalō maganař yāki. Ya cē, "Mū, dai, mun saki jiki dà dūniyā yānzū. Bā mā shirin kōmē."

Sarkī ya cē, "Mē ya kāwō wannan magana, Wazirī? Mu nā cikin sulhū haka. Mē ruwammū dà wani shirin mayākā?"

Wazirī ya cē, "Ai, ka san, bā à san abin dà sauran kasāshē kē ciki ba. Gwammā, kuwā, mū zaunā dà shiri, don bā à fāfā gōrā rānař tafiyā."

Sarkī ya cē, "Wanē shiri ya fi wanda mu kē dà shī yānzū? Gā Sarkin Yāki. Gā Bardē. Gā Madāki. Cikinsū, kōwannē ya yi kūkan kūrā, sai à bā shī hanya."

Wazirī ya cē, "Wadannan, ai, duk sun tsūfa. Gā Sarkin Yāki yānzū. Akallā yā bā saba'in bāyā. Wanda ya kē haka, tun dà Allā ya nūfē shi dà sāmūn magaji, yā kamata yā hūta. Dabarata--sai Mahāmūdū yā kōmā gidansū, ubansā yā rikā kōyā masā al'amuran yāki."

Mūsā dà kē nan, sai ya tsōmā bāki. Ya cē, "In, dai, don à dauke Mahāmūdū nē, à bař ni--ni kadai--ni bān yārda ba. Sai, dai, mū jē, à kōyā manā tārē."

Waziri ya kau da kai, ya kuta. Ya ce, "Ina ruwankè dà kòyon yàkì--kai dà zà kà sà à jē, à yi makà"?

Mūsā ya ce, "Ni, dai, ban yàrdā mī rābu ba." Sarki ya ce, "Tun dà Mūsā bai yàrdā ba, dàbārāḱkà bà tà yī ba kē nan Waziri."

C) Wasikà Daga Sinari

Waziri ya bāta fuskā. Zai fārā wata maganā, sai gā wani ya zō, ya fādī gaban sarki. Ya ce, "Gā wazirin sarkin Sinari yā zō tārē dà wadansu manyan garinsu. Ya ce à yi masà iso." Sarki ya ce, yā shigō. Dà shigowā tasa, ya yi gaisuwā, ya mīkà masà takardā. Magā takardā ya kārba, ya būdā. Sai ya ga an rubutā:

"Takardā tā fitō daga Sarkin Muminai, Sarkin Sinari, dan Shēhū Muhutār, zuwā gā masoyinsa, amininsa Sarki Abduramāni. Gaisuwā mai yavā, dà sō, dà yārdā, dà aminci. Ammā bāyan haka, i nā sō in karfafa zūmuntan nan dà kē tsakaninmū. Saboda haka na bā dāna Mūsā 'yārka Sinaratū. In sun kārā girmā, à yi biki. Sai sū shiryā, à gamā su, tun mu nā dà rai. Hāzā wasalam."

Dà sarki ya ji abin dà takardan nan kē ciki, ya tashī dà fadā, ya fizgē wasikā daga hannun magā takardā, ya kyakkēcē. Ya kāmā gēmūn wazirin Sinari, ya jēfar dà shī gēfē gudā.

Sarakunansa suka shiga tsakanī. Su nā "Hūcēwā mai dūniyā! Rashin hankali nè na yārā."

Sarki ya amsā cēwā, "Kō Mūsā ya lālācē? Yā auri 'yār Sarkin Sinari? Mē akā yi akā yi Sarkin Sinari, ballē 'yā tasa."

Ya dubi mutanensa. Ya ce, "Kū yi ta dūkansu sai sun baṛ kasāta!"

Wazirin ya rügā, ya hayē dōkinsa. Mutanensa suka dāfi bayansa. 'Yan birni suka bi sū "Wōhō, wōhō." Fadā dū ta rūdē. Fadawā suka yi ta duban jūnā. Liman ya ce, "Allā yā bā kà nasarā! Abin nan dà akā yī, à aikā lafiyā, dai?"

Sarkī ya cē, "Mē ya firgītā ka? Don, dai, mai garin Sīnārī, kō cēwā na yi à mārē shi, yā yi māganā?" Bardē ya cē, "Sarkin Sīnārī, ganin kansā ya kē daidai kà kōwā. Bān yi tamānin ābin nān zai kyālē ba."

Sarkī ya cē, "Kai, mā, kā karai nē, kamař Līman?" Sai ya amsā cēwā, "Bā karayā ba cē. Ai, gaskiyā cē, ābin dā na kē fadī yānzū na kān bā mu dā shirin kōmē."

Sukā cē, "Gaskiyārka, Wazīrī. Gā Sarkin Yākī, yāu kwānansā kamař āshirin kē nan. Sai à kwantař, à tāyas. Bā shi dā kō magājī."

Sarkī ya kārā fūsātā. Ya cē, "Bā shi dā magājī? Wātō, kun shiga māganāř tsōfon banzān nan? In, dai, Mahāmūdū ku kē wā mītā, na dāuki ālkāwārī, kō dā bai iyā kōmē ba, duk yākin dā ya fārā tāshī nan gāba, shī zai zama jāgāba." Akā gamā fādanci, akā wātse. Kōwā ya kāmā gabansā, su nā zūnden wazīrī.

Wazīrī ya kōmā gidā dā fushī. Ya kāmā shāwarwarin ābin dā zai yi wā sarkī, yā hūcē haushinsā. Ya kāsā barci. Ya kullē wannān, ya kwancē, hař āsubā. Dā garī ya wāyē, sai ya rubūta takardā zuwā wajen Sarkin Sīnārī. Ya cē, "Kadā wani abū ya bā kā tsōrō dā Sarkī Abdūrāmānī! Sahirim nē bā inuwā. Muddař kā dāuki ālkāwarin zā kā nadā ni sarkin garin nān, nī, kō, na san yaddā zān yī, in taimakē kā, kā ci kasāř."

"Dōmin duk mutānen kasāř, sai ābin dā na cē musī. Dā farkō, sai kū dāuri niyyā maza, kū zō kafin mī shiryā. Kū biyō ta kadarkōn Kimbā, don, ta wannan hanyā, hař kā shigō birnī, kōwā bai sanī ba. Kū tafō tārē dā wannan yārō, yā nūnā muku hanyā, dōmin, kuwā, bān dā shī, nan kasāř, bā wāndā ya san tā."

Sai ya bā wani amintaccen bāwansā, ya sālāmē shī. Sarkī, kuwā, bai sākē kōmawā ta kān Sarkin Sīnārī ba.

D) Àkū

Anà nan, ran nan, sarkī ya sà akà daurà wà dawākī sirādā. Ya hau tārē dà yārān nan. Suka tafi shān iskā, haɾ suka kai wata fadamā. Suka sauka. Su nā mūtawā, sai gā wani Balārabe dauke dà akū cikin kēji.

Kō dà Mūsā ya daga idō, ya gan shi, sai ya cē, "Alō, alō! Gā akū. À sayā manā!" Nan dà nan, wani bāwan sarkī dà akà jē dà shī, ya kira Balāraben nan. Ya tāmbyē shi kudin akū. Balāraben ya cē, "In bā jakā gūdā ba, bā nā sayaswā."

Dà bāwan ya ji haka, sai ya cē, "A'a, dà sarkin zā kà yi bā'a? Ka nā tsammāni sarkī yā tāmbyē kà karin maganā nē?" Dà bāwan nan ya fusatā sarkī haka, sai ya cika. Ya cē, à kāmā Balāraben nan. Bāyin dà akà zō dà sū, suka tasam masā kamaɾ zā sū cinyē shi danyē, dà shī dà tsuntsunsa duka.

Dà, dai, tsuntsun nan ya ga haka, sai ya kadā fiffikē. Ya cē, "Allā yā bā kà nasarā! Kadā dà yi fushī bisa gā ubangijina! Nī, mā, à jakā gūdan nan dà ya fadā, à ganina, yā karya mini darajā nē. Kamāta, ai, bai kamāta à sallamā ni jakā gūda kadai ba."

Sai sarkī ya cē wà bāyi sū tsayā. Ya dūbi dan tsuntsū. Ya cē, "Kai, kuwā, dan tsuntsun nan, mēnē nē dalilinka na wannan cika bakī haka?"

Sai akū ya sunkwiyad dà kai. Ya cē, "Àkwai, kuwā, Allā yā jā zāmaninka. Takamaɾ dà na kē yi, bā don sabodā kyan jikina kadai ni kē yi ba. Bā, kuwā, don sabodā dadin bakin nan dà Allā ya bā ni ba, amma sabodā baiwā wadda Ubangijimmu ya yi mini ta wajen iya dūbā.

"Haɾ yanzu, ta kai ni kagen. In nā iya bā dà lābārin abin dà zā à yi nan gaba, ballē, mā, à tāmbyē ni wanda akà yi, ya wucē. Kumā, à cikin bōkanci, sanin dà Allā ya bā ni, bā shi dà iyākā.

"In, kumā, lābāurrukā ka kē sōn ji, kō na aljannū, kō na barayī, kō na sarākunā--in kà sayē ni--in kà sō, ma, kadā kà sākē batad dà kudinka à banzā

garin sayen "Alfū Lailā", kō wadansu littatāfai na Tūrāwā wadandā bā su dā wani lābārī daga na tafiye-tafiye ganō kasashē, sai, fa, na tarihi-tarihē dā na lissāfe-lissāfē, dā na kiwace-kiwacen lafiyā masu gundurad dā mutānē. In, kumā, kārūwā ka kē nēmā gurin arzikī, in k' sayē nē, bukātā tā biyā."

Sarkī ya cē, "Ta wajen sūrūtūn nākā na wōfī?"

Ākū ya cē, "Sūrūtū bā abin rēnāwā ba nē. Māganā, ai, jārī cē."

Dā yāran nan sukā ji yā iya bā dā lābārai--dā mā, abin dā su kē sō kē nan--sai sukā yi ta tsalle-tsallē, su nā mūrā. Sarkī ya rikē bākī, ya nā māmakīn wannan tsuntsū. Ya cē wā ākū, "Tsaya! Mēnē nē na wannan irin fafarniyā? Yabon kai jāhilcī. In ka nā dā hikimā, gayā mini, yāu shēkarun Mūsā nawā?"

Sauran mutānēn dā sukā zō dā sarkī, sukā fashē dā dāriyā. Sukā cē wā sarkī, "Kā, kō, kashē manā bākīnsā. Yā fadā, mū jī, kam bā karyā ba."

Ākū ya dūbi Mūsā. Ya cē, "Yāu shēkarunsā gōmā shā hudū dā watā biyār dā kwānā ukū."

Mutānē sukā cē, "A'a! Ai, kō, Allā yā bā kā nasarā. Gaskiyařsā!" Sarkī ya cē, "Kai, jī ya yi wajen wadansu. A nā fadī. Lābārīn Mūsā, inā bai kai ba?" Ya sākē cē wā ākū, "Tō, mun jī. Kā rikē wannan dā ka ji mutānē kē fadī. Ammā wacē rānā cē akā haifē shī?"

Ākū ya sākē dūban Mūsā. Ya cē, "Rānār Jumma'a dā lā'asār." Sarkī ya cē, "A'a! Ai, kuwā, gaskiyařkā!" Ya dūbi ākū. Ya cē, "Dā ya kē ka nā dā hikimā, sai kā gayā mini, Mē zai fārā āukuwā garē shī?"

Ākū ya cē, "Bā zā kā sō kā ji wannan al'amārī ba, don zai bātā makā rai kwarai. Yā fi kyāu ā bār kaza cikin gashintā." Sarkī, dai, ya nācē. Sai ya gayā masā in ya kī, kuwā, yānzū yā sā ā hūrā wutā, ā babbakā shi dā rai.

Dā ākū ya ga sarkī yā fūsātā, sai ya cē, "Kā yi mini gāfarā bisā gā abin nan dā zān fadā! Mūsā zai zama sanadin cūcē-cūcē dā raunukā. Kai!, hař dā

halakār rāyukan mutānē kamař dubū na kasan nan. Wannan al'amārī, kuwā, bā da dadēwā ba zai auku. Dā, ma, ka nā gānēwā, kā sākē shiri tun dā wuri."

Dā sarkī ya ji haka, sai ya hasalā, don akū ya cē, dansa zai zama sanadin mace-macē. Ya dau kējīn yā jēfař. Ya tashī. Zai jē yā tākē dan tsuntsun nan yā mutu. Bāyī, kumā, sukā zāburāř wā Bālārabe. Duk wurīn ya harmutse. Sai kwaram sukā ji kuwā. Sukā waigā haka, sai gā wani mai dōkī a sukwane. Yā zō bā kō sirdī. Duk jikinsa jinā-jinā. Abin bā kyān ganī.

E) Yākī

Ya fādī gaban sarkī. Ya cē, "Wayyō Allā, kā yi manā āgajī! Ai, gā sarkin Sīnārī can. Yā shigō kasařka dā yākī. 'Yan garūruwammū na nan kān iyākař arewā duk sun zama tōkā. Nā rantse hař dā girmanka, nī kadai na tsere."

Sarkī dā mutānensa duk sukā yi jūrum. Kōwā nā dūban dan'uwansa. Sai kawai daga bāyansu sukā ji wani abū haya-haya-haya. Duk sukā waigā firgigit. Sai sukā jī daga cikin kējī an cē, "Ai, gā ta nan. Dā mā, nā gaya makā, ka tashī kashē ni. Kai nē, bā kā sani ba. Bā irin maganā kamař tamū a kē rēnawā ba."

Sarkī bai sami ta cewa ba. Akū ya cē, "Kō yānzū, in kā bi shāwarāta, Allā yā kyautā. Bā wani abin dā zai bātā makā rai.

Sarkī ya dūbi akū dā fushī. Ya cē, "Kā rufē manā bākin nan! Wata shāwarā garē ka?"

Mūsā ya sā bākī. Ya cē wā sarkī, "Allā yā bā kā nasarā! Matambyai, ai, bā yā bātā. Yā fādī, mū jī!"

Sarkī ya cē, "Tō, fādī! In, kō, shāwarāř takā bā tā fita ba, i nā murde makā wuyā, kōwā yā hūtā."

Akū ya cē, "Yānzū, sarkin Sīnārī ya kusa kāwōwā kadarkōn Kimbā. Nufinsa yā biyō ta tsakanin dūtsen Kimbā dā na Ūbandawākī, yā kēwayō ta gabas, yā fādā

wà birmī ta indà bā à tsammānīnsa." Sarkī ya cē, "Cikin 'yan gārī, ma, akwai wani mahālūkin da ya san wannan hanya, ballē Sarkin Sīnārī?"

Ākū ya cē, "Kai, dai, ka ji abin da zan gaya maka! Yanzu, maza, ka kōmā gidā, ka aike da 'yan kwarbai, su tsare makurɗin nan. Kōmē yawan rundunarṣa, kō mutum gōmā masu karfin zuciya sā iya mai da shi bāya à wannan wuri. Kafin ya kewayō, ma, ka shirya uwar yaki."

Sarkī ya yi tsaki. Mūsā ya cē, "Dan akun nan ya san abin da ba mu sani ba. Sai à bi shawarṣa, mu gani!" Kō da ya kē abin nan da ākū ya fadā, sarkī nā jīnsa kamaṙ tatsuniya cē, duk da haka, tun da Mūsā ya sā bakī sai ya hau, suka kōmā gidā, ya zaɓi 'yan kwarbai gidā dari, ya aika da sū inda ākū ya misaltā masa.

Ya, kumā, tā da manzannī. Ya aika da sū kudu da arewā, gabas da yammā, à gaya wà mutanē, su yiwō haramā, su zō maza da shirin yaki. Makera, kumā, suka shiga gyara makamai.

Ananan, bayan kamaṙ kwana biyar, sai ga wani daga cikin 'yan kwarban da sarkī ya aika, ya zō à sukwane da bushara. Ya cē wà sarkī, "Alla ya bā ka nasara! Ai, wannan dabara da ka yi, tā fita. Shēkaranjiya, da hantsi, mu nā nan. Mun yi kwantō inda ka cē mana. Sai muka hangi kura tā tōshe sama. Sai tsinin masu kawai ka kē gani, su nā walwalwal.

"Ga masu dawaki da dakarai bilā haddin. Muka hanga har iyakar ganimu, ba mu ga karshensu ba. Mu nā nan, dai, sai da muka bari, goshin yaki ya kawo dab da mu.

"Sā'annan muka yi ta sakō musu kibau kamaṙ ruwan sama. Na gaba, suka juya da bāya, suka gamu da wadanda kē biye. Abin ya cūde. Ga 'yar hanya karama. Dawaki suka yi ta gallō, su nā fadā wà jūnansu.

"Mū, kō dai, sai zuba musu kibau mu kē. Na bisa nā ta sullubowā kasa,

dakarū haɾ ya amāyē. Kauyukan rāḡe dā birmī, bā wanda bā sū cikā ba. Dā sarkī ya ga duk an hallarā, tun dā sassāfē sai ya kira wazīrī, yā baɾ shī tsaron garī.

Wazīrī ya dūkā. Ya cē, "Nā, kō, karbi amānan nān tākā dā hannun dāma." Ya nā 'yan kōke-kōken munāfunī. Sarkī ya tāshī, ya shiga gidā. Ya kira wadansu bāyinsa amintattū, gūdā gōmā shā biyaɾ. Ya baɾ sū tsaron gidā. Ya cē, sū lūrā, kadā sū Mūsā sū fita waje sai sā'ad dā Allā ya dāwō dā sū lāfiyā.

Ya, kumā, tāfi. Ya kira sū Mūsā wajen akū. Ya cē musū, "In kun kuskurā, kukā fita wajen gidan nān bāyan bā nā nan, bān yardā mukū ba. Kumā, kōmē zā kū yī, bān yardam mukū kū yī ba, sai kun zō kun shawarci akun nān. Abin dā ya cē mukū, kuwā, kō dā ku nā tsammānī kān kuskurē nē, kadā kū kētarē shī!"

Yārā suka fashē dā kūkā. Su nā cēwā, "Bāba, mun ji abin dā ka cē dūkā. Mā, kō, bī." Sarkī ya jūyā wajen akū. Ya cē, "Kai, kumā, gā amānā nān. In kā ci amānata, tō, Allā ya isa." Akū ya cē, "Hakanan nē. Rankā ya dadē. In Allā yā sō, kuwā, kā tarad dā abin dā ka kē sō." Sarkī ya cē, "Tō, mādallā."

Zai tāshī, ya cē, "Af, jiya, kuwā, nā ga wani dā wata macen akū. Na sayā don in gamā ku tarē, tā rikā dēbē makā kēwā." Ya aikā, akā kawō tā, akā gamā su. Akū ya yi gōdiyā. Suka yi sallamā dā sarkī.

Walāhā nā yī. Akā bugā tamburan tāfiyā. Sarkī ya tākā, ya hau, sai wazīrī ya zō, ya cē, "Allā yā bā kā nasarā. Kō kā shā'afā nē? Kā yi alkawarī duk yākin dā ya fārā aukuwā, dā Mahamūdū zā a."

Sarkī ya kawō iyā wuyā. Gā bakin cikin rabuwā dā iyālī. Gā, kumā, wata maganāɾ banzā. Sai ya sā bākī. Ya kira Mahamūdū, ya cē, "Gā dōkī nān. Hau, mī tāfi! Dā kai zā a." Mahamūdū ya dare dōkī.

Mūsā ya cē, "Nī, ma, nā tāfi." Sarkī ya cē, "Bā nā zuwā dā kai." Mūsā ya fashē dā kūkā, ya cē, bā yā rabuwā dā Mahamūdū. Sarkī ya daka masā tsawā.

Ya kōmā gidā. Ya kira sarkin gidā dà bāyīn nan dà akā barī tsarō. Ya cē,
 "Kū lūrā. Kada kū bař Mūsā yā kō lēkō waje. In wani abū ya sāmē shī, i nā
 yankā ku!" Suka shigā dà shī. Rūndunā ta dūngumā. Akā tārbi indā Sarkin
 Sīnārī zai fitō.

Dā wazīrī ya ga an raba Mūsā dà Mahāmūdū--gā shī, kumā, sarkī bā yā nan--
 sai ya tafi gidā, ya yi ta mūrā. Ya nā tsalle-tsallē. Ya shiga tunāne-tunānen
 abīn dà zai yī yā hallaka Mūsā kāfīn sarkī yā dāwō. Dōmin, in yā sāmī yā
 kashē Mūsā, kōmē ya fāru gurin yākī, shī kē bisa. In Sarkin Sīnārī yā ci
 nasarā, bukātā tā biyā. In, kō, Sarkī Abdurāmānī, ma, ya cī, duk dayā, don kō
 bā jīmā kō bā dadē, shī nē zai gājē shī.

Dā ya ga kūrā yākī ta ɓacē, sai ya kira wadansu katti hudū cikin bāyinsa
 wadandā ya amīncē dà sū. Ya cē, ya nā dà wata bukātā. Wanda, duk ya biya masā
 ita, zai yantā shī.

Bāyīn nan suka daukā gaba dayā, "Fadi! Yanzu kā ga aiki dà cikawā." Ya
 cē, "I nā sō kū kashē mini Mūsā. Ya nā nan--cikin gidan sarkī an kullē shī.
 An sā duk bāyīn gidan sū tsarē shī."

Bāyīn nan suka cē, "Af, in haka nē, yāyā zā mū yī mū kashē shī?"

Wazīrī ya cē, "In, dai, kun kasā kunnē, kwā jī. Aiki a kē sō, bā sūrītū
 ba. Yanzu, hankalīnsa duk ya nā gā Mahāmūdū dan'uwansa. Na san, lallē, in
 kafā ta daukē, yadda akā yī duk, sai yā yi kōkarīn dà yā fitō, don yā bi
 Mahāmūdū.

"Sai kū nēmi buhū! In darē yā yī, kū tafi kōfār gidan sarkī, kū sāmī wurī,
 kū makē. Dā kun gan shī, kū kāmā shī, kū rufē bakīn, kū tūrā shī cikin buhūn,
 kū daurē, kū jē dà shī kōgī, kū jēfā!"

G) Mūsā Da Ākū

Bāyī suka cē, "An gama."

Mūsā ya yini ran nan sukuku. Mutānē su nā tsammāni uban ya kē tunawā. Saboda haka, ba su kōmā ta kansa ba. Da mangariba ta yi, sarkin gidā ya kulle kōfōfī duka. Ya miko wa Mūsā mabūdī ta taga, yadda sarki ya cē ya rika yi kullum. Ya kōmā zaurē wajen bāyīn nan da aka bari. Suka yi ta hira haɗ kusan asbuba, sā'annan barci ya kwashē su. Duk abin nan, kuwa, Mūsā bai yi barci ba. Ya nā jira bāyīn nan su yi, ya jē, ya gaya wa ākū, ya baɗ shi, ya fita, ya bi si Mahamūdu.

Da ya ji sun yi barci, sai ya shirya. Ya dauki mabudan nan. Ya shiga damaru. Ya dauki garikuwa da mashi, ya nufi gurin ākū. Sai ya tarad da ākū namijin--wato, wanda aka fara saye, mai sihiri--ya nā barci. Sai ya cē, "Af, tun da wannan kē barci, bari in tambayi matar. Da Bako da Tukurā, ai, duk Umbutawā nē." Ya tsaya gaban macen ākū. Ya cē, "Nā zō in gaya muku nē, don ku sani, za ni bin Mahamūdu. Duk abin da zai samē shi, ya samē mu tare!"

Da ākūn nan ta ji haka, sai ta girgiza kai. Ta cē, "A, wannan, kō kusa bā ya yiwuwa. Yaya sarki zai baɗ mana amanaɗka, sā'annan mu sāba?"

Kō da Mūsā ya ji haka, sai duk ransa ya baci. Ya harari ākū. Ya cē, "Haɗ kē, dan tsugunon nan naki, kin isa ki hana ni zuwa wurin dan'uwana? Karyaɗki ta sha karya." Sai ya kama ta, ya murde kan, ya yaɗ. Ya nā jefad da ita, sai mijin ya farka. Mūsā ya juya wajensa. Ya cē, "Kai, kuma, me ka cē? Nā zō in gaya maka nē, zan bi Mahamūdu yanzu."

Da ākūn nan ya ji haka, sai ya dubi matar. Ya ga abin da ya auku gare ta. To, ga shi--sarki ya baɗ masa amanaɗ yaro. In ya bari ya fita, lallē, ya ci amanaɗ sarki. Ya ga, kuma--in ya hana yaron nan tafiya, lallē, abin da ya auku ga mataɗsa, zai auku gare shi.

Ya nā nan. Ya nā tunānin wadda zā tā fisshē shi. Sai Mūsā ya cē, "Bān jī kā cē kōmē ba. Kō, kumā, kai, hanā ni zā kā yī--yadda mātarkā ta tashi hanā ni?"

Ākū ya daga fiffikē, ya dūka, ya cē, "Mamākin ābīn dā ya sā ka bā mace shawarā na kē yī. Ai, maganā irin wannan, sai tsakānimmu mazā. In bā rashīn hankalīn mātā ba, inā mutūm zai cē zā shi gā dan'uwansa, sā'annan ā hanā shi? Yi maza, kā tafi! Kada kā jī tsoron kōmē!

"Bā shakkā, dai, kā cika dan kirki, tun dā bā kā saba ābīn dā tsōfonkā ya hōrē kā dā shī ba, dā ya cē kōmē zā kā yī, kā shawarcē ni. Gā shi--kā san, nī, bā kōmē ba nē. Ammā don kā cika umurnin ubankā ka zō. Dā ma, ābīn dā a kē sō kē nan, kawai, gā dan kirki, ya bi maganā iyāyensa dā mālansā. Dan zaki dā ya bi hālin 'yā'yāyen zamānī, ya ki bīn maganā magabātansa, ai, kā ga yadda ya kare."

SĀSHĪ NA GŌMĀ SHĀ TAKWĀS:
WADANSU KĀBĪLUN NĪJĒRIYĀ I FILĀNĪ DĀ BARĒBĀRĪ

A) Filānī

Alkwai Filānī a warwātse a gālibin kasāshen Nījēriyā ta Arēwā, amma sun fi yawā a Sakkwatō, Adamāwā da Gwambē. Bā su da kasā ta kansu sōsai--kamar yadda akan ce "kasar Hausa", "kasar Munshi", ko "kasar Yarbawa." Ko inda suka fi yawā, mā, haɓen kasar sun fi su.

Mun rigayā mun ambata yadda kasar Hausa ta ke. A wannan kasā Filānī sun fi yawā kusa da Sakkwatō, inda ruwā ya yalwata. Amma kasar Adamāwā, inda su ke da yawā, kumā, daban ce. Ta na da duwatsū. Kumā, ba ta kai kasar Sakkwatō kyau ga shuka ba--ko da ya ke ruwan sama a Adamāwā (inci 37 a shekara) ya fi na Sakkwatō (inci 25 a shekara) yawā. Amma ga mai kiwon shamū ta na da kyau saboda yawan rafuffuka da ciyawa mai kyau cikin fadamu da kwarurrukan da ke tsakanin duwatsun.

1) Asalin Filānī

Ba mu san asalinsu sōsai ba. Amma mun tabbata tun da dawā sū masu yawo da shamū ne. Suka shiga Nījēriyā daga gabas su na tafe shekara da shekara. Neman makiyaya kawai ya kawo su--babu fada, babu tashin hankali. Mu na tsammani sun shiga kasar Nījēriyā tun shekara A.D. 1300. Suka zo, suka zauna cikin kasar Hausa, Barno da Adamawa.

Wadansu da aka ce musu Torankawa suka zo daga bayansu, suka zauna a Sakkwatō. A cikinsu ne Usmanu dan Fodiyo ya bayyana. Ya kawo jihadi (wajen 1800). Saboda wannan Filānī suka karɓi gālibin kasāshen Nījēriyā ta Arēwā. Da shi da masu binsa suka zama masu mulkin kasā, mazaunan birane. Wasu Filānī, kumā, suka daina yawo, suka fara zama cikin kauyuka tare da shanunsu a gonaki. Saboda haka sun rabu daban daban, harshensu da al'adunsu ba daya ba ne, kumā. Ma iya kasā su uki--

a) Bararō--

Sū nè Filānī wadānda su kē rīkē dā harshēnsū dā āl'ādunsū mafī kusa dā na dā. Hař yānzū su nā yāwō cikin kasā dā shāmunsū. Bā su aurayyā dā haɓēn kasāř. Dā yawā bā sū musuluntā ba kamař 'yan'uwansū na cikin garūruwā.

b) Filānin Gidā--

Sū nè wadānda suka daina yāwō, suka zābī wurī mai ruwā dā makiyāyā mai kyāu, suka zaunā dā shāmunsū. Su nā zama manōmā, su nā kōyō dāgā wajen mazaunan kasāř dā suka iske. Su nā rīkē dā shāmunsū dā harshēnsū dā yawancin āl'ādunsū na dā, amma wadansu, yāu dā gōbe, su nā hadā jiki dā makwabtansū.

c) Filānen Zaurē--

Sū nè wadānda suka musuluntā, suka taimaki Shaihu Ūsmānū dā jihādī. Dā suka ci kasā suka zama masu mulki, suka rabu dā āl'ādunsū dā irin zamansū na dā. Saboda aurayyāř dā suka yī dā mutānen kasāř kamařsū ta sākē--hař dā yawā wadānda su kē cewā asalinsū Filānī nè, bā zā ā iya raba tsakaninsū dā haɓēn dā suka mallakā ba. Duk sun dauki āl'ādun Hausāwā dā tufāfinsū dā harshēnsū.

2) Āl'ādun Bararō

Bararō bā sū yi kamā dā sauran mutānen kasan nān ba--dogayē nè marasā kaurī, farārē. Gashinsū, mā, yālōlō, bai kudundunē ba kamař na sauran mutānen kasāř.

Bā sū sā manyan rīgūnā kamař mazaunan garūruwā ba--sūturařsū warki nè kawai dā fadē. Amma wadansu mazā sukan ajiye rīgūnā don lōkacin tarō. Tufāfin mātā irin na sākāř Hausāwā nè.

Mātansū su nā sōn kāyan adō na jan karfē dā na azūrfā. Sukan hūdā kunmuwansū sū sā zōbbā biyāř kō fi. Kumā, sukan sā sirāran mundayē ā damātsā dā tsintsiyāř hannū, dā zōbbā ā yātsōtsinsū. Mātā dā samārī sukan tūka gashinsū, ya nā rētō bisa kafadařsū, hař sukan yi masā kāyan adō dā jan karfē.

Al'adun Bararō bā kamañ na Filānin Zaurē da Hausawā ba nē. Aikin mazansu kiwon shanū nē. Sukan fita da garkē da sāfē, bā su kōmōwā sai almūru. Sauran aiki na mātā nē--kamañ yin bukkā, da tatsā (wani lōtō maza sukan taya musu wannan), da kada nōnō, da fitad da mai, da yin cuku, da sai da su a kasuwā. Da kudin da suka samu sukan yi cefanen abincinsu. Sukan ajiye kudin da ya rage don sayen tufafi da biyan jangali.

Akwai dalilir da mātā su ke yin bukkā. Lokacin da za su tashi daga ruga, za su wata daban, mātā nē sukan tara kayā da tarkace su labta wa bijimai, a kore su tare da sauran shanū hañ su kai wurin da za su sauka. Da isañsu sai maza su shiga aikin ciyad da shanū da shayad da su hañ dare ya yi. Saboda haka ya zama dōlē nē ga mātā su yi bukkokin kwana da na ajiye kayā.

Ga wajen aure, kuma, al'adañsu ta bambanta da ta sauran mutane. Ba su aurad da yarinya karama kamañ Hausawā--sai ta zama mace sosai. Watakila asalin wannan nē wuyar da su ke sha cikin yawonsu--dōlē nē mace wadda aka auri ta isa kowane irin aikin da matansu ke yi.

Bararō, kuma, su na da wata al'ada wadda a ke ce da ita sharo. Sukan taru wuri daya, samari su fyadi juna da tsumangi. Amma, ko an yi masa jini, saurayi ba ya nuna karaya. Saurayi ba ya samun mace sai da wannan. Wanda ya nuna halin jurewa da rashin karaya ya sami yabo tsakanin 'yan'uwansa. Da haka sukan hori yar su zama masu karfin hali. Amma Filānin zaurē, tun da suka zauna cikin mutane suka rabu da wahalar da masu kiwon shanū su ke sha, sun ya da wannan al'ada da dadewa.

Bararō ba su da sarakuna da mahukunta masu gyaran sha'aninsu kamañ Hausawā da galibin sauran kabilu. Su na dinga yawo daga wannan kasa zuwa wancan. Saboda haka babu wani sarki daya da ya ke da ikonsu. Inda su ke zaune sa'ad da jangali ya tashi, nan nē za su biya wa hakimin kasa. Kowane dangi yakan zabi mutum daya--dattijo ko mai arziki--wanda zai shirya sha'aninsu. A wurin Bararō

mai arzikī shī nè mai yawan shāmū.

Jūyin rānī dà dāmuna, shī nè dalilīn dà Bararō sukan rika tashī dà shāmunsu. Dà rānī yawancin Bararō sukan taru à fadama dà kwarūrruwā na Kwārā dà Bīnuwai dà wasu kōgunā. Sauran waɗanda suka rage, dōlē sù rika yawō saboda rashin ciyāwā. Amma dà dāmuna in ruwā ya kwantā à fadama dà kwari bā shi dà kyau kō lafiyā ga kiwon shāmū. Sai sù tashī sù watsu kō'ina à jigawā tun bā kusa dà biranē dà kauyukā inda zā sù sai dà nōnō dà mai bā. Idan ciyāwā ta nā dà yawā wani lōkaci sukan daɗe à wani wajō.

3) Kiwon Shāmū

Bararō bā su dà sana'ar dà ta fi kiwō. Aikin mazā nè mai wuyā--sai dà jūrewā da karfin hālī dà iya makamai lōkacin dà shāmū su nā cikin hatsarin nāmun daji. Sukan kōrō sù kiwō dà rana, sù kōmō dà sù dà yamimā. Dà dà dare akan daure marukā à dangwalī kada sù shanye nōnō.

In akwai hatsarin nāmun daji sai sù yi wā shāmū shingen kaya. Shāmū, bā à nēmō musu abinci, sai, dai, kanwā dà gishiri lōtō-lōtō. Mutum biyū sun isa sù lura dà shāmū cikin daji, amma idan a nā kiwō kusa dà gōnakin hatsi akan kara.

Kōmē Bararō ya kē yi dà abincinsa dà suturarsa, haɗ dà mazauninsa, ya dangana ga irin zamansa tare dà shāmū.

Suturarsu kadan cē. Wane amfani tufafi mai yawā irin na Hausawā zā sù yi musu--sù dà su kē masu yawō cikin jēji mai kayōyi? Dākinsu bukka nē. Bā tā dà wuyar kafawā--à iya gama ta cikin sa' à dayā kō biyū. Rān dà zā à tashī sai à baɗ tā kawai, bā kōmē. Bukkōkinsu iri biyū nē. Dayā a nā yinta dà karan dawā, à yankā 'yar kōfā. À ciki nè su kē kwānā. Ta biyū, itā cē wadda a kē yi dà gōrā. A nā kafa su misalin gōmā sha biyū, à tankwara kansu, à daure, sa'annan à yi tanka dà baibayā dà ciyāwā kō ganyē.

Tarkacensu kadan ne, kamaƙoƙoren burga nono da goruna na kadawa--daga su, ma, sai tabarmin kwanciya. Mutum mai yawan sauka da tashi ba ya so ya tara kayan da yawa.

Abincinsu daga shanu ya ke. Su ne madara da nono da man shanu da cuku. An ce Bafilace sosai, in ya sami madara, ko ya dade bai sami wani abinci ba, ba zai yi kome ba--lafiyaarsa da karfinsa su na nan. Amma banda wannan ya saba da wadansu abincin marmari da ya ke samu da kudin nono da mai, kamaƙoƙo wadanda a ke yi da dawa da gyada. Ba su yanka shanunsu su ci, amma in lalle su na bukatar kudi sai su sayar.

A na tatsa safe da yamma, a wanke kore a goge su da dutsa a shanya su a rana. Kada mai aikin mata ne. Abin da a ke kada nono da shi babban gora. Akan tuka kaba a yi wa goran kawanya, a huda wuyansa a dinke. Sa'annan za a dauki wata kwarya karama a kife ta daidai bakin, ta zama murfinta. Murfin nan ya na da yar kafa inda iska ta ke shiga. In an gama kadawa sai a yade man a wanke. Da shi a ke yin abinci, kuma akan shafa a jiki.

Ba su yin cuku da yawa, amma Filani na arewa sukan yi wani cuku mai karfi wanda su na yin guzuri da shi idan za su yi tafiya mai nisa. Akwai wani iri, kuma, da su ke yi maras karfi. Sukan bar nono ya kwana, washegari su dafa, sa'annan su kada shi.

4) Noma

Mun ce a wadansu wurare Filani sun zauna sun kafa, har su na noma kamaƙoƙo makwabtansu. Wadannan sun fi yawa a Adamawa. Abin da za mu ambata yanzu a kan irinsu ne.

Irin noman Filani bai cika kyau sosai ba domin ba su saba da shi tun da fari ba. Wadanda Filani suka koyan daga gare su, kuma, ba duka gwanaye ba ne. Ba su cika amfani da taki ba. Su na noma bisa-bisa. Kuma, ba su tara kasa a gindin hansi kamaƙoƙo yadda Hausawa su ke yi. Wata rana ba su shuka sosai ba, sai

sù wàtsà kawai. Nōmā irin wannan ya nà gajiyad dà gōnā dà wuri. Sabōdà haka, in sun yi shēkarā biyū kō ukū, sai sù nēmi wata sù gyārā.

Filānin Adamāwā sukan shūka dāwā iri-iri wadāndā lōkacin nūnārsu daban daban nē. Mānyan amfāninsu dāwā, masārā, gyādā dà shīnkāfā. Wadansu, kuwā, sukan yi lambū kamař Hausāwā.

Banda nōmā, kumā, su nà kiwōn shānū. Wani lōkaci dà rānī, idan ciyāwā ta yi wuyā, sukan bā Bārārō kiwōnsu hař dāmuna ta kēwayō.

Banda wannan bā su dà wadansu sana'ō'i dà yawā--sai tūkař igiyā, dà sākā tabārmī, dà dūkanci kadan kadan, dà dinki. Sukan kēwaye gidajensu dà zānā, sù gina dākunā à ciki sù jinkē.

B) Barebari

1) Kasāř dà Yanayinta

Idan aka dūbā taswīrā zā à ga àkwai wani tafki à kusurwař arēwā masō gabas Wannan shī nē Tafkin Cādi--à gabansa ta yamma gā Lardin Bārno. À nan nē yawancin mutānen Barebari su kē zaune, kō dà ya kē a nā sāmūn Barebari à cikin jama'ā à yawancin garūruwā cikin Jihar Arēwā. À kudancin yankin wannan Lardi àkwai kanānan kabilū dà yawā wadāndā Barebari suka kōrē sù dà. Wadannan kabilū sū nē Babuř, Tera, Marghi, Bedde, Karekare da Bōlēwā.

Wannan kasā ta nā dà fādi--hař zuwā Hamādā à arēwā. Don haka, kamař yaddā zā à yi tsammāni, kasāř ta fayē rairayī. Kumā, wurin ya fayē ciyayī. Kō dà ya kē babū wani dāji, an shūka bishiyōyin kirfi (wāto, "nīm") à cikin garūruwā dà mānyan kauyukā, kumā sun kāmā sōsai. Bāyan tāfiyā cikin wannan fakō maras kōmē ya nā dà ban shā'awā matum ya zō Maiduguri wanda aka shiryā dà shūkař kirfi mai kyān tsari. Àkwai bishiyōyi à gābāř kōgin Yōbē--dà dabīnō, kārō dà giginyā.

Bārno ta nā dà gājēren lōkacin dāmuna--daga Yūni zuwā Satumba. Yawan ruwan samā à shēkarā inci 25 nē kawai. À cikin wadannan watanni nē mukan shūka

gērō, dāwā, wākē, masārā dā rōgō don amfānimmū, gyādā dā audugā don sayārwa kawai. Lōkacin dā akā girbē kāyan gōnā cikin watan Oktōbā abinci yakan zama dā arāhā, a lōkacin nē, kumā, akā fi nishādī dā aurē.

Ban dā wannan nōman dāmunā, mu nā dā wata irin dāwār dā mukān nōmē tā ta wata hanya daban dā yadda a kē nōman dāwā a wadansu wurārē. Akwai wani wurī a gabashin Bārnō dā ya kē dā kasaŕ yumbū, a nan a kē shūkā wannan dāwā cikin watan Satumbā, wātō kārshen ruwan samā. Mu nā shūkā wannan dāwā a fangullā. Bāyan tsawontā ya kai kafā gūdā sai mū dasā ta. Lōkacin dā akā dasā akan bā kōwanē tsiro ruwā na lūdayī gūdā sā'an nan a kyālē ta haŕ tā girmā a girbē cikin watan Janairū. Irin wannan dāwār, mā, ita, zā tā yī fiye dā wadda a kē shūkawā a kasā mai rairayī. Mutanen kasan nan, mā, sukan ci irin wannan dā yawa.

2) Tafkin Cadi

Wājibī nē idan akā yī maganaŕ Bārnō a ambaci Tafkin Cadi. Shī, kuwā, daga inā ya kē sāmūn ruwan dā kē cikā shi? Tō, akwai wani harshe na Kōgin Yōbē, wanda ya ratsa kasaŕ Hausā, ya yi kusan tafiyar mīl dārī ukū, ya shiga nan ya fīta cān, wanda a kē kira Kōmadugu, shī nē kē kai wā Tafkin Cadi ruwā. Haka, kumā, Kōgin Shārī shī, mā, cikin Tafkin Cadi ya kē zuba ruwansā. Shī Shārī dīn, mā, ya fi kōwanē hanyaŕ ruwā dā Cadi kē sāmū girmā. Kumā, haŕ yau a tsakanin manyan kōgunan nan biyū, akwai wani kōgī karamī, wanda a kē kira Yazāram. Shī, kuwā, daga duwātsun Mandarā ya tāsō, ya biyō ta kasaŕ Margī. Dā ya zō kusa dā Dikwā, sai ya warwātsu kō'inā, ya zama fadamā.

Tafkin Cadi muhimmi nē ga mutanen Barēbarī. A nā sayad dā kifinsā dā na Kōgin Yōbē a wadansu kasashe. Mutanen kasā sukan ci kifī dā damā amma dā yawa sukan shanya sū būshe a aikā dā sū kudu cikin babbar mōtā. Bā yadda zā a yī kē kasā gānē mōtar dā ta kē dauke dā kifī in tā wuce--kannin ya yi yawa kwarai! Wata hanya, kumā, ta sāmūn kudi ita cē ta gishirī. Gishirī wanda akā fi sani

ya nà dayā daga cikin wadannan amma dukansu a nà kiransu "kanwā." A nà samsu lokacin da kananan tafuka wadanda aka yi lokacin damuna suka kafe. Kanwā a nà kiranta wani lokaci da Turanci "potash." A nà amfani da ita wajen dafawa, cikin ruwan shan shanu, don jimar fatu da cikin maganin dawaki.

3) Tarihi

a) Zamanin Da

A nà tsammani kasa Larabawa, ita ce kasa Barebari ta farko. Wai, kakarin iyayensu suka kauri daga can, suka ketare teku wanda Turawa su nà ce da shi "Red Sea," sa'an nan suka ketare kogin Nil, suka zauna a waccan jihā shekaru daruruwa. Daga baya suka matsa gaba su nà neman wurin makiyaya mai kyau don shamsu da, kuma, amintaccen wurin zama. Idan sun sami gurin da ya dace da isashen ruwa sai su zauna 'yan shekaru kadan, amma a shirye su ke don su tashi duk lokacin da halayen gurin suka baci. Ta haka bayan shekaru daruruwa suka iso gaba gabas ta Tarkin Cadi, da a ke kira Kanem. A can suka zauna daga A.D. 600.

Daga baya, wai, wata kabilu ta mayawata, wato Babur, suka zo daga Afirka ta Arwa bayan sun ketare Hamada, suka zauna a Kanem. Wadannan kabilu suka haɗu, suka yi auratayya, aladunsu suka zama dayā. Tare suka rinjayi masu zama cikin kasa ko, suka kore su, suka kafa sarautarsu. Kabilar Barebari ta yanzu ta fara daga wannan mulki. Shugabansu na farko shi ne Seif--wato, dayā daga cikin mutanen da suka zo daga kasa Larabawa. Wannan zamansu ya yi shekaru daruruwa. A ciki ne, ma, cikin karni na goma sha dayā suka karfi Addinin Musulmi.

Wannan mulki ya yi arzikin, kuma, ya shahara lokacin sarautar Mai Dunoma cikin karni na sha uku. Fadin kasa ya zama daga Kogin Kwara zuwa Nil, daga Fazzan zuwa duwatsun Mandara. Amma bayan mutuwar wannan sarki sai jitawa ta kare, yaki ya tashi tsakanin Barebari da makwabtansu wadanda a nà ce da su Bulahla. A wani lokaci aka ci su Barebari, aka kore su daga Kanem, amma sun

sàkè kwàcè ta. Àmmà dàgà bàya, dai, suka yi shāwarā su matsā yamma kumā.

Suka zaunā a Jihār Arewā ta Bārnō, sarākunan Seif, bi da bi su na mulkinsu har 1810 lokacin da Filānī suka yi hari cikin babban garin. Sarkin ya tambayi wani malami--Shēhū Lāmīnū--a Kānem ya taimakē su su tsarē kansu. Ya yadda. Sai da taimakonsa suka kori Filānī. Aka gayyaci Shēhū ya zaunā cikin birni. Ya yadda. Da kadan kadan ya karbē mulki ya zama nasa da na iyālinasa. Sai mulkin zuri'ar Seif ya karē cikin ran dan Shēhū Lāmīnū. Shugaban Bārnō a na kiransa Shēhū har yanzu.

b) Zuwan Turāwā

A lokacin da Turāwā suka karbi kasa Bārnō ba tare da yaki ba. Sun sami mutanen sun kasa kansu har kashi shida. A takaice, dai, kashi na farko su ne sarakī (a na ce musu Abba), sai, kumā, bayin Shēhū--ammā su bayi ne masu darajā ta wajen yin harkokin mulki da ba da shāwarā. Na ukunsu su ne wadanda akan ce musu Kacalla, wato bayin Shēhū ke nan na bautā sosai. Su ne sukan rika tafiyā da tutaar Shēhū idan za shi yaki. Daga su, kumā, sai Ajiyā--wannan, kumā, shi ne kamaar wanda a ke cewa hakimi da Hausa, haka ya ke a Bārnō. Jinsi na biyar, kuwa shi ne manoma, na shida, kuwa na bayi.

Kamar yadda muka fada zuwan Ingilishi shi ya sake rayar wadansu garuruwa na kasa Bārnō. Domin a ran Kirsimeti ta 1902 duka-duka mutanen da ke cikin Kukawa su sittin ne. Amma bayan shekara biyu sai ga shi yawansu ya kai dubu ashirin da uku. Ko da ya ke wani sarki, sunansa Rabeh, ya ci nan wajejen, duk da haka bai tafa kaburburan tsafaffin sarakunan Bārnō ba. Sai ya bar su yadda ya same su.

Da ganin, kumā, zaman lafiya ya samu, sai mutane suka yi ta shigowa kasan nan su na zama, tun ma, dai, ba daga wajen Damagaram ba.

Ba a dade da shirya al'amuran kasa Bārnō ba sai Gwamna Lugga ya fita rangadi. A cikin watan Nuwamba ya isa Kogin Gongola, ya ketare kogin ya isa

Gujba. Da mā, kuwā, tun farkon fara sha'anin nan na Barno, aka ajiye rundunar soja gida a nan Gujba. To, Gwamna Lugga ya duba, ya ga dalilan da suka sa aka ajiye soja a nan, yanzu, kuma, baki sauransu--saboda haka ya ba da umurni, ya ce a kwashe su daga nan.

Daga Gujba, Gwamna Lugga ya cigaba zuwa Magumeri--shi kuma, wani gari ne kamar mil 71 tsakaninsa da Gujba. A lokacin ba a rasa mutane dubu a garin. Mai garin ya je ya taryi Gwamna. Ya hau doki tare da mutanensa, suka je, suka gamu da Gwamna a hanya. Wannan, shi ya kara muna wa Gwamna lalle an yi muina da zuwan Turawa ko a can wajen, ma. A wannan lokacin, ko Batire ya yi wa jama'a tambaya, ko su na da wata magana, sai tsoro ya hana su fadar abin da ya dace su, domin su na gudun kada a yi musu bayya-da-kullu--wato, idan Batire ya tafi a gamu da su, su sha wuya.

A wurin da a ke kira Maifoni, kuwa, nan likita ya ke da zama. Kuma, a nan ne aka yi wa kusutattun bayi, musamman kananan yara, gida. Da jin Gwamna Lugga na zuwa, Shemu da kansa da masu dawaki wajen dari uku, suka zo suka tarye shi. Suka dunguma baki daya suka tasam ma Kukawa. A can ne Gwamna Lugga ya ba Shemu takardar tabbatac da shi sarauta. Gwamna Lugga ya fada masa komo game da sharuda na irin mulkin da su Ingilishi su ke so a yi a kasan nan. Har yau kuma a gaban manyan mutane, nan na Shemu, Gwamna ya yi shawara da shi. A kan yadda za a shirya al'amarin haraji, da, kuma, yadda za a hana bautu. Shemu ya muna, lalle ya na muina da maganin nan ta hana bautu.

Ammā a game da maganar haraji, ya roki Gwamna, ya ce, ya na so in, dai, an yarda a cigaba da yadda a ke yi tun da, wato a karfi kudin arzikin ga kowa. Hasali, ma dai, har Shemu ya bayyana irin abin da ya ke gudu game da sake hanyar karbar haraji. Ya ce ya fi kyau duk hakimai su zauna a gari, a amsa harajin a iske su da shi a nan.

Tò, Tùrāwā suka ga, dai, hakanan ba zai wadatar ba, suka ce a'a, gwamma, dai, su koma cikin jama'ar da su ke karɓar harajin daga gare su, su zauna can, amma ba aibu idan suka gina gidaje a cikin gari, don su rika sauka a ciki duk lokacin da suka zo, idan Shēhū ya neme su.

Kafin Gwamna Lugga ya tashi, ya kawo sandan girma, ya mika wa Shēhū. Ya, kuma, ba shi irin kyautar da ya ke ba sarakuna bayan ya tabbata da su a sarauta. Kai, ran nan jama'a ta taru a kofar gidan Shēhū. Kuma duk irin abin da Gwamna Inga ya fada, akwai mai shela da ke fada da karfi, don kowa ya ji abin da ya fada. A nan ne Shēhū ya rantse zai yi biyayya, har, ma, ya ce ya tabbata ba abin da zai hana shi rantsewa, domin a cikin rantsuwan nan babu wani abin da ya soki addininsa. Kuma, ya na godiya da karɓar dukan sharudan da Gwamna ya dora masa, ya, kuwa, karfe su da hannu biyu.

Sa'an nan Shēhū ya roki Gwamna Lugga, ya ce, ai ya kamata su zagaya su ga sabuwar fadan nan tasa. Suka shiga suka zagaya, dakuna birjik. Da za su shiga gidan, Shēhū ya tuse takalmansa, sa'ad da suka je wurin kaburburan tsorafin sarakunan Barno. Kashigari ne Gwamna Lugga ya nuna wurin da za a gina gidan Razdan, wato a Gwanji, kusan kama mil biyu da rabi daga Kukawa.

Daga Kukawa Gwamna Lugga ya tafi har Kogin Yobe, wanda ya ke shi ne ya zo har kusa da Kano, wanda a ke kira Calawa. Daga gare shi, ma, mutanen cikin Birnin Kano da kewaye su ke samun ruwan sha a yanzu da a ke amfani da famfo.

Ko a lokacin da Turawa suka amshi mulkin Barno, ciniki ya na da kyau a can. Domin har, ma, akwai kama Larabawa uku a wurin, wato Larabawan Tarabulus. A na, kuwa, yin ciniki iri-iri. Akan yi har cinikin gishirin balmu, wanda a ke samu daga bakin Tafkin Cadi, da busasshen kifi da kanwa da sauran abubuwa. Kama shanti, kuwa, duk galibinsu daga kasar Faransa (wato su Nije da Kamaru) a ke shigowa da su, a kawo Barno a sayar. Daga nan, kuma sai a kwashe su a kai kasashen Hausa. Daga wannan lokacin ne cinikin da kasar Barno ke yi da

kasashen Afirka ta Arēwā ya ragu, haɗ zuwā gaba, mā, ya mutu dūngum.

C) Yadda Kāsuwaɗ Bārnō Ta Kē Shēkarā Dārī Da Suka Wuce

Kamaɗ shēkarā dārī da wadansu 'yan kai, wani Bātūrē wanda a kē kira Likitā Barth, wanda ya ziyarci kamaɗ sū Kanō da Kātsina, ya bā da labārin yadda kāsuwaɗ Kūkāwā ta kē a cikin littāfinsa.

Ya cē a lokacin nan kāsuwaɗ Kūkāwā, banda kananan kāsuwōyī wadanda kē cī kullum, babbar, dai, ta nā cī kōwacē Litinin. Ya cē kōwacē ran kāsuwā shī, mā, yakan jē. Ya cē ya nā sha'awaɗ ya ga Shūwā Arab, kō irin kabīlan nan Kōyam, sun daukō kāyā sun yiwō kāsuwā. Sū Shūwā, bā sū daukaɗ kāyan da zā sū kai kāsuwā a kāwunansu, sai, dai, sū laftā wā shānū, sā'an nan mātansu sū hau kan shānū sū zaunā. Sū, kūwā, mazā su nā kōrāwā. Gālibin abin sayāwāɗ da Shūwā kē kāwōwā kāsuwā, man shānū nē, da hatsī.

Sū, kumā, kabīlan nan ta Kōyam, sukan zō a kan rākumā nē. Budūmā, kumā, sukan zō kāsuwā, sukan kāwō būlālā ta fātaɗ dōrinā, kō, mā, sū zō da naman dōrinaɗ don sayāwā. Sukan kāwō būsashen kifī. Idan kā shiga kāsuwaɗ, sū nē zā ka ganī da 'yan guntāyen kāyā, sā'an nan sun daza biringizau da yawā a wuyansu--wātō sun yi adon cin kāsuwā kē nan.

Farkon shigaɗ mutum kāsuwaɗ, abin da zai fāra ganī, shī nē wurin da a kē sayad da tabarmī. A lokacin nan, kūwā, akwai tabarmī iri-iri haɗ ukū, wātō da tabarmaɗ kwanciya, da wadda a kē rufin daki da ita, sā'an nan da zānā, wadda a kē yin damfami da ita. Ka nā kārā matsāwā gaba sai ka ga jērin manyan shānū wadanda zā a yankā. Daga nan, kumā, sai ka ga tayakā na hatsī a ajije kasā. Akwai teki iri-iri--akwai wanda shānū kē daukōwā, akwai wanda rākumā kē kāwōwā.

Daga nan, sai wajen da a kē sayad da rākumā. Kōyashē mutum zai tarad da rākumā kamaɗ dārī, kō fiye da haka, an jērā su don sayāwā. Tō, sai kumā wurin 'yan dawāki, amma gāliban dawākin da a kē kai wā kāsuwā bā managartā ba nē, domin idan nagari nē ba zā a kāwō sū kāsuwaɗ ba, tun a gidā a kē saishē sū.

Daga tsakiyar kasuwar, kuwa, nan masu tufafi ke zama da sauran tarkace, kama kayan fata da sauransu. Rumfuna ba su cika yawa a kasuwan nan ba. Hasali, mai, dai, banda dillalai ba mai rumfa kansa. Kumam, don rashin itatuwa duk cin kasuwan nan a na yinsa cikin matsanancin zafin rana ne, tun daga kama karfe sha daya na rana har zuwa karfe uku na yamma. A lokacin nan ne ta fi cika.

A wannan zamanin, in an je kasuwa, da wani irin kyalle a ke yin fufure. Amma duk da haka mutanen fada da farin kudi su ke ciniki, sai, dai, sauran jama'a sun fi yi da kyallen nan. Idan mutum na bukatar sayen kananan abubuwa sai ya yi amfani da farin kudi. Kowane farin kudi takwas a kasuwar Barno, shi ne daidai da irin kyallen nan na fufure. Amma idan ka na bukatar wani babban abu ka sayar, tilas sai ka ba da taguwa, ko taguoyi.

Idan mutumin gona ya kawo hatsinsa kasuwa, ba yadda za ka yi ka sa shi ya karfi farin kudi. Saboda haka in har ka matsu kamin ya yiwu ka sayi hatsin nan nasa, sai ka canja irin abin da ka ke da shi, ka sayo taguwa. Kai, sai, dai, an bi mataki mai yawa na fufure, sa'an nan a ke samun sayen hatsin mutumin gona, domin shi ba zai karfi kowane irin kudi ba sai dai taguwa. Ba, kuwa, lalle dawa ba, ko shinkafa ko alkama--duk ta hakanan a ke samunsi. To, hasali, mai, dai, shinkafa da alkama ba a cika samunsi ba, ko an sami shinkafa, mai, sai ka tarar buru-buru ce.

Baturen nan mai ba mu labarin yadda kasuwar Barno ta ke shekara dari da suka wuce, ya rubuta a littafinsa, ya ce, lalle cin kasuwar da wuya. Ya ce sau da yawa idan yaransa sun dawo kasuwa rana Littinin, yakan ga sun gaji lili. Kumam, duk irin kananan abubuwa da a ke sayarwa a kananan kasuwoyin nan da ke ci kullum, su, mai, akan same su ran da babbar kasuwar ke ci. Sai, dai, a ran nan sun fi araha.

Kumam, ko da ya ke abubuwa na tsada a kasuwan nan ta Kukawa, duk da haka tsadan nan tasi araha ce idan aka kwatanta su da yadda a ke samunsi a

kāsuwōyī na kasan nān, kamař sū Kanō dā Katsinā dā Sakkwatō. Kai, hāsālī mā, dai, kōmē ya fi arahā à Kūkāwā, dā yaddā ya kē à kāsuař Tambūtū!

4) Mutānē dā Āl'ādunsū

Barēbarī su nā dā tsawō dā duhū, kumā, su nā dā wata salon tāfiyā à hankālī. A nā iya gānē su dā saurī ta tsāgař fuskāřsū dā irin tufāfinsū dā tsārin gāshin kānsu. Su nā dā yankan rēzā tařa kō gōmā shā ukū à fuskāřsū, hudū kō shidā à kān kōwānē kuncī dā dayā à gōshī hař zuwā kān hancī. Mazā kō mātā sā iya sāmūn dayā dāgā cikin ālāmūn nān.

Shigāř dā sukan saba yi ita cē babbař rigā à kān wāndō dan itōrī hař zuwā idānun sāwu, dā hūlā kō darā dā adon zaren silikī, dā tākalmā māsu kyāu wadāndā akā yi sū dā fātā. Yawancin kāyansū akā rinā su, akā yi masū adō. Sun fi sōn launōnī māsu duhū kamař bakī kō dā ya kē duk lōkacin dā su kē sā rigā à karkashī takān zama farā cē. À kān hannū dā zāgāyēn wuyā akān sā lāyū wadāndā akā rubūta ayōyin Ālkūr'ān à cikinsū. Wani lōkaci akān daurā wukā à dantsē, kumā, kō dā yaushē akwai zōbbā à yātsū. Sukan askē kānsū āmmā sū bař gēmū.

À wajen tsārin shigā dā salon gāshin kai mātansū su nā dāgā cikin wadāndā suka fi sauran mutānen Nijēriyā bā dā āl'ajabī. Wajen shigā, mace dāgā farkō takān daurā wani kyallē à gindī. À kān wannān takān sā wata irin rigāř dā ta kē isa hař gwiwā. À kān wannān, kumā, takān dōrā wata rigāř dā ta kē isa hař kasā. Mātansū sun fi sō sū sanya launōnī māsu duhū su nā, kumā, mutuwař sōn sanya kāyan adō dā yawā. Su nā sō sū ga sun yi kyāu cikin kāyansū. Don haka sukan batarā dā kudī dā dāmā don adon kānsū.

Irin salon gāshin kai na mātān Barēbarī bā kamařcā. Kafin à yi mata aure mace ta nā dā gāshin kanta à shīrye yaddā ya dācē ga būdurwā waddā bā à yi aurentā ba. Takān raba shi kashī ukū à lāyī dayā dā gōshī. Kashī blyū dā su kē kyēyā akān yi musū wani irin tukkū, kārshensū, kumā, à bař sū bā à kitse ba. Dāgā gabā akān kitse shi kamař yaddā akā yi wā na kyēyā āmmā akwai kārīn kitse

samà dà hanci.

Bāyan aurē sai ta canja kitsonta kamaɗ yadda matan aurē su kē yi--sai ta rikā yin tukkū a tsakiyaɗ kai. Sauran gashin, kumā, a nā kitse shi a yi masā tukwayē kanānā, bā tare da an kitse karhensa ba, don ya zama a tattare kusa da gindin gashi. Akwai, kumā, wani kitsō kusan kaurin yatsa da aka bari ya nā rōtā a kan hanci. Kusan kō da yaushē takan sā jaɗ kō koriyaɗ kawanya a kan gashi. Matan da suka yi haji nē kawai su kē rufe kansu da kyallē.

Yawancin Barēbari Musulmi nē, amma bā sa kullē. Al'adunsu da suka shafi aurē, haihuwā da mutuwa duk na addinin Musulunci nē.

Barēbari su nā da wani sanannen wasan aurē. Daren ranaɗ aurē akan yi wani irin wasa--mufinsa a bā masu aurē shawara. Mazā biyū sukan yi shigā mai kyau da ban sha'awa, sai ka cē angō da amarya, su kwaikwayi abubuwa da dama cikin zaman aurē. Iyayen masu aurē da abokansu sukan nuna farin cikinsu ta bā da kyauta ga wadannan masu kwaikwayo. Wannan biki yakan cigaba haɗ gani ya kusa wayewa. Kashigari za a daura aurē da safe, amarya tafafi gidan mijinta tare da abokanta gida biyu. Wadannan abokai sukan zauna haɗ mako gida su yi dukan aiki amma miji yakan biya su.

Gidajen talakawa masu zama a kauyuka akan yi su da kaggā, a kewaye gida duka da zana. Idan mutum ya arzuta kadan sai ya gina soro ya kewaye gidan da katanga. Irin wannan gida ba zai yiwu ba idan Barēbari suka zama ta arewaci kadan da inda su kē, domin kasaɗ a can ta fiye rirayyi, ruwa, kumā, bā yawa. Saboda haka bā dama a yi kasaɗ gini mai kyau a wurin.

Yawancin mata, kamaɗ yadda ya kē a al'ada, sukan haifu a gida. Miji yakan yi dukan shirye-shirye don jin dadin matafesa, ya sayo isashen itacen wuta, da ragō wanda akan samu don ranaɗ suna. Idan ta haifu akan bā ta romon naman saniya ta sha kwana bakwai.

Bāyan yārō ya kwānā ukū dā haifuwā sai ubā yā yankē rāgōn. Ta haka yakan nūnā wā makwabtā cewa dān nāsā nē. A rānā ta bakwai sukan yi sūnā. A nā yīnsā dā sassāfē. 'Yan' uwan ubān duka, maza, dā abokansa sukan zō. Akan fara dā fadaf wadansu ayōyī daga cikin Alkur'an, sā'an nan ubān yakan rada wā Līman sūnan yārōn, shī kumā, yē gaya wā jama'a. Kōwā ya nā dā sūnā daga cikin Alkur'an dā wani daban wanda ya shafi rānā kō lōkacin haifuwā.

Sai a yi biki a rarraba naman rāgō, kōwā wanda ya yi taimako cikin sha'anin haifuwā, kamaf ungōzomā, yakan sami nāsā rābō. Akan aika, wanzami yā zō a wannan rānā yā yi wā yārō aski yā cire masa bēlī. Dā yammā samarin garī (idan jāriri namiji nē) sukan tārū a gidān sū ci kan rāgō wanda aka ajiye musu, sā'an nan sū yi wākā dā rawā. Idan sun gamā cīn kan rāgō sai sū binne kashin sū cigaba dā rawā a kewayen wurin. Idan an haifi yāriyā bikin zai zama haka kumā, sai, dai, a maimakon samari, 'yam matā nē zā sū zō sū yī. Lōkacin dā jāriri ya yi kwānā arba'in, ubansa zai sayō wā uwaf sababbin zannuwā.

Al'adaf rufe matattū, kamaf yadda aka fada a bāya, a nā yinta nē daidai dā yadda shari'ar addinin Muslunci ta cē a yī. A nā wanke gawā sā'an nan a shafa mata man gyada. Idan gawā ta yi kwānan keso 'yā'yā kō jikokin mamaci sū zā sū kulā dā ita. Dā safē akan sayō farī a yayyagē cikin kyallē biyaf. Dā kyallē hudū zā a yi gajeren wando, rigā, hulā dā rawanī. Dā kyallē na biyaf wanda ya fi duka girmā akan rufe gawā dā shī sā'an nan a dinka, a sa gawaf kan makara, a rufe dā mayafi, kō bargō--an gamā dā gawā kē nan. Sai a fitaf dā ita ta kan katanga kō kan zana--amma ba ta cikin zaurē ba.

Daga waje mutanen dā suka zō jana'izā, sun yi alwalā, sai sū haɗu dā wadanda su ke tafe dā makarar. Līman zai yi karatu daga Alkur'an kamin jama'a sū tafi kabari. Dā mā aka rigā aka haka kabari. Sai a ajiye gawaf a kan kasar dā aka tōnō, a dauki bargon kō mayafin a ba Līman. Sā'an nan zā a sa gawā cikin

kabàn fuskàrtà ta nà kallon gabàs, wàtò ta nà fuskanta. Ka'abà, māsù bakin ciki su nà ta kařanta ayōyin Ālkūr'an. Sai à sanya kanānan itātuwà dà ganyāyē à rufē dà kwàbàbbiyar kasà don in an mai dà rairayī kada ya taɓa gawar.

Kāyan dà akà haka kabari dà shi akan zāgāyā kabari dà shi sau dà yawā a nà ta kařanta ayōyin Ālkūr'an. A nà yin haka don à hana nāmūn dāji tōnē kabarin. Sai Liman ya tsayā daidai dà kan mamacin ya gayā masā amsōshin tambayōyin dà malaiķū zā sū tāmbyē shi. Sā'an nan zā à sākē wani kařatun Ālkūr'an, sai jama'a sū kōmā gidā.

À gidā, kōmā, mātā sun rigā sun shiryā gumbā wadda akà sà mata zūmā. Akan aika wannan zuwā malamai. Akan yi sadakā à rānā ta ukū dà ta bakwai bāyan mutuwa, à shiryā abinci dà yawā à bā malamai dà matsiyētā. À wadannan rānakū malamai sukan saukē Ālkūr'an. Akan yi wata sadakā, kumā, idan mamaci ya cika kwānā arba'in dà mutuwa dà, kumā, idan ya cika shēkarā gūdā. Akan binne mace kamař yadda a kē binne namiji amma jāriri akan binne shi bā tare dà wata addu'a ba kō sadakā don an daukē jāriri bā shi dà sàbō.

Kō dà ya kē sun dan bambantā dà sauran mutānē cikin wasu abūbuwā kamař adon gāshi, shigāř kāyā dà tsananin sōn launōni māsū duhū, kusan dayā su kē dà sauran mutānen Jihar Arēwā don sun dauki Āddīnin Musulunci dà gaskiyā sōsai.

SĀSHĪ NA GŌMĀ SHĀ TAĀRA: WADANSU KABILUN NIJĒRIYĀ II --
MUNCĪ DĀ MUTĀNEN DUWĀTSU

A) Muncī (Tiv)

Kasāñ Muncī yānzū ta nā cikin Lardin Bīnuwai nē. Ā gabās sun kusa sū yi iyākā dā Wūkārī, ā Yammā dā Ōturkpo, ā kudū dā Obūdū (kusa dā Ōgōjā), ā arēwā dā Kēnā (arēwā dā Makurdī).

Kasāñ bā bai dayā ta kē ba. Ākwai kwari dā tudū. Ta nā dā manyan kōgunā biyū--sū nē Bīnuwai dā Katsina--dā, kumā, rāfuffukā dā yawā. Kasāñ jigawā cē, mai fili, dā itātuwā masu amfani. Ā kudū maso gabās ākwai duwātsu dai-dai inda ta kusaci duwātsun Kamaru.

Murin dā mutānē bā sū dā yawā, dā bā zā ā rasa ganin nāmun daji ba--kamañ mārayā, kaji, batsiyā, kanki, ɓaunā, dā, kumā, dāmisā dā zaki daya-dayā. Āmmā dōmin Muncī mafarautā nē kwari, sun kusa kare su ā zāmanin nan. Cikin kōgunā ākwai dōrinā dā kadā hañ yānzū. Sauran kasā, kamañ misalin wajen Yandev inda aka yi Gonañ Sarki, ta nā dā kyau ga noma. Ākwai gidajē kō'inā--kasāñ dā yawā ta zama karkarā, daga gōnā sai saurā.

Muncī dā kansu sukan cē tun kafin sū zaunā ā kasāñ dā su kē yānzū kakanninsu suka ketarō wani babban kogi, suka zo suka zaunā ā kan wani dutsē wajen kudū maso gabās--sūnansā Swam.

1) Tufafi dā Kāyan Ado

Muncī iri biyū nē. Muncī sosai gajere nē kakkaurā, āmmā ākwai wani iri, mā, dōgō nē siriri. Duka biyū su nā dā karfi wajen aiki dā jurewā cikin wahala.

Mazā dā mātā sukan daurā 'yan gyauto ā gindinsu masu launi iri-iri. Wani lokaci, kuwa, sukan shafe su dā majigi. Āmmā irin sakañ zanen maza dā ta mātā daban cē.

Akan baƙƙa yara maza tsirara haƙƙa lokacin da aka yi musu kaciya. Daga nan sai su fara daura zane. Akan yi musu kaciya wajen lokacin balagarsu. Galibin 'yam mata sukan daura baze. Banda 'yan gyauton nan, manya sukan yafa zane na sakaƙaƙa. Mafi daraja shi ne mai ratsin fari da baki. A na ganin sarakuna daya-daya su na sayen rigunan Hausawa. Wadansu mata, kuma, su na sa tufafi irin na matan Hausawa, amma ba da yawa ba. Samari, kuma, su na son tufafi irin na Turawa. Amma Munci sun gani sakaƙarsu ta fi ta Turawa karko--saboda haka da yawa sun fi son tasu.

Munci su na son kayan ado na duwatsu da su zobe da munduwa. Sukan nannade kafafun matansu da dogayen sandunan tagulla--wata, ma, daga idon sawu haƙƙa sharaba. Wadansu mata sukan sa zoba a yatsotsin kafa.

Munci, ma, sukan shafa wa jikinsu majigi, tun ba samari ba lokacin da za su wurin wasa ko tashin yarinya. Maza da mata sukan yi kitso ko zankaye iri daban-daban. Wasu sukan shafa wa gashin kai man ja da gawayi.

Sukan ta da fataƙa fuskarsu ya yi kurzumu-kurzunu (wato, irin tabo na al'ada) a goshinsu da gefen ido da kumatu. Mata, haƙƙa sukan yi a cibiyar da baya. Kuma, sukan fika hakoransu na bisa, tun ba tsakanin biyu na tsakiya ba.

2) Al'adu

a) Tsafi

Tun kafin Turawa suka zo ba wanda ya ci kasa Munci. Jihadin Filani, ma, bai kai wurinsu ba. Saboda haka, ba su musulunta ba faufau. Wadansu suka koma Kirista. Amma da yawa su na rike da al'adunsu da tsafe-tsafensu. Wadannan, kuwa, a na tsammani asalinsu daga Jukunawa da suka yi iyaka da su a gabas. Dalilin wannan, domin Jukunawa su ne manyan matsafa tun da. Daga gare su ne, kuwa, da sukan karko sarautar sarkin tsafi da asirai na mata wanda su ke yi don su tsorata da samari. Haƙƙa yanzu, kuwa, babban abu ne a gare su.

b) Aurē

Dā al'adun aurensu iri ukū nē: 1. saurayī yā tafi yā nēmō yārin yā daga wata kabila yā gudō dā ita. Idan iyayentā suka ji labari, sai su bi sawunsu don su kwatō tā. Amma in yā tsar masu, shi kē nan--tā zama tāsā. Sai daga bāya zā su zō su nēmi kudi kō musāyā. 2. sukan yi tashin budurwā. 3. musāyā--dā ita cē mafi girmā garē su. Wato, mace bā tā tabbata tākā sai kā bā dā 'yā kō kōwacē dā ka kē mulki dā ita. Amma yanzu an hanā wannan--sai, dai, a nēma dā kudi.

c) Wakā dā Rawā

Munci masu son wasa nē kōyaušnē. Masu gidā sukan kira mutanē dā yawā a yankā sā a dafa giyā--bā lallē don wani abū ba, sai, dai, don nūnā isā dā son mutanē. Sai jama'a su yi ta kidi, su nā rawā, su nā wakā. Su nā, kuwā, dā gwanintar wakā kwarai. Mutum dayā ya nā sawā, sauran jama'a duka su nā amsā.

d) Irin Mulkinsu

Munci bā su zama cikin garuruwā kama Hausawā dā wadansunsu. Kōwanē kauyēnsu gidan mutum dayā nē dā iyālinsa dā 'yā'yansa. Akan kira wurin dā sunan mai gidan. Idan wani cikin 'yā'yansa ya kawo karfi, sai ya fita gidan ubansa, ya kafa nasa. Kō, kuwā, kadan mai gidā yā mutu galibin 'yā'yansa sukan watsē.

Bā sā dā manyan sarakuna kama Hausawā. Kōwanē mai gidā shi ya kē ikon iyālinsa. Amma dukan gidaje cikin dan yanki gudā, danginsu dayā nē. Sukan cē dā kansu 'yā'yan Wānē, kō dā ya kē ya dadē dā mutuwa--sai sunansa kadai ya rage.

Wadannan dangi sukan zaɓi mutum dayā dattijo yā zama shugabansu. Dā bā shi dā ikō dā danginsa sosai-- lokacin yaki kō wani hatsari. Idan dā hatsarin sai dangi duka su hada kai, amma kadan yā wuce, sai su koma kama dā. Amma

yānzū Tūrāwā sun bā shūgābānnin nān hakunci dā īkō bisa danginsu sū zama cikakken hākīman kasa. Kumā, sukan kira dukansu lōkaci-lōckaci sū tārū wurī dayā don sū yi shāwarā ā kān magānganūn dā suka shāfē sū duka.

3) Dāmānā dā Rānī dā Nōmā

Ruwan samā ya īshē sū. Ca ruwan samā dā aka yi cikin shēkarā dayā ā Kātsinā Ālā--

Jan.	Feb.	Mar.	Afr.	Māyū	Yūnī	Yūli	Āg.	Sat.	Ōkt.	Nuw.	Dis.
1/4"	1"	2 1/2"	4"	8"	8 1/4"	4"	4 1/2"	8 1/4"	9 3/4"	1 1/4"	1/2"

Jimlaŕ ruwan samā na wancān shēkarā inci 52 1/4 kē nan.

Lōkacin rānī sōsai daga Nuwambā zuwā Afril nē. Āmmā kō dā rānī a nā sāmūn ruwā kādan-kādan.

Cikan watān Nuwambā dā Disambā a kē girbin hatsī dā haka dōyā. Kumā, sukan shiryā sābuwaŕ gōnā ta dōyā tun kasa bā tā yi taurī ba. Sukan fārā dasawā cikin watān Janairū. Rānī, kumā, lōkacin fārutā nē wajensū.

Ruwā ya fi yawā daga Afril zuwā farkon Nuwambā--lōkacin dā amfānī kē ā gōnā kē nan. Ban iskā dā a kē sāmū cikin Yūli dā Āgustā shī nē lōkacin yankan rīdī dā hakan gyadā dā kai sū kasuwā.

Aikin nōmā ā kasaŕ Muncī bā abin wāsā ba nē. Īdan su nā bukātāŕ sābuwaŕ gōnā, sai sū nēmi sābon wurī indā bā ā taḡā nōmā ba--wātō, jēji sōsai indā kasa ta kē dā kyau. Kō, kuwā, wani lōkaci sukan yī ā saurā waddā aka baŕ tā shēkarā hudū kō fi bā ā yi nōmā ba.

Dā fārī sukan cire ciyāwā sū sassābe itātuwā sū baŕ sū ā wajen dōmin sū zama tākī. Īdan aka gamā, sai ā baŕ tā māko biyū kō fi kāfin ā fārā shūkā. Akan yi misālin sātī hudū a nā shūkā. In aka gamā shūkā sai ā hūtā misālin māko biyū kō ukū kāfin ā sōmā cirbē. An jumā sai ā yi cirbē na biyū. Ā cirbē na ukū akan fārā haka dōyā--haŕ rānī yā shigā.

Bāyān dā aka gamā hakaŕ dōyā sai ā bajē bungunan dōyā yaddā suka sābā yī,

sù tārà ciyayī dà ganyayē dà kirāruwā dà wadansunsu, à tittilā su à kōnē dōmin su zama tākī gā gōnā.

Dà sāmūn babban ruwā sai su shūkà gērō. In gērō yā mūnā akà girbē, sai à gyārā wurīn don à shūkà dāwā. Wadansu, mā, sukan shūkà dāwā tsakanin gērō. Wākē dà 'yan shūke-shūke kamañ sū kanannadō, dà kabēwā, dà kāyan miyā iri-iri-- à tsakanin dāwā dà gērō a kē shūkà su.

In akà girbē dāwā sai à shūkà kwārūrū, kō gyadā, kō rīdī, kō dānkālī, amma sukan fi shūkà rīdī dōmin sun fi sāmūn kudī dà shī. Idan akà gamā wadannan akà, sai su bañ gōnā ta zama saurā ta dadē.

Wannan shī nē aikin gōnā dà a kē yī à kasañ Muncī tun dà dadēwā. Amma yanzu mun ga sābuwañ dabārañ nōmā ta bayyana tun dà akà yi Gōnañ Sarkī cikin wani dan yankin kasañ Muncī. À wajen a nā iya nōmā à wurī dayā shēkarā dà shēkarū bā tāshī. In sun shātā, sai su shārē gōnañ, su shūkà abīn dà su kē sō.

In sun kau dà amfānī, sai su shūkà "makūnā"--shī nē wani irin wākē bakī wanda bā à cī. In yā tsiro, ya yi girmā sai su cīrē su zuba à kasā sā'annan su binne shi yā zama tākī mai amfānī cikin kasā. Gōnañ dà akà yī haka akan sāmū amfānī daga wajenta fiye dà yadda akan sāmū daga irin ta dà. Irin wannan nōmā ya fārā samuwā dōmin Muncī wadanda su kē makwabtakā dà Yandev dà yawā su nā kōkarin yīn irintā.

Dà suka ga amfāninsu sū dà kansu sukan tafi su rōkā à bā su makūnā su shūkà cikin tsōfaffin gōnākinsu. A nā, kuwā, bā su sū yī. Hakikā wadansu cikinsu sun ga amfānin dabāran nan ta yīn gōnā kwarai gamā ta nā rage masu aiki, su nā sāmūn hūtū. Abīn dà ya sā muka cē ta nā rage masu aiki--dōmin yanzu bā dōlē su tāshī garin nēman sābuwañ gōnā ba, sai su rufē makūnā cikin gōnañsu kawai, sā'annan su yi nōmā su shūkà kōwanē irin amfānin dà suka ga dāmā.

Cikin wannan mun ganī Muncī sun wāyē dà jūyawañ gōnā sarai, kō dà shi kē bā su cika yīn amfānī dà tākī. Gā misālīn yadda su kē jūyā gōnā--

Shēkarā ta farkō: dōyā	Jan.--Afril	Agustā--Dis.
Shēkarā ta biyū: gērō kō masarā	Afril	Yūni--Yuli
Shēkarā ta biyū: dāwā	Yūni--Yūli	Disamba
Shēkarā ta uku: rīdī,	Afril	Agustā
kō gyādā,	Afril--Yūni	Agustā--Okt.
kō rōgō,	Fabrairu	Disamba
kō dānkali	Agustā	Disamba

Shēkarā ta hudū: gōnā ta zama saurā

Sassāben gōnā dā yīn kunyā aikir mazā nē. Aikin mātā shukā dā cirbē dā kāwō amfānī gidā.

4) Abinci dā Itātuwā

Babban abincinsu sakwarā tarē dā miyā. A nā ganin sauran abinci duka kamañ bā abinci ba nē in bā su sāmī dōyā ba.

Nāmā dā tsādā. Bā su fayē cīnsā ba, sai wajen babban sha'anī, kō in aka sāmū wajen farautā. Kōwanē irin nāmā na cī nē a garē su--bā su raba tsakanin nāmā wanda ya kē cīn ciyāwā dā mai cīn nāmā ba. Kīfī, mā, su nā sōnsā kwarai idan sun sāmū.

Sukan sā mān gyādā dā na rīdī dā mān jā cikin abincinsu. Kumā, sukan dēbō itātuwā dā ganyāyē dāgā dāji--wasu don abinci, wasu don māganī.

Su nā dā itātuwā masu amfānī kamañ kadanyā, dōrawā, rīmī, madācī, dā wadansunsu. Sukan sassāka gadō dā kujērā dā jirgī dā wadannān. Akwai, kumā, giginyā dā tukurwā wadda su kē tsaikō dā ita dā, kumā, kārāgā.

5) Dabbōbī

Muncī manōmā nē sōsai. Shī ya fi kāmā hankalinsu. Dabbōbī na bāya nē--bā su shiga zarafinsu sōsai ba.

Cikin dabbōbin gidā mafi darajā sāniyā. Shāmun Muncī kamař na kasař kudu nē--muturū. Tsawonsu bai fi kafa hudū ba, jikinsu baƙi da farī. Kamař na kasař kudu, kuwā, awurū bā yā yi musu kōmē. Bā ā ganinsu garkē garkē--wani ya nā da dayā, wani ya nā da biyū. Matukař na mutūm dayā bā saƙai sukan fi ashirin ba.

Bā ā tātarsu kamař Filāni. Bā ā labta musu kāyā kamař Hausāwā. Amfaninsu don ā cī nē kawai. Wannan, mā, bā kullum ba--sai in zā ā yi biki ā yankā wa jama'ā. Sū nē, kumā, dūkiyarsu ta ājiyā. Bā ā kiwōn masu tōzō saboda awurū, kumā, bā da yawā a mā ratsa kasař da sū da rāni zuwā Ogōja da kasař kudu. Ammā yanzu, kam, akan kawo yawancin wadannan ta wata hanya daban wadda bā ta bi ta kasař Muncī.

Saboda awurū, mā, bā sū da dawāki na kansu. Wani lōkaci mai arzikī yakan sayā don ya nuna isā, amma bā swa dadewa, sai sū mutu.

Jakuna, kumā, babu--sai wajen Hausāwā fatake. Saboda haka mun gani Muncī bā sū da dabbobi masu daukař kāyā sū kai kasuwa kamař Hausāwā da Barēbari.

Banda shānū su nā kiwōn alade, tumaki da awaki. Su nā, kuwā, sonsu kwari don cī. Kō da haka bā sa yankawa kowace rana--sai wani sha'anī ya tashi kamař taron wasa kō zuwan bakō.

6) Sana'ō'i

Muncī bā sū da wata sana'ā wadda ta fi nomā. Bā sū cika kulā da wasu sana'ō'i wadanda suka kama hankalin Hausāwā da Yarbawa ba. Amma wadannan sū nē mafiya girma daga cikin sana'ō'insu--

a) Farauta

Da rāni farauta babbař abā cē gare sū. Kan da su ke yin wannan--in mutūm ya nā da babban kurumi kō saurā, yakan kebe shi ya hana kōwā konewa. Sa'annan, lōkacin da ciyawa ta bushē sarai, sai yā yi gayya, makwabtansa sū zō. In sun gama al'ada, sai ā kewaye wurin, ā sa wuta, hař namun daji sū bullō, ā yi ta harbinsu.

Sukan yi wata, kumā, dà farkon dāmūnā. Wannan bā sū sà wutā--sai sū kēwayē, sū rikā shīgā sànu-sànu haɾ sū haɗu.

Banda irin farautan nan ta gayyā, maharbā sukan tafi bagō in sun ga dāmā. Ammā farautā bā sàna'ā ba cē wurinsu kamaɾ yadda ta kē gūn Hausāwā--gà Muncī kōwā maharbī nē.

Su nā dà wani dafi mai zāfi kwarai wanda sukan shāfā wa makamansu. Wannan nē ya sà à zāmanin dà Muncī suka zama abin tsorō gā kōwā cikin yāki.

b) Sū

Muncī bā sà yin fatsā, amma mātā su nā sū dà kōmā. Dà rānī, kumā, sà'ad dà ruwā ya kusa kafēwā à tafukā, akan yi gayyā. Mutānē dà yawā sai sū shīgā dà arā dà māsū, sū yi bāngā-bāngā, sū yi ta subbā cikin ruwā haɾ sū kētarē.

Wani lōkaci, kumā, mazā sukan tafi dà dà darē cikin jirgī dà jīniyā sū rikā sukan kifi dà mashi. Kumā, su nā yī dà magimfā--wātō, wani ganyē nē mai dafi wanda akan zuba à ruwā, kifi sū tāsō à kāmā su.

Ammā kāmūn kifi bā sàna'ā cē ta Muncī sōsai ba. Ta nā cikin hannun wa'ansu irin mazaunā à kasaɾsu--sū nē Jukunāwā (à Kōgin Bīnuwai) dà sū Tūrū (à Kōgin Katsina).

c) Kirā

Kirā wurin Muncī gādō nē--ākwaɪ na bakin karfē, ākwai na tagullā. Na bakin karfē su nā kēra garmā, gatarī, wukā, mashi dà kibiyā. A nā yin wadannan dà gwāngirī kō dà wani irin karfēn Tūrāwā.

Na tagullā, su nā nadē mundayē na kafā dà na hannū kamaɾ yadda mukā rigā mukā fadā. Dà tagullā mā, sukan kēra kararrawā wadandā su kē rawā dà sū. Banda wadannan, sukan yi wā mashi kō gatarī adō dà tagullā, sū nannadē shi kamaɾ igiyā, sū yi zubi na siffaɾ matūm kō tsuntsū, sū yi masā kai dà ita.

d) Sassakā

Muncī gwanayē nē na sassakā dā gizāgō. Sukan sassakā babban gadō daga gunduwar madaci dayā--duk dā kafā. Haka, kumā, kujērū dā turāmē dā tabārē dā itātuwān kōfā dā mutum-mutūmai.

e) Jīmā dā Dūkanci

A nā tsammānī sun kōyi wadannan daga Hausawā kō Jukunawā. Sukan yi jakā, kubē dā kwārī na fātā.

f) Sākā

Ākwai sākā irī biyū... duka aikin mazā nē. Irī dayā ita cē ta sākā kwaryā mai fādī wadda su kē yīn gyautō dā ita. A nā masā adō dā zārē irī-irī. Ta biyū wadda a kē yīnta dā kōshiyā dā matsēfī. Dā wannan su kē yīn "Farin Muncī" wanda kōwā ya sanī.

Kumā, su nā sākā tabarmā dā kwandō, dā tūkar igiyā, dā ginin tukwanē. Ammā bā sayad dā sū su kē yī ba--don amfanin kansu su kē yī.

7) Gidajensu

Mun rigayā mun ambaci yadda Muncī su kē zaune cikin kauyukā. Kōwanē kauyē gidan mutum dayā nē dā iyālinsa. Dalilin wannan domin dukansu manomā nē. In sun tārū dā yawā a gidā dayā wurin nōmā bā zai ishē sū ba. Muncī, fa, bā yā yardā yā yi nisa dā gōnā tasa.

Irin nōmansu dā su kē yī, kuwā, yakan sā kōwacē shēkarā lallē sū nē. sābon wurī na gōnar dōyā. Bā sū dasā dōyā cikin saurā. Sabbodā haka, in gidā yā yi yawā, dōlē wa'ansu sū fita sū kafā nāsū.

Gā yadda su kē yīn gidajensu: in sun zaɓi wurin dā zā sū yī gidā, sukan yi wani babban dāki a tsakā, sū kafā itātuwā masu tsawō tsakiyarsa a kēwaye don sū dauki tsaiko. Kumā, sukan kafā gājējjērū a bāya wadandā zā sū dauki jīniyā. Bā sā kōwayē shi duka dā gini--sai, wani lōkaci, sū yi gājēren gini, amma sukan ba kōfōfī kō'ina. A nan nē mutanen gidā sukan tārū kōyāushē. Nan

nè, kumā, masaukin bākī.

À kēwayèn wannan sukan gina dākunan kwānā. Kōwacè macè mai miji dà nātā. Wadannan bā sù dà girmā kamař na tsakiyā. Sū--gina su a kē yi, à azā jinkā à kai. Akan zōbā jinkařsù dà dan yawā hař ya zama shirayī inda mātā su kē àike-àikē. Sukan yi kōfā dayā dà gini mai dan tsawō daga kasā, sù sassāka itacē mai santsī à dōrā inda zā à rikā haurāwā, sà'ad dà a kē shigā. Wani sà'i mā, zā à sassāka murfin kōfā gabā dayā.

Tsaikō na tukurwā, baibayā ta tōfā, gini na kasā kē nan. Su nā kafā itātuwā hudū à tsakiyāř dāki misālin makānī don ajīye abinci. Wani sà'i sukan gina rumbū à kai. Tarkacen dākīnsù sū nè gadajē dà kujerū, irin dà mukā ambatā, dà karagā, dà tabarmī, dà kāyan girki.

Bā sà kēwaye gidajensù dà kōmē, amma sukan bař babban fili à tsakiyā dōmin tarō kō wasā, sù rikā shārewā kōwacè rānā. Bā sù yardā gidansù ya yi daudā.

8) Cinikī

ɪuncī bā masu fataucī ba nè. Bā swā dà kasuwā wadda ta kē ci kōyaushē, amma sukan ci kasuwā gidan wani kōwanē kwānā biyāř. Daga nan sù tafi kasuwař wani daban à rānāřtā--dā haka hař sù zāgā, sù kōmō kan ta fāri.

Su nā sai dà 'yan tarkacē kamař Hausāwā. Zā à ga, kumā, masu sai dà giyā. Amma dà yawā bā cinikī ya kē kai sù ba--sai don sha'awā dà dādin gamuwā dà jūnā su kē zuwā.

Dā kudīnsù sōsai sandunan tagullā nè. Kumā, sù nā cinikī dà mayāfi na "Farin ɪuncī," hař fataken Hausāwā, dōlè sù karbi wannan in zā sù yi cinikī dà sū dōmin ɪuncī bā sù sābā dà sābon kudī na Tūrawā dà wuri ba. Tun dà ya kē, mā, ɪuncī manomī nè--wātō, ya nā sāmūn dukan bukātāřsā daga wajen gōnā tasā--rashin kudī bai dāmē shi ba.

Amma yānzū cinikī ya nā kārūwā. Su nā sayō majigi daga Kamarū, dà kāyan adō dà duwātsū daga Kamarū dà wajen fataken Hausāwā, dà tōzālī daga Arufū.

Babban cinikinsu da Turawa ridi da, kuma, gyada kadan. Da kudin da sukan samu sukan biya haraji da kudin aure. Sukan, kuma, sayi kayan Turawa kama gishiri da tufafi da tasoshi da kekuna.

9) Sauran Abubuwa

Idan aka duba cikin abin da muka fadi batun Munci za a gane sosai yadda halin dan Adam ya na rataye ga aikin da ya ke yi. Kama yadda ga Bararo shanu suka zama dalilin irin zamansu, da aike-aikensu, haka, kuma, doya ta zama ga Munci. Watakila abin da ya sa su ke rika tashi su gina sababbin gidaje, kuma, su warwatsa ko'ina cikin kasa, ba su zama cikin manyan garuruwa su shagala a kan sana'a da ciniki kama mazaunan hirane--duk wannan saboda irin noman doya da su ke yi ne.

Har wadansu sukan ce doya ce dalilin da su ke noman sabon wuri kowace shekara. Wannan ne ya sa, in ji su, ba su da sarakuna, kowa ya na da ikon kansa, har wannan ya bayyana cikin halinsu ga dukan abin da su ke yi.

Ko saboda noman doya da su ke yi, ko saboda wani abu, kama yadda muka riga muka gani--in Munci ya na yi wa gidansa ado, ko wajen sassaka gwafanni, ko gini, ko zane, sai ya yi kan da ransa ya ke so banda kwaikwayon na wani. Wajen rawa da waka, kuma, kullum su na fito da sabuwa. Wannan yakan sa a wani wuri sana'a ta kara kyau da ado iri daban-daban, amma a wani wuri rashin gama kai ya na hana Munci su cigaba cikin duniya.

Bayan wannan, kuma, tun da noma shi ne babban abu gare su duka, ba su so su rabu da kasa da aka haife su a ciki. Duk wanda ka gani ya fita karsa ya shiga duniya, ya rabu da 'yancinsa ke nan. Da yawa wadannan, saboda rashin sanin halin duniya da na sarakuna, kuma, don rashin samun abincin da suka saba da shi--wato, doya--ba sa jin dadin zama. Kullum hankalinsu ya na kan komawa karsu.

B) Mutānen Duwātsū Na Kasar Jōs da Ta Bauci

In kun duba taswirar Nijeriya za ku ga kasar Jos ta zi sauran kasashen da ke kewaye da ita bisa. Ta, kuma, bambanta da yawa da sauran kasashen.

Misali, idan za mu shiga jirgin kasa a Kaduna mu mifi Jos za mu ga yadda kasa ta ke bambanta sosai. Bayan da jirgi ya tashi daga Kaduna, in muka laka ta taga sai mu ga kasa mai itatuwa manya da kanana. Nan ga 'yan gidajen kauye da gonakinsu na dawa da dauro da dankali da dukan abin da muka saba gani cikin kasar Hausawa, har mu kai Kafancan. Da tashi daga Kafancan sai hawa da shiga cikin duwatsi. Itatuwa, ma, su na raguwa har a iya hangen nesa, babu ko daya. Can ga 'yan kauyuka wuri-wuri, amma ba kamar wadanda muka bari a baya ba, domin an kewaye su duka--har da gonaki--da danga kera (wato, wata irin kaya ce).

Nan ga wa'ansu mutane su na aiki cikin gona. Can ga wasu su na tafiya a kan harya, amma ba kamar wadanda muka gani kusa da Kaduna ba ne. Ba su da sutura sosai. Manoma, kuma, kayan aikinsu daban ne, duk da abin da su ke nomawa.

Masu zama a kan duwatsun nan iri-iri ne da yawa. Kowane da nasa yankin kasa da harsha da al'ada. Ba za mu tsaya mu ba da labarin kowane iri ba, sai, dai, mu yi maganarsu gaba daya.

1.) Asali

Mutanen da su ke kan dutsa yanzu ba haka su ke tun da ba. Can da sun zauna a kasa mai albarka a arewa da su. Daga nan sai wa'ansu mafiya karfinsu suka zo--su ne Hausawa da Filani da Baribari. Suka kore su zuwa duwatsi. Nan ne suka zauna suka tsira har Turawa suka zo. Suka gina gidajensu bisa kan dutsa domin su tsare kansu daga harin Filani masu neman bayi. Yanzu, tun da wannan hatsari ya wuce, da yawa su na saukawa, su na zama a sarari inda wurin noma ya fi yawa.

Akwai dalilan da suka hana wadannan mutane su cigaba. Na farko, su iri

daban-daban ne. Ba wani harshē kō addīni wanda ya gamā dukansu, haɗ wani lōkaci akwai jayayya tsakaninsu da juna. Ga harin Filani, ga tsoron mutuwa da kamu da bautā. In ba don tsaron kai ba zama kan dutsē ba shi da kyau ga kowa domin rashin ruwa da rashin kasa mai kyau ga noma. Da kyar, ma, a ke kwakulawa a sami dan abinci.

Dukan wadannan dalilai suka sa mutanen nan suka tsiyace kwari. Rashin kwanciyar rai ya hana ciniki. Kumā, ba su da dama su koyi sana'a ko wani irin sani da makwabtansu su ke samu saboda yaki da ke tsakaninsu. Saboda haka, sa'ad da Turawa suka zo, suka iske su na baya da yawa wajen noma da sana'a da ciniki, su na, kumā, tsoron dukan baki ne--ko na mutanen kasa ko na Turawa.

2) Tufafi da Kayan Ado

Saboda jayayya da ke tsakanin kabilu da kabilu, da bambancin harshē al'adaɗsu ba daya ba ce. Ko, ma, tufafin da su ke sawa ba iri daya ba ne, amma dukansu sun bambanta da irin na Hausawa. Kayan da wadansu kabilu su ke sawa su ne--

a) Sayawa

Maza sukan daura dan gyauto wanda aka yi masa bugē da shuni, da warki a gindinsu. Ba sa, kumā, aski. Mata ba su daura zame ko kadan--sai ganye. Sukan yi wa kansu kundumi.

b) Eirom

Wadansu maza tsirara ne, wadansu, kuwa, da warki. Sukan sa kayan ado da mundaye na bakin kare a wuyan hannu da dantse. Mata sukan sa ganye gaba da baya. Sukan huda lefuna da kunruwa su sa haki ko sillen kara ko kare. Su na, kumā, daura abin wuya.

c) Burmawa

Maza sukan daura warki na fataɗ akwiyā da 'yar hula. Lokacin taro sukan rike takobi mai mariki na kahō da kuben tagulla. Sukan soka kahon barewa a

hulařsu. Mātā sukan daurā warkin fātār sāniyā à bāyā dà dan bāzā na igiyā à gāba. Kumā, sukan sà mundāyen jan karfē dà kambunā à dantse.

d) Jarāwan Dūtse

Gālibin mazā sukan daurā warkī, mātā, kuwā, ganyē gāba dà bāyā. Kumā, sukan sà abin wuyā na ūlū dà duwātsū, mundāyē na jan karfē dà tagullā, zōbbā, dà abin kunnē. Sukan shāfē jikinsu dà kōyā.

e) Jarāwan Dās

Mazā sukan yāfā zanē na sākār kasār, sai lōkacin aiki sù daurā warkī. Mātā sai ganyē.

Iɓun gajertad dà wannan maganā, amma mai karātū ya iyā gānē yadda sūtūrār mazaunan dūtsen nan ta bambantā dà ta Musulmī na kasāshen arēwā. Yawancin mātā bā sù sà wata sūtūrā sai abin dà Allā ya bā sù cikin dāji--wātō, ganyē. Zannuwa, kumā, waɗandā su kē sāwā sai waɗandā su kē zaune à kasār dà a kē nōman audugā, su kē, kumā, makwabtakā dà waɗandā suka san aikintā--misālin sù Jarāwan Dās.

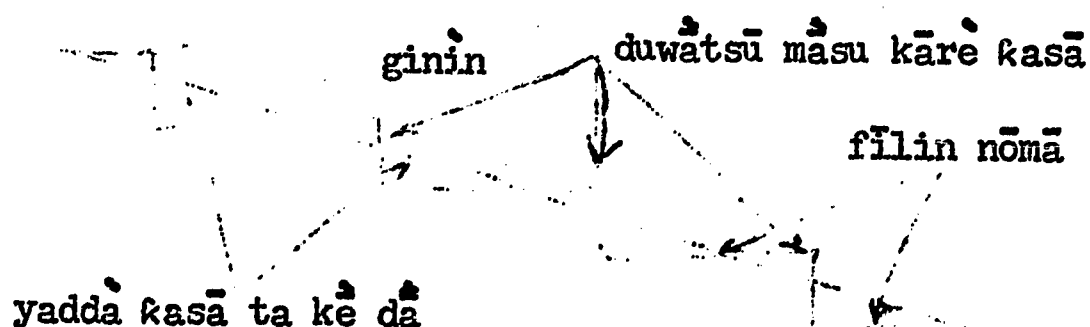
Amma yanzu akan ga waɗandā dà bā sù dà sūtūrā sōsai sun fārā daurā warkī dà mayāfi, haɗ dà rigunan Hausāwā. Dalilin wannan, domin sù waɗandā dà bā sù sha'anin kōmē dà kōwā, yanzu sun fārā cūdanyā dà sauran mutanē. Misamman aikin kuzā nē ya kawo wannan.

3) Damunā dà Rānī dà Nōmā

Kasār Jōs ta fi sauran kasāshen Nijēriyā dāri. Amma duba--duk dà haka mazaunan kasāshē masu zāfi sun fi sù yawan sūtūrā. Haka mun gani--ta wajen cūtūrā al'adā tā fi hālin kasā karfi.

Ruwan samā ya fi na sauran kasāshē--waɗandā nīsansu daga tēkū ya zama dayā dà na Jōs--yawā. Damunā takan sōmā daga Afril, ta kārē cikin Satumbā. Abin dà su kē sāmū, mā, wajen inci sittin nē.

Babbar̃ sana' ãrsu nōmā. Ammā sabōdā zamansu à kân dūtse wurin nōmā ya matsu kwarai--sai cikin duwātsu dà gēfēnsu. Don haka wadansunsu, kamãr Angasāwā, suka yi wata dabārār̃ nōmā yadda zā su iyā su sāmī filin nōmā bisa gangarēn dūtse. Yadda su kē yi--sukan sārē kasā su shiryā kasār̃ ta zama kamãr matākin bēnē, ammā kōwanē matākī ya fi na bēnē fādī. Tūrawā su nā cē dà irin wannan dabārā "terrace farming."

In wannan bā yā yiwuwa sabōdā karfin dūtse, sai su shukā à kōwanē dan wurin dà kasā ta tārū cikin tsāgin dūtse. Ammā yanzu, tun dà bā su tsōron hari, su dà yawā su nā yin gōnakinsu cikin kwarūrukā, hãr su ginā gidājensu kusa dà gōnakīn. À wa'ansu wurārē dōlē manōmā su yi aiki dà garmunā masu nanyī sabōdā taurin kasā. Sukan sāmī tākī daga shānun Filānī dà daga nāsū tumākī dà awākī.

Abin dà suka fi shukāwā cikin duwātsu accā dà daurō. Inda kasā ta fi kyāu sukan shukā dāwā, gyadā, wākē, rizgā, tūmukū, dōyā, gwāzā, masārā, shinkāfā dà audugā. Gā misālīn lōkacin dà Bīrōm su kē shukā dà girbī.

	<u>Lōkacin Shukā</u>	<u>Lōkacin Girbī</u>
accā dà iburō	farkon Māyū	Ōkt.--Nuw.
dāwā	farkon Māyū	Nuwambā
daurō	Yūli	Nuwambā
dōyā	Maris	Agustā
rizgā	Maris	Agustā
gwāzā (ta dāmuna)	Māyū	Sātumbā
wākē	Māyū	Sātumbā
gyadā	Yūni	Dīsambā

4) Dabbōbī

Gālibin mazaunan duwātsun kasaɗ Jōs su nā ajiye karnukā dōmin tsaron gidā dā fārautā. Su rā, kumā, dā tumākī dā awākī wadāndā su kē tātarsū. Wasu su nā dā muturū marasā kahō. Kumā, yānzū su nā dā dawākī fiye dā na dā.

Su nā sāmūn nōnō dā tākī daga shānun Filānī wadāndā su kē kiwō kō'inā. Wadannan duka su nā cinsū, amma bā sū labta musu kāyā.

5) Itātuwā

Itātuwā bā sū dā yawā indā fili ya kē à kàn tudū, amma akwai sū masu amfānī cikin kwari indā dārī ya yi saukī. Akwai madācī wandā su nā yīn turāmē dā tabārē dā shī, dā māganī daga bāwōnsā. A nā, kumā, sāmūn mai daga wadansu saboda yīn abinci dā shāfawā à jikī.

Daga malmō su nā sāmūn 'yā'yā dā tabārē dā itācen jinkā dā gawayī. Kumā, su nā cīn kalwā dā ganyen dōrāwā.

6) Sana'ō'ī

Cikin dukan kasashen Nijēriyā nōmā shī nē babbaɗ sana'a, ballē wajen wadannan mutanē dā bā sū san sākā kō rīnī kō jīmā kō dūkanci kō fatauci ba-- abūbuwān dā Hausawā su kē arzīkī dā sū. Amma gā wadansu sana'ō'ī wadāndā suka isa à ambatā--

a) Fārautā

Wannan sana'a ta nā biye dā nōmā. À kōwacē kabīlā akwai dangin maharbā. Akwai, kumā, lōkatān dā yawancin mutanen kabīlā sukan tārū don sū yi fārautā. Misālī, sā'ad dā rāhī ya yi zurfī akan sanad dā gidājē duka cēwā zā à yi fārautā rānā kaza. À tsakiyāɗ wurīn dā zā à yī akan kōnē ciyāwā dōmin à sāmī fili. In rānā ta zō sai mazājē duka sū fita--wasu à kasā, wasu à dawākī--sū yi mā wurīn zōbē, sū kōrā dukan nāman dā suka sāmū zuwā gā filin nan indā zā sū iyā sū gan sū sōsai sū harbā. Dukan nāman dā akā kashē na wandā ya fārā harbīnsā nē, amma wadāndā suka harbā daga bāya sukan sāmī nāsū à cikī.

Wasu kabilū su nā farautā da kārē. Sukan daure su su tafi da sū. Idan sun hangi nāmā su sākē su, a baɗ su su kāmā nāman. Ammā daga nan sai ka ga gardamā ta tashi bisa ga wanda karensa ya kāmā nāman.

Ilasō bagō sukan tafi da bakā da mashi su hau itatuwa su yi kwantō. Wadansu sukan haka wishēfē su rufē shi da kirārē kō tabarmī, su barbada kasā kadan don kada a gānē. Wannan sukan yi a hanyaɗ da nāmā kē bi, kō cikin sākō. Sukan yi su kusa da jūnā don in nāmā ya kuɓucē daga wannan ya fada a wancan. Sukan haka su da zurfi, misalin kafa goma zuwa ashirin. Fadin su, kumā, kafa nā kō mām. A ciki sukan kafa karafa masu tsini cike da dafi.

Kumā, su nā amfani da tarkuna masu azazzargi iri-iri. Wani lokaci a bakin wishēfē sukan daure igiya mai azazzargi a gindin itace. In nāmā ya fada cikin rami sai igiya ta zargē shi. Wani irin tarko kama ashuta nē. Sukan daure wa itace igiya mai azazzargi, su tankwara shi haɗ kasā su kafa lafo-lafo. In nāmā ya shiga azazzargi sai ya yi sama da shi ya zargē.

Jarawa da wadansu sukan sa dinkulin kakin zuma a tsinin kibiyoyinsu don su kashe tsuntsaye ba tare da bata gashinsu ba.

b) Su

Akan yi su wuri-wuri inda akwai rafi.

c) Kira

Da tona tama da narkad da ita labbar sana a ce ga wadansu kabilū, amma yanzu, tun da a ke samun gwangiri da araha a kanti wannan sana a ta mutu. Amma haɗ wa yau galibinsu su nā kira, haɗ wadansu kamaɗ Burmawa sukan sai da garmuna da wasu kayan da suka kera ga makwabtansu.

d) Sakar Tabarmā da Kwandō

A nā yin wadannan da yawa, haɗ a nā sai da sū ga fatake. Su nā yi wa tabarmī launi iri-iri su sayar da sū da kudi da yawa.

e) Sassakā

Abin dà suka fi yi--kōtā, gadō, turmī, tabaryā dà kōshiyā--duka don amfānir. kansu nē.

f) Ginin Tukwānē

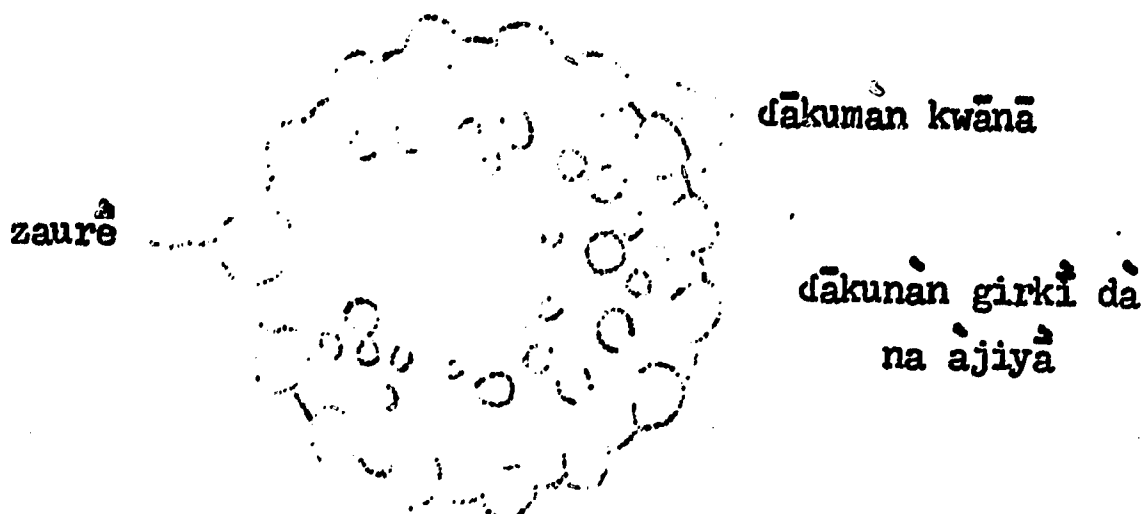
Yawancinsu sukan gina na kansu. Wadansu sukan fara saka kwandō kamaɗi siffaɗi tukunyaɗi da su ke so, su yaɓe bayansa da yumbū. In suka tōya, kwandō ya kōnē ya baɗi tukunya. Da yawa, kuma, sukan yi wa tukwanensu ado da zane-zanē shūdi, rawayā da baɗi. Sukan sami launin nan daga karo da sawon ice da saiwoyi. Birum sukan dama 'ya'yan kawo su shafa wa tukwanensu.

7) Gidaje

A na ginin dakuna kurkusa da juna a kewaye, a yi dan bangō na duwatsi ko na dutsē game da kasa tsakanin dakunan. A na shiga ta zure wanda ya fi sauran dakunan girma kadan--nan ne, kuma, masaukin baɗi. A tsakiyaɗi gida akwai wadansu dakuna wanda a ke dafa abinci ko ajiye hatsi a ciki. Dakuna na kewaye na kwana ne. Kowace mace mai miji ta na da nata na kwana da wadansu na ajiye hatsi da na dafa abinci. Dakuna kankanana ne--fadinsu misalin kafa biyaɗi zuwa takwas. Gida daya akan sami dakuna da yawa--haɗi hamsin. Maza su na gini, mata su na baibaya. Wadansu iri sukan rufe daki da gini su yi jinka a kai.

Misālin gidā--

Wadansu kabīlū sukan gina ḍāki sū kārā dayā ā bisā. Sukan shiga na bisā ta tsānī, sū kwānā kō sū ājiye hatsī ā ciki. Wani lōkaci sukan gina rumbū ā tsakiyār ḍāki, sukan hau tā cikin ḍāki, kō, kuwā, in gini yā kai hař jinkā sai sū yi masā murfi na kasā sā'annan sū yi masā bōtō.

8) Ciniki

Bā sū dā wani ciniki dā ya isa ā gwadā shi dā na sauran kasāshē. Gālibin ābīn dā su kē sayārwā ābinci nē, dōmin bā sū iyā sānā'ār dā zā ā sō ā sayā dāgā gārē sū ba--sai, dai, tābarmā.

Tsakanin jūnansu sukan yi dan cinikin tukwānē dā tābarmi dā kwandunā. Ābīn dā su kē sayē dāgā waje--gishiri, tufafi dā karfē. Ā zāmanin nan arzikin wadansu ya kārū albarkacin aikin kuza, sun san amfanin kudi, hař sun sōmā bukātār kāyan Tūrawā.

SĀSHĪ NA ĀSHIRIN: YARBĀWĀ DĀ ĪBŌ

A) Yarbāwā1) Kasař Yarbāwā

Yarbāwā sun mallāki babban yankin kasā cikin Nijēriyā wajen kudu maso yamma. Kasashen Ikkō, Ijebu, Abeokuta, Ondō, Oyō, Ibadan da Ilōrī, duk nāsū nē.

Hālin kasařsū ya bambantā wuri-wurī. A wadansu wurārē na bakin tēkū, kamař Pādāgrī yawancin kasař fadamā cē---ruwan tēkū ya rarrātsē ta kō'ina kamař kōgunā. Inda akwai kasā, mā, duk rairayī nē, mara kyau ga shukā. Saboda haka babu noman kirkī kō da ya kē su na samin ruwan sama da yawa. Itatuwansu mā, masu amfani kadan nē, hař dōlē nē sai sū sayi yawancin abincinsū.

Nesa da tēkū kadan, amma kudu da Abeokuta, kasā ta na da kyau kwarai ga shukā. Akwai, kumā, kurāmē masu duhu. Nan, kumā, ga itacen kwakwa inda ruwa ya yi yawa, da kōkō, da gōrō. Duk wadannan mutanen kasař su na aikawa da sū wadansu kasashē sū sayar. Arzikinsu kē nan. Wurin ya na cike da gonaki.

Arēwā da nan kasā tā yi kamař wannan mai kyan, amma domin ruwan sama bai kai na waccan ba duhun kurmi ya ragu, kasā ta kara sarari. Kumā, a wa'ansu wurārē akwai manyan filayē inda babu kōmē sai ciyawa saboda rashin kyan kasā.

A kudu, kusa da tēkū, tafiyā ta na da wuya idan ba cikin jirgi ba saboda yawan rafuffuka da fadamomi da kōgunā inda ruwan tēkū ya rarrātsa cikin kasā. Tsakanin kōgunā da kauyuka mutanē sukan kurda cikin kurmi ta 'yan kananan turbobi.

2) Tufāfi da Kāyan Adō

Yarbāwā bakakē nē. An cē sun shigō kasař Nijēriyā daga arēwā maso yamma tun shekaru dubbai da suka wuce. Tun Portuguese ba sū zō kasařsū ba tukun sun rigayā sun yi wayō.

Tun musulmi da Turawa ba sū shiga kasařsū ba maza su na sa wani irin babban

wandɔn dɛ a kɛ kirɔ "Sɔkɔtɔ ʔɔɔɔɔn" dɛ 'yɛr ciki marɛ hannu. ʔ bisɔ kɛn wannɛn sukan yɛfɔ bɔbbɛn mayɛfi dɛgɛ kasɛn hannun dɛmɛ zuwɔ bisɔ kafadɛr hagu. ʔ kai sukan sɛ wata irin hullɔ kamaɛ ta saki. Har wa yau su nɛ sɛ irin wadannɛn tufafi, amma ba dukansu ba.

Tun misalin shɛkarɔ mɛtan tufafi irin na Musulmi suka fara shiga kasaɛ Yarbawa. Yanzu ma, wadansu su nɛ sɛ manyan riguna dɛ rawuna irin na Hausawa--ba wadanda suka musulunta kadai ba amma har dɛ wadanda su kɛ riƙe dɛ addininsu na dɛ.

Wadansu Yarbawa dɛ suka zauna dɛ Turawa, kamaɛ masu aikin akawu na Gwamnati dɛ na kanti, sukan sɛ tufafin Turawa. Galibin maza sukan yi aski dɛ gyaran fuskɔ koyaushɛ. Kuma, su nɛ dɛ wata al'ada ta yin tsaga ʔ kumatu, goshi dɛ haɓa mai muna zuriya, amma yanzu sun fara sakin wannan al'ada.

Mata sukan daura dan fatari, su sɛ riga, su daura zane ʔ kirji, dɛ wani dan karami ʔ sɛbe. Kuma, sukan daura alhuta. Kayan ado sun shiga ransu kwari--kamaɛ su abin kunnɛ dɛ zoben hannu dɛ abin wuya dɛ mundayen kafa na zinariya ko azurfɔ ko duwatsu. Sukan zura duwatsu su sɛ ʔ gindi. Wasu sukan huda hanci su sɛ guntayen huren giwa ko na itace.

3) Ruwan Sama, Damuna dɛ Rani

Ko'ina cikin kasaɛ Yarbawa ruwan sama ya ishe su sosai. Ko kasaɛ Ilori wadda ta kɛ arewa ta fi kasashen Hausa samun ruwa, amma kasashen bakin tekun ʔ kudu maso gabas sun fi ta. Su nɛ dɛ damuna dɛ rani--amma ba kamaɛ na kasashen arewa ba domin ba watan dɛ ba ʔ samun ruwa ʔ ciki. Ga yadda su kɛ yi ʔ Abeokuta dɛ Ikkɔ (kasaɛ Ilori ta fi kama dɛ ta Hausawa)--

a) Lokacin dɛ Ruwan Sama Ya Fi Yawa

Wannan daga watan Maris zuwa Yuli ne--ya fi tsanani cikin Yuni dɛ Yuli. Farkon wannan lokaci sukan shuka manyan amfaninsu, kamaɛ doya dɛ masara. Akan karya masara cikin watan Yuni. Akan haka doya tsakanin Yuli dɛ Disamba

gwargwadon irin da aka shuka. Sukan shuka wake da shinkafa watan Yuni, su debɛ cikin Satumba--amma shinkafa, sai inda akwai ruwa da yawa.

b) Lokacin Ban Iska

Cikin watan Agusta ruwan sama yakan ragu. Sa'annan a gonakin da aka debɛ amfaninsu da aka shuka a Fabrairu ko Maris sukan sake shuka masara da kabewa.

c) Kamarɗa Damuɗa ta Biyu

Wannan, misalin wata biyu ne--daga Satumba zuwa Nuwamba. Ruwan da a ke samu shi ya ke tsirad da amfanin da aka shuka cikin ban iska.

d) Lokacin da Ruwan Sama Ya Ke Karanci

Daga Disamba zuwa Fabrairu babu ruwan sama da yawa. Iska ya na hurowa daga arewa maso gabas, ya na kawo hazo daga Hamada. A wannan sai'i dari ya fi yawa, amma ba kamar na kasashen arewa a wannan lokaci ba. Ciyawa duka ta busha-sai, dai, cikin fadamu--masu farauta sukan kone ta. A wannan lokaci, kuma, kwakwa da koko sukan muna.

4) Noma da Abinci

Noma shi ne babbar sana'a Yarbawa, kamar yadda ya ke ga galibin sauran mutanen kasar Nijeriya--amma irin nomansu da amfaninsu daban ne. Bisa ga gani Hausawa sun fi su iya noma, amma su, ma, sun fi wadansu. Hausawa ba su sake gonaki. Kullum su na nan a kewayen biranensu da kauyukansu--sukan rika rayad da kasa ta wajen zuba taki da juyawa amfani kamar su dawa, gero, wake, auduga, rogo da gyada.

Amma Yarbawa, bayan da suka yi noma shekara hudu, in kasa ta gaji, sai su tashi su nemi sabon wuri. Da rani sukan ka da itatuwa, su yi sassabe, su kone, su noma, su shuke. Daga nan su rika juyawa har kasa ta gaji, sa'annan su ba gonar ta zama saura.

Ga yadda su ke juya sabuwar gona--

Shēkarā ta farkō: dōyā dà masārā

Shēkarā ta biyū: dōyā dà masārā

Shēkarā ta ukū: Kūbēwā

Shēkarā ta hudū: Rōgō

Bāyan wannan, gōnā zā ta kōmā saurā shēkarā shidā kō fi. Babbar gōnā a kē barintā ta daɗe saurā fiye dà karamā. Wannan jūyāwār dà mukā fadā misālī nē kawai. Bā kullum sukan yi haka ba. Wani lōkaci wani yakan shukā abū biyū kō ukū a gōnā dayā.

Abin shukāwarsu iri-iri nē. Sukan bambanta bisa ga hālin wurin dà aka shukā su. Wadannan sū nē manyā--

a) Dōyā

Wannan ita cē mafi darajā ta kasaɗ Yarbāwā duka sai, dai, a arēwacin kasaɗ. Lōkacin shukā cikin Fabrairu nē kō Māris. Lōkacin hakāwā tsakanin Yūli dà Dīsambā. Sukan shukā cikin bungā sū kafa itace don yado ya nannade a kai. Bisa ga al'adaɗsu bā sū fara cin sabuwar dōyā sai sun bā gunkinsu "Orishā".

b) Rōgō

Ga Yarbāwā dà yawā wannan babban abincinsu nē. Bā shi dà lōkacin dasawā dà hakāwā tabbatacce.

c) Masārā

Wannan abinci nē kwarai garē su. Su nā shukāwā kō'ina. Lōkacin shukā Fabrairu nē kō Māris--lōkacin karya Yūni. Sā'annan sukan sake shukā ta cikin watan Agustā, sū karya wajen Nuwambā.

d) Īkē

Lōkacin shukā Yūni, na rōrō Sātumbā.

e) Kabēwā

Akan shukā cikin Agustā, a cire cikin Dīsambā.

f) Gyada

A nà shūkà ta, àmmā gālibī à arēwā indà kasā bà tà cika 'au ba gà nōman dōyā.

A nà shūkà gwāzā dà shīnkāfā à wadansu wurārē à kudù, dà dāwā à arēwā. Kumā, su nà yīn dānkālī dà kuḅēwā dà àlbasā dà alayāhō dà irīnsù, dà rākē wuri-wurī. À kudù bà à yīn lāmbū--sai wajen kasāʼ īlōrī indà ruwan samā bà shi dà yawā.

Gālibin mātā su nà aiki à gōnā, àmmā à wadansu wurārē bà swā yī. À wadansu wurārē, kumā, mazā nè su kē shāraʼ gōnā dà nōmā, mātā sù yī shūkà dà cirbē.

Àbīncīnsù mūsammān dōyā nè, dà masārā dà rōgō. Masārā akan nīkā ta hakānan kō, kuwā, à surfē. Dōyā akan yī sākwarārtā à cī dà miyā waddā akā yī dà mān jā dà àlbasā dà bārkōnō dà irīnsù. Rōgō akan bārē à jīkā à nīkā à shānyā.

Su nà sōn kīfī dà nāmā kwarai sù sà cikin miyā, àmmā gà yawancin talakāwā bà dāmā. Àbīn dà su kē cī dà sāfē kadan nè, sai dà yāmmā in aiki yā kārē.

Bā sù kulā dà cīn 'yā'yan itācē dà yawā. Su nà dà àyabā dà gwandā dà lēmon zākī dà gwēbā, àmmā gālibān bà sà shūkà su--sukan kyālē su sù tsira àbīnsù.

5) Dabbōbī

Su nà dà awākī dà tumākī dà àladē dà kājī dà àgwāgī dà tōlo-tōlō--duk bà sù daurē su, bà sù tātšāʼ awākī, kumā, bà sù cīn kwai. Dabbōbī su nà dà amfānī biyū gà Bāyarabē--na farkō don cī, na biyū don tānādin dūkiyā.

Yarbāwā wadāndā su kē kīwōn shānū bà dà yawā ba, àmmā wadansu makwābtānsù kāmāʼ Pōpō su nà dà wani irīn mūtūrū mākībā wadā sukan yankā. Àwūrū bà yā dāmūn wadānnān. Àmmā wadānnān sù kadai bà sù isa mutānen kasāʼ ba. Sabōdā hakā akan kai shānū dà yawā dàgā kasāʼ Hausā, mahautā Hausāwā sukan yankā su à

garin da za a ci su. Wadansu sukan bi kasā, wasu a jirgin kasā--yawanci daga Kanō. Cikin shēkarā gūdā (wajen 1934) shānū zambā gōmā shā biyā su kē shiga İkkō--banda sauran garūruwā.

Wadansu Yarbāwā, kamař İjēbu, sukan ajiye karnukā don farautā. Sabōdā awūrū a galibin kasāshē bā yā yiwuwa su yi kiwōn dawākī, sai kō a wadansu wurārē inda kasā ta kē da sararī, kō kuwā, kusa da manyan garūruwā inda bā dāji.

6) Amfanin Da A Kē Aikawā Pa Sū Wani Wuri A Sayar

a) Kwākwā

Akan ga itatuwan kwākwā kō'inā inda ruwan samā ya kē da yawā, amma banda cikin fadamā. Kumā, akan shūkā a gonā a gyārā da kyāu dōmin tā ribā. Takan fara yin 'yā'yā bayan ta shēkarā bakwai--wātō, in tsawontā yā kai misālin kafa gōmā. Akan dībā sau biyū kōwacē shēkarā, amma kākārtā sōsai cikin watan Disamba kō Janairu nē.

Galibī sukan dafa kwāyā su dakā, sā'annan su tātse man su sākē dafa shi don a fid da daudā ya yi kyāu. Mazā nē sukan dēbō kwāyā. Sū nē, kumā, sukan kai mai kasuwā. Mātā da yārā su kē fid da mai. Amfaninsa a garē su dafuwar abinci. Amma da yawā sukan sayar da shī ga fatake a aikā da shī kasāshen Turāwā. Wani, kumā, akan kai shi kasar Hausā inda ya kē da darajā da yawā.

Banda cinikin mai akwai na kwāyā. Gyāran wannan, kumā, aikin mātā nē. Akan fasā su dai-dai, a fid da kwāyā. Wannan aiki nē mai kashe jiki. Turāwā sun kawō injin su kafa wuri-wuri don taimakon wannan aiki. Amma kō da ya kē mātā sun hūtā, wahalar mazā ta kārū--dā, dai, kwāyā kawai su kē daukā, yanzu, kuwā, kwāyā duk da bawōn. Kumā, in sun kai wa masayā bā sū sāmūn ribā kamař ta dā--dōmin kwaryar kwāyār da bā a gyārā ba bā zā tā yi kudī kamař gyārarriyā ba.

b) Kōkō

Tun wajen 1900 akā kārā nōman wannan da yawā sabōda sayen da Tūrāwā su kē yī da tsādā. Kō da ya kē kasař Yarbāwā ba ta yi daidai da nōman wannan sōsai ba. Itātuwan, kumā, ba su cika tsawonsu ba sabōda rashin ruwā da rānī. Duk da haka ya zama babban abin ciniki a kasař.

Itācen kōkō yakan kai shēkarā ukū kō hudū kafin ya isa amfānī. Yakan yi fūrē cikin watan Yūli, akan dībā 'yā'yansa tsakanin Disamba da Fabrairu. Inda kōkō ya yi kyāu, arzikin mutanen kasař ya karu.

c) Gōrō--

Gōrō ya fi yawā a kudu da kudu maso gabas. A na dībansa cikin rānī. Yawancinsa a na aikawā kasař Hausā.

d) Abarbā (kō faināfūr)

A na nōmā abarbā kudancin Abeokuta domin a samu a sayar.

e)

Banda wadannan akan aika kasař Tūrāwā da "Copra" (akan sami wannan daga kwakwař attāgarā), da audugā, da dankō.

Wadannan duka Tūrāwan Gōnā su na kōkarī su nūnā wa mutanen kasā irin da ya fi kyāu, da yadda a kē nōmansu su kārā ribanyā hař a ci kasuwā mai kyāu. Kumā, su na taimakonsu da kisan kwārī da dukan abin da ya kē bātā shūke-shūkē.

7) Itātuwan Kasař

Itātuwā daban-daban nē--kōwanē da irin wurin da ya kē sō. Māsu amfānī, kuwā, sun fi na kasāshen arēwā yawā. A kudu itātuwā sukan fi girmā da yawā, hař sukan zama manyan kurāmā māsu duhū. Sabōda haka wannan kasā ta bambanta kwari da ta Hausā mai gajejjērun itātuwā da kayāyuwā.

Mun rigā mun ambaci itāciyāř da ta fi darajā--watō, kwakwa. Banda kwakwa akwai wadansu da yawā da kē da amfānī domin jinkā da kātākō da wa'ansu aike--aikē--kamař sū markē, madācī, kalgō, kawō, lōkō, da wadansu da ba su a kasař

Hausa.

Wadansunsu a na yin turame da jirage da su. Loko, madaci, gurjiya da irinsu a na sassaƙa da su. Wadansu, kuma, su na da nasu amfani daban--daga rimi akan sami auduga (wato, auduga rimi), daga gwanjaku inuwa, daga kadanya mai, daga wadansu igiya, wadansu, kuwa, magani. Kuma, akwai kwakwar attagarai dai-dai a bakin teku. Galibin itatuwan nan sukan yi fure da rani, su yi 'ya'ya da damuna.

8) Sana'o'i

a) Kadi da Saka

Yawancin wurare banda kasashen masu yawan ruwa na bakin teku a na shukan auduga. Saboda haka samunta ba wuya.

Wajen saka, Yarbawa sun yi kama da Hausawa. Su, kuma, kadi na mata ne. Akwai saka iri biyu--daya ta mata, daya ta maza. Ta maza ita ce mai doguwar kwarya--fadinta misalin inci shida. Mata sukan yi tasu a tsaye--fadinta misalin kafa daya, tsawonta kafa biyar. Galibi shudi ne, amma a na yin na rawa da algashi da wadansu launi, yawanci asalinsu na Turawa.

b) Rini

Akan rina zare. Akan, kuma, rina zane bayan da aka saka--wannan aikin mata ne. Baban da su ke rini da shi, shukawa su ke yi a gona. Bayan da aka gama rini wani akan kai mabuga a yi masa bugun laima--wannan aikin maza ne, wataklila daga gun Hausawa suka koya.

Kuma, sukan rina sandunan Turawa--ko a yi masu shudi ko adire. Sukan yi adire ta hanya biyu: ta farko, a daddaure zanen yadda babba ba zai kai cikinsa duka ba. Ta biyu, su yi karfe mai fadi su yanke shi siffa daban-daban su manna wa zane da dankon rogo. In sun tsoma shi a babba, inda aka manne karfen ya fita fari, sauran shudi-shudi.

Yau ya fi shekara dari tun aka fara aika da sake-sake Abeokuta zuwa

Ankara, haɗ zuwa Senegal. Turawa masu ciniki da wadansu da suka fara zuwa a lokacin nan suka yi al'ajibi da ganin kyan sakaɗ da a ke yi. Amma daga baya, da sandunan Turawa masu araha suka zo, wannan ciniki ya ragu duk da abin da suka saka don kansu.

c) Ginin Tukwane

Wannan sana'a, sai inda yumbu ya ke. Su na yin tukwane iri-iri--akwai ta zuba ruwa, akwai ta man ja, akwai ta dafuwaɗ abinci, da ta wanki, da ta rini, da ta hura wuta, da ta al'adu. Tukwanen da a ke yi a Abeokuta akan aika da su Ikkō ta jirgin ruwa.

d) Kira

Wannan babbar sana'a ce. A na yinta ko'ina. Galibin karafan da a ke kira da su yanzu gwangirin Turawa ne, ko wanda aka samu daga tsafofin motoci, ko jiragen kasa, da irinsu. Da su na samu daga tama. Watakila ma, haɗ yanzu a na yi kadan a Shaki da Isseyin cikin kasaɗ Oyō. Yawancin kira da a ke yi yanzu gyare-gyaren kayan aiki ne, da kiraɗ garmuna da wukaɗe.

A na zubin tagulla kadan-kadan. A na kiraɗ kararawaɗ ganguna da mutum-mutumai--don wannan a ke amfani da kakin zuma da, kuma, jan karfen da a ke samu daga gidan harsashi da bagwanja da irinsu.

e) Dukanci

Wannan sana'a ba ta cika yawa ba kamaɗ a kasaɗ Hausa, amma su na jeme fatun awakinsu kadan, su yi masu launi baki, fari, algashi da rawaya. Watakila, kuma, akan samo fatoci daga kasashen arewa. Abin da su ke yi--jakunkuna, kubanni, matasan kai da sambatsai. Amma aikin kayan dawaki da ya ke da daraja a arewa ba su kula da shi ba--ina ruwansu da wannan?

f) Sassakar Jirage

A na amfani da jirage da yawa cikin koguna da tafuka a kudu. Yadda su ke

yînsu--sù sàré itácé wanda zai yi dai dai, sù rā́rā́ke cikinsa da wutā da addā da kurfi, sà'annan sù kākara itātuwā à ciki tun gungumēn bai hūcē ba. Idan ruwā bā shi da zurfi sukan tūkā da tukurwā kō gōrā. In da zurfi sai filā-filai. Masu tūki da filā-filai sukan rika wākā don ta taimakē sù tūkawā gaba dayā.

Su nā da wani irin jirgi babba wanda tsawonsa yakan kai kafa saba'in, fādinsa kafa gōma shā dayā. Gālibin wannan akan fara yin jirgi na gunduwar itácé rā́rā́kakiyā, sà'annan sù kakkafa itātuwā à kōwanē bārāyī, sù giggiciya kātākō sù kafē su da kūsā don sù kārā masā fādī da zurfi. À gindī gālibī akan kafa itácé à tsaye à didinke tabarmī à daure à jiki don iska ta kōrā. In iska ta nā da karfi yakan yi tafiyā da saurī, misalin gudun yārō. Wannan dabārā a nā tsammanī daga wajen Turawā suka samē ta. Irin manyan jiragen nan mā, wani lōkaci har akan sa su à tēkū.

g) Farauda

Wannan sai daji inda mutanē bā sū da yawā. À kasaŋ Yarbawā an fi yinta wajen kudu maso gabas inda sunkuru ya fi yawā. Harbi sana'ā cē ga Yarbawā. Maharbā sukan yi gidajensu cikin kurmi, sù bā mutum dayā shugabanci--su nā da irin nāsū hakunci da kā'idōdī.

h) Su

Wannan an fi yinsa à kudu cikin kogunā da tafukā. Akwai sū iri-iri. Manyansu nē--

Fatsa - wannan gālibī ta yārā cē.

'Yan zube - - sū nē wadandā a kē daurā igiyā daga wannan gēfē zuwā wancan, kō, kuwā, tsakanin itātuwan da akā kafa cikin tafki, à daurā kūgiyā kōwacē kafa biyū kō ukū. Da wannan da fatsa akan sa hanjin kifi kō na kajī.

Kalli - shī nē rāgar da a kē jēfawā à ruwā daga cikin jiragē.

Taru - shī nē babbar rāgar da akan kafa daga wannan gāfā zuwā waccan kō, kuwā, à kēwaye ruwā da shī.

Tarkuna Iri-iri - a na yinsu da gora da irinta. Su na kafa itatuwa misalin damfami daga wannan gaba zuwa waccan, su sa tarkuna a tsakani.

Koma - ita ce wadda akan sari itace mai doro a daura masa raga, a rika janta cikin ruwa.

Zuba Guba - an hana wannan yanzu.

Suka da Mashi.

Ba a cin danyen kifi da yawa--sai masu su da kansu da Turawa. Sauru duka akan kyafe, a aika da su wadansu garuruwa a sayar.

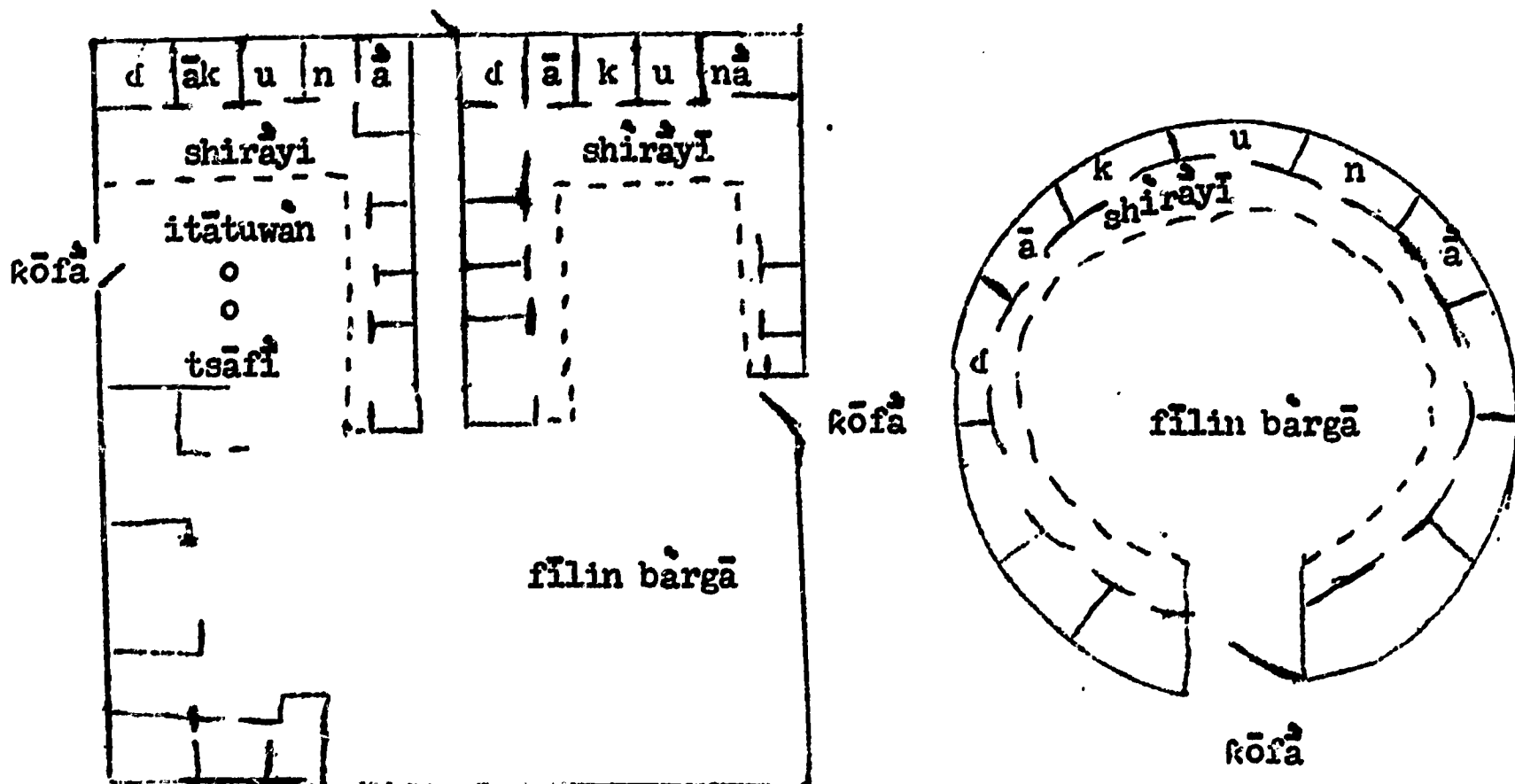
i) Yarbawa su na da wadansu sana'o'i kankanana, kuma. Su na firar kwarya, amma ba su yi mata launi ko zane irin na wuta kamar Hausawa. A na tono dawatsun nika a kasar Abeokuta, a kai su wadansu garuruwa a sayar. Akan sare itatuwa cikin kurama a zuba a koguna, su gangara zuwa tafuka na bakin teku.

A wadansu wurare a na sassakar kujeru da wadansunsu daga gundumar itace, amma ba su da gwaninta kamar ta mutanen da. Hasken wannan sana'a ya dusha saboda koyon sassa'a irin ta Turawa. Da akan yi sabulu da kwayar kwakwa, amma wannan sana'a ta kusa mutuwa. Mazu sukan saka kwanduna, mata tabarmi, amma duk ba a yi musu launi.

9) Gidaje

Yarbawa su na da gidaje iri biyu--na da da na yanzu. Na yanzu an fi ganinsa a manyan garuruwa inda Turawa su ke da yawa kamar Iko da Ibadan. Wannan ya na karfar matsayin na da.

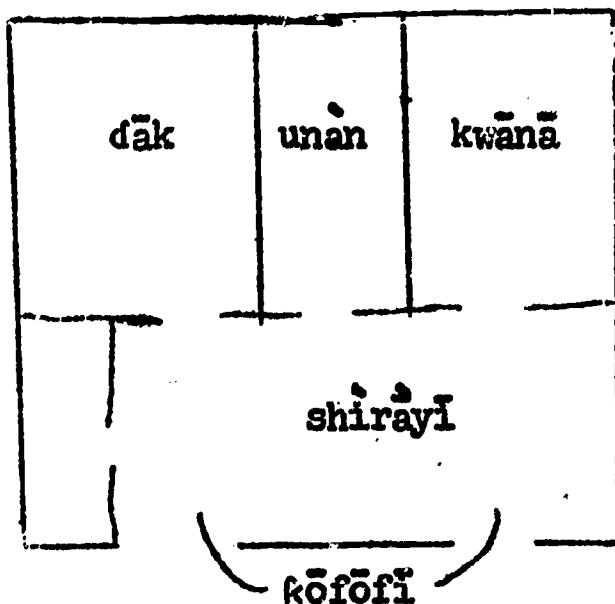
a) Irin na Da - wadannan a ke yinsu kewayayyu ko masu kusurwa hudu. Akan yi gajeren gini, a yi tsaiko da gora, a baibaye da ciyawa ko ganyen kwakwa ko waninta. A na yinsu a kewaye, da fili a tsaka. Ta wajen filin akan yi zobe don ya zama shirayi. Dakuna kankanana ne--galibi ba su da tagogi, in akwai taga kankamwa ce.

Sārōrin Gidajē Irin Na Dā

Cikin gidan akwai mai gida da iyalansa da barorinsa. Cikin shirayī a ke dafuwar abinci da yin dukan aike-aikē na gida. Dakuna na kwana ne da ajiyar abinci.

Talakawa su na da wata dabara daban. Sukan gina kananan gidajē (ga hoton misalin daya a karkashī) su hada su da juna a gewaye, su bar fili a tsaka. Ta haka hadadden gidajen talakawa za su yi kamar babban gidan da muka zana a bisa, amma ba na mutum daya ba ne--na masu gida da yawa ne.

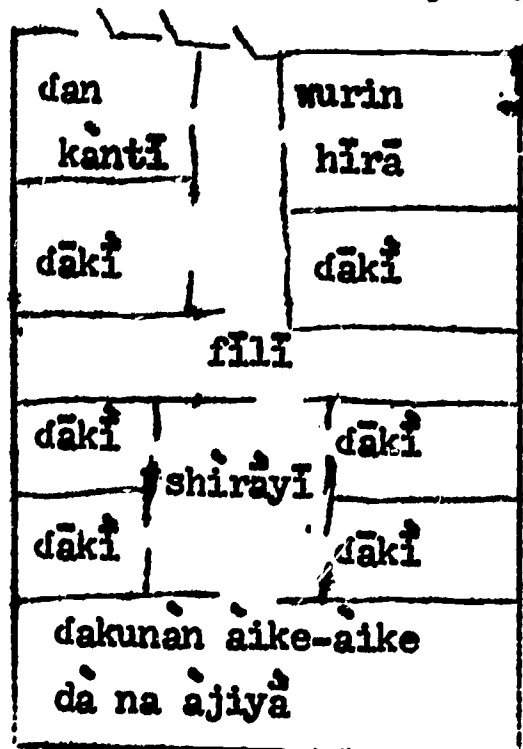

Gidan Talakā

b) Irin na Yanzu - irin gidajen da su ke yi yanzu da yawo cikin garuruwa daban ne da na da. A na gininsu da tsawo ko da kasa ko da birki, su yi jinka da kwano. Wani ma, akan yi bene.

Wannan gida sashi biyu ne. Sashin waje da a ke fara shiga ta na da dan kanti, da wurin hira, da dakuna biyu ko fi. Wannan na mai gida ne da sauran mazaje.

Sashin karshen mai kananan dakuna na mata ne. Ga misalinsa--

Surar Irin Gini da a ke Yi Yanzu

In kun lura da wannan abin da muka ambata na dakunan Yarbawa, za ku ga sun bambanta kwari da irin dakunan Hausawa na arewa. Abin da ya sa haka--na farko, halin karsu. Soro ba zai yi kyau ba a kasa Yarbawa saboda yawan ruwan sama. Na biyu, al'ada. Wajen Hausawa masu zarafi sukan kebe matansu su yi masu sashi daban inda ba za a gan su ba. Amma Yarbawa da ba su kulala da kebe matansu sukan yi masu dakuna masu fuskantar fili inda kowa ya wuce zai gan su.

Abu biyu suka sa a ke sake irin gini yanzu--na farko, kayan da su ke samu daga wajen Turawa, kama su birki da kwano. Na biyu, juyawa zamani.

10) Ciniki

Tun Tūrāwā bā sù zō ba Yarbāwā, kamañ Hausāwā, sun saba sōsai da yin ciniki da jūnā. Bāyan zuwan Tūrāwā bā sù bañ wannan ciniki da jūnā ba, hañ mā, suka kārā wani--wātō, sayad da amfaninsu ga Tūrāwā, sū, kumā, sù sayi hājā.

Mazā da mātā duka su nā yī. Sayē da sayāwā na kanānan abūbuwā cikin garī na mātā nē, safarā, kumā, ta mazā cē. Nan bā zā mū yi binciken dukan abin da mutanē su kē cinikinsu cikin 'yan kasuwōwī ba, amma zā mū fadi wadanda su kē musamman a wurinsu--

Kifī abin marmarī nē ga Yarbāwā. A nā, kūwā, cinikinsa kwari da gaskē. Gālibī a nā sāmū daga bakin tēkū inda kōgunā da tafukā su kē da yawā. Akan kyāfē shi a kai wuraren da bā sū da shī sōsai, sù sayar da tsadā. Su nā, kumā, sāmū daga arēwā, kō da ya kē babu ruwā a can kamañ nāsū. Akwai kifī da yawā cikin fadamū da kōgunā na Sakkwatō. Fataken Yarbāwā sukan tafi can ta ruwā sù sayō kyāfaffē.

Masu zama a fadamū na bakin tēkū inda nōmā bā yā yiwuwa sukan sayar da kifī da jiragē, sù sayi abinci.

A nā shigad da shanū daga kasañ Hausā. Mun rigayā mun ambaci wannan. A nā fitad da goro da man jā--dukansu biyū ciniki mai riba nē a garē sù.

Abeokuta sanannen garī nē ga sakā da rini tun zamanin da. Hañ wā yau a nā aikawā da tufarī zuwā Ankara. Sū, mā, su nā aikō masu da goro da kyāfaffen kifī. Daga Abeokuta, kumā, a nā aikawā da duwatsun nika a sayar.

Wannan ciniki da waninsu, kumā, na tsakanin kauyē da kauyē ya nā nan shēkarū da yawā tun kafin aka fara ciniki da Tūrāwā. Amma abū biyū suka hanā shi cingaba--sū nē rashin kwanciyañ rai da wuyañ tafiya. Kafin Tūrāwā suka karfi kasañ kullum sai yaki da harin bayi. Akwai sarakuna kanana kō'inā, kōwā ya nā mulkin kansa, kōwanē yakan sa wā fatake kudin gandū--wai, don ya tsarē mutuncinsu. Babu hanyoyi sōsai. Maryan hanyoyin ciniki sai kōgunā--in bā

wadannan sai dōlē sū bī dā kyař ta 'yan kanānan turbōbī cikin kurāmā tsakanin kauyē dā kauyē.

Amma bayan zuwan Turāwā wannan duka ya sākē. Akā hana hare-hare dā kāmūn bāyī, wadanda dā suka zama manyan sha'anī garē sū hař kasā ta lālācē. Sulhu yā sammu, sarautā dayā ta kāmā kōwacē kasā. Fatake suka saki jiki su nā tafiyā kō'ina.

Ga, kumā, sababbin kayayyakin dā a kē ciniki dā sū yanzu, wadanda suka arzuta kasā--sū nē (na fitā), man jā dā kōkō; (na shigā) sandunan Turāwā, kwānōnī, kēkuna iri-iri, tabā, dā abinci.

Ta wajen jirgin kasā, dā gyāran hanyōyī, dā kawō mōtōcī dā lōrī, yawancin kasar Yarbawā sun sami arzikin sabon ciniki. Bayan wannan, a Ikkō an yashē mashigar jiragē, an gyārā matsayansu, hař manyan jiragē su nā shigōwā don sū saukē kayansu kō sū kwāsā. Wannan ya sā Ikkō tā gawurcē dā gaskē hař ta zama babbar cibiyar ciniki na dukan kasar Nijeriya.

11) Ibō

1) Kasar dā Su Kē

Ibō su nā zaune cikin Lardin Onitsha dā Owerri dā rabin na Ogōjā. A kudu sun yi iyākā dā Ijō (kō Ijaw) mazaunā a bakin tekū, a yammā dā Bīnī, a gabās dā Ibībīō (kō Efik) dā wadansu kanānan kabilū.

Gālibin kasar sū bā tudū, sai kurmi, amma bā mai tsananin duhu ba. A wannan kurmi, banda cikin fadamā, kwakwā ta nā dā yawā. Ita cē, kuwā, babban arzikinsu.

Gālibin kasar ta nā dā kyau kwari ga shukā. Mutanē dā yawā, kuwā, su nā zaune cikinta. In akā aunā girman kasar duka dā yawan mutanen dā kē ciki zā a iske ga kōwanē sukwayā mil akwai mutanē fiye dā metan, hař a wadansu wurarē sun fi dubū. Wannan ya bambanta kwari dā karancin mutanen dā kē cikin duwatsū na gabās, kō dā Ijō dā su kē a bakin kogunā na kudu.

2) Mutānen Kasař

Bā mū da tabbataccen labārin asalin Ibō. Su na da labārin kansu, amma ba na zānanin tun can da ba. Mū, dai mu na tsammāni Ibō daga arēwā duka fitō, suka kōrē Ibībīō zuwā gabas da Ijō zuwā kudu. Amma wannan ya faru tun shēkarā da shēkarū. Tun sā'an nan su na zaune cikin kasař da su kē yanzu.

Ibō sun fi yawancin mutānen kasan nan gajertā, amma su na da kyan halittā. Su na da himmā da gwanintā cikin aiki amma, wai, bā sū da jūrēwā a lōkacin wahalā. Sū, dai, masu karamci nē da sōn zamā lāfiyā.

3) Tufāfi da Kāyan Adō

Ibō su na kwaikwayon tufāfin Tūrawā da wadansu da gaskē. Yanzu tufāfinsu iri hudū nē:

- a) A kauyukā, mazā da mātā, daurā zanē ya ishē sū kamař da.
- b) Mazaunā a garūruwā sukan daurā zanē. Kumā, sukan sa taguwā kō sōci. Wani mā, yakan sa wāndō maimakon zanē. Mātā sukan sa 'yař ciki.
- c) Sarākunā da yawā suka fara sa rigunan Hausawā.
- d) Gālibin ma'aikatan Gwamnati kō na kanti sun fi sōn tufāfin Tūrawā don kansu da iyālinsu.

Mazā bā sū cika sa kāyan adō ba, amma wadansu sarākunā sukan sa mundayē na hauren giwā a kafa, kō sū rikē hauren a hannū kamař sandař sarautā.

Mātā su na zura taro-tarō sū daurā a wuyā da mundayen kafa na tagullā. Kitsōnsu iri-iri nē. Sukan kitsē wani wuri, wani wuri sū askē.

Wani Baturen Makarantā ya rubutā batun tufāfin da adon Ibō:

"Mazā - Tun mutūm ya na jāriri uwā tasa takan yi masa adō da allī da shūni, takan daurā masa murjāni da duwātsū iri-iri a wuyā da hannū da kafa. In yārā ya dātā kadan akan yi masa aski, a zura farin kudi a daurā masa a gindi. A lōkacin nan yārō ya yi karfin da zā a shāfē shi da wani abū rawayā--wannan yakan shēkarā a jikin wadansu bai gōgē duka ba.

"Yārō yakan daura farin kudi har ya yi wayo, sa'annan iyayensa sukan saka ko su sayar masar dan gyautar wanda yakan kulla a kwibin dama ko hagin. Amma yanzu da yawar yara sukan sa soci da gajeren wando.

"Da maza sukan daura zane na kamu guda. Amma lokacin biki ko salla kowa yakan shafe jikinsa ya kawata gashinsa, ya daura duwatsu iri-iri, ya sa tufafin da a ke yayi da--in bai sayar ba ya ara. Yawancinsu, dai, aro ko haya su ke, in an gama su mayar.

"In ka ga sarakuna, ba tambaya--ga su da manyan riguna masu ado tun ba lokacin biki ba da taron Gwamna. Amma a zamanin nan da yawar su na son tufafin Turawa.

"Mata - Akan yi wa 'yam mata adon kai da na jiki kamar maza lokacin da su ke kanana. Amma ba a daura masu farin kudi da yawar--in aka ga yarinya da shi ma, an sani an yi mata mutuwa.

"Mata, galibi sukan fi maza kulawa da tsabtar jiki. Koyaushe sukan gyara farcensu na hannu da nakafa, amma banda lokacin da su ke makoki. Haka, kuma, su ke yi da kai da jiki, su gyara kai su shafe jiki da shuni, misalin kowane kwana bakwai, kuma, da wani abu rawaya sau daya ko biyu a shekara.

"Banda shafe-shafen nan, 'yam mata wanda suka kusa cika sukan daura wa kafarsu sandunan tagulla. Mata sukan daura zannuwa iri-iri gwargwadon darafarsu, su daura abin wuya na duwatsu da murjani da gashin giwa, hannu da kafa su sa mundaye na hauren giwa. A wadansu wurare iyayen mata sukan tuka gashin kansu su kitsa kamar doka, kowane dare su shafe shi da majigi.

"Dukansu sukan tsattsaga fuskar da kirji da bayar. Kuma, sukan yi zanen hannu. Kowane gari da irin nasa.

"Amma yanzu mun gani Ibo su na kawad da al'adarsu ta sutura da ado da tsaga, su na bin ta Turawa--kayya! Tun su na yara su ke sa tufafi irin na Turawa.

Mun ga alāma irin sutura ta da masu ban sha'awa duka ta na shudewa."

4) Ruwan Sama da Noma

Dukan kasar Ibo su na samun ruwan sama da yawa, amma na kudu ya fi. Ga misalin ruwan da su ke samu kowane wata a Onitsha da Owerri--

	Jan	Fab	Mar	Afr	Mayu	Yuni	Yuli	Agus	Sat	Okt	Nuw	Dis
Onitsha	1	1	3	6	8	8	11	8	11	8	2	1
Owerri	1	2	4	6	10	12	15	11	14	11	3	1

Wato, jimla ga shekara a Onitsha, misalin inci 68, a Owerri ma, inci 90. Dukansu biyu ba watan da babu ruwa, amma akwai lokacin da ruwan sama ya yi sauki, jimlarsa bai kai inci uku ga wata ba. A Onitsha wannan lokaci yakan kai wata hudu--wato, Nuwamba zuwa Fabrairu--amma a Owerri wata uku kadai, Disamba zuwa Fabrairu. Amma a kowane wata Owerri yakan fi Onitsha samun ruwa.

Sukan shirya gonakinsu lokacin da ruwa ya yi karanci, shi ne Janairu da Fabrairu, sukan yi sassabe su kone su share, su kauce da garmu. Wani lokaci su na yin kunya--a wani wuri kanana, a wani manya. In aka yi shuka ba a kara yin wani abu ba sai cirbe, amma in doya ce sukan kafa itatuwa don ta yi yado a kai.

Maza ne sukan yi sassabe da shuka tare da mata, amma bayan da aka gama shuka sai mata da yara su lura da gona. Kau da amfani duka aikin maza da mata ne, banda haka doya--ita maza kadai su ke yi.

Cikin dukan abin da Ibo su ke shukawa a gona doya ita ce babba. Kowa yakan dasa iri daban-daban kamar uku ko shida. Akan shuka a farkon damuna. Wani iri yakan nuna bayan wata shida, wani takwas, wani goma.

Ga wadansu manyan shuke-shukensu--

- Rogo: a na shukawa cikin Mayu ko Yuni a haka cikin Maris ko Afril.
- Masara: a na shukawa cikin Janairu ko Fabrairu, a karya a karshen Afril ko, kuwa, a shuka cikin Mayu, a karya cikin Agusta.

- c) Gwazā: a nā shūkāwā cikin Yūni à haka cikin Jànaire.
- d) Gyadā: gālibī wurin dà ruwā ya kē dà saukī kamaŋ Ònitshā. A nā shūkāwā cikin Jànaire, à haka cikin Yūli kō Agustā.
- e) Dà wadansu, kumā, kamaŋ sū kuḡewā, agushī, wākē dà dumā. Bā à nōmē ayabā--
takan tsira dà kanta. Bā sū bukātaŋ yin lambū saboda yawan ruwā kō'irā.

Gālibin kasāŋ kyakkyāwā cē gā nōmā. Ibō mā, sun fi sauran mutānē iya nōman dōyā. Àmmā duk dà haka bā kullum su kē sāmūn amfānī yā yi kyāu haŋ yā wucē bukātaŋsū ba. Saboda haka bā sū fayē sai dà abinci à wani wuri.

Ibō sukan sākē wurin nōmansū kamaŋ Yarbāwā, àmmā bā sū dà wata kā'idā ta jūyā irī. In gōnā ta gāji sukan sō sū baŋ ta zamā saurā shēkarā biyāŋ. Àmmā saboda yawan mutānē dà karancin wurin nōmā, dà yawā sukan ragē wannan. Dà zā à baŋ kōwacē gōnā saurā shēkarā biyāŋ, sauran wuri bā zai isa à nōmā abincin dà zai ishē sū ba. Dōmin su nā kōmāwā wurin saurā tun shēkarā biyāŋ bā sū cika ba, shī nē ya sā amfānin gōnaŋsū bai cika kyāu sōsai ba.

5) Dabbōbi

Dabbōbinsū na gidā sū nē tunākī, awākī dà karnukā. Wadannan dà kājī dà agwāgī dukā su nā cīnsū, àmmā bā sū yankā tunkiyā kō akwiyā sai lōkacin wani babban sha'anī kō bikī. À wadansu wurārē, kumā, a nā kiwōn shānū dà aladē kadan.

Wadannan dukā sukan yankā wā gunkīnsū rānaŋ al'adā. Sū nē, kuwā, alāmaŋ dūkiyaŋsū. Wani lōkaci in zā à biya kudī mai yawā, kamaŋ na aurē, dà shānū a kē biyā, misamman dà.

A nā kai shānū daga kasāshen a'ewā, a nā sayad dà sū nan dà nan à Umuahia dà Abā dà à wadansu garūruwā. Sur fi shānun kasāŋ arahā. A nā cīnsū, a nā, kumā, yin al'adā dà sū. Sukan bi ta Ōgōjā.

Ibō bā sū dà dawākī.

6) Itātuwā

Yawancin kasaɗ Ibo kumi ne cike da itātuwā masu amfani. Babbanu kwakwa-- ita ce ta arzuttad da mutane. Sai diban 'ya'yanta kwawi su ke cikin kumi. Kullum takan yi 'ya'ya, amma galibi lokacin diba daga Mayu zuwa Yuni.

Yawancin man ja da ya ke fita daga Nijeriya na kasaɗ Ibo ne, har gyaransa don sayarwa ya zama shi ne babbar sana'arsu.

Turawa sun fara yin 'yan gonakin kwakwa wuri-wuri, domin su nuna wa mutanen kasa yadda in an noma kwakwa za ta fi kyau da barinta kurum a daji. Mutane ma, sun soma ganin amfanin wannan. Kuma, sun kawo injin na fasa kwaya da fitad da mai. Amfanin injin nan don su kara saurin aiki. Da haka riba ta fi yawa.

Kasaɗ, kuma, cike ta ke da wadansu itātuwā irin na kumi. Mun ambaci wadansu a labarin Yarbawa. Manyansu na aikin sassaka--madaci, loko da "ekki." Can a kudu akan sare madaci da irinsa, su zuba a koguna don ruwa ya ja su zuwa bakin teku. A nan Turawa su ke saye, su sa a jirgi zuwa Turai.

7) Sana'oi

Homa da aikin kwakwa su ne manya. Mun rigaya mun ambace su. Ga wadansu, kuma--

a) Farauta

Babu farauta da yawa kama a wadansu wurare a kasaɗ Yarbawa ko a duwatsu na gabas. Dalilin wannan bayyananne ne--ba a samun manyan namomin daji cikin karkara, sai inda akwai daji da yawa. Kasaɗ Ibo cike ta ke da mutane da karkara ko'ina. Saboda haka ba naman daji, balla a yi farauta.

b) Su

Masu zama a bakin rafuka da fadamu su na su, amma ba da yawa ba kama wadansu kabilu kama su Ijo.

c) Kira

Da Ibo gwanaye ne ga kira. Makera sukan hada kansu a kan sana'arsu. Har

yānzū mak'ēran Āwkā dā Ōkigwī sànnānū nē, hař su nā yāwō cikin kasā su nā yī.
 Dā manyan ābīn dā su kē yī sū nē matsēfai, mundāyē, kāyan nōmā, wukākē dā āddā
 māsū kyāu. Āmmā yānzū gāsā ta tāshī dā na Tūrāwā. Sabōdā hakā bā sū yī kāmāř
 na dā ba--wadāndā su kē yī, kuwā, dā gwāngirīn Tūrāwā su kē yīnsū.

d) Sassakā

Bā sū yīn wannān dā kyāu kāmāř ta dā. Yānzū mutānē sun fi sōn tēbūr dā
 kūjērū dā ākwātan Tūrāwā sabōdā rashīn nauyīnsū dā arāhařsū. Dōmin hakā
 masassakī yā ga--kō ya dadē ya nā aiki mai kyāu dā adō, bābū rībā. Āmmā hař
 yānzū, dai, akan ga aikin gwānintā, kāmāř ā kūjērū dā ākwātai dā kyawārē
 sāsakakkū na itācen kasāř. Kumā, su nā yīn akusā dā matsēfai dā, kumā, gumākā.

e) Ginīn Tukwānē

Wannān sàna'ā, kumā, tā kōmā bāya. Dā akan ga tukwānē māsū ban shā'awā dā
 adō dā yawā kō'īnā. Āmmā yānzū sabōdā kāwō kwānōnin Tūrāwā sai mūnānā su kē
 yī.

f) Sākā

Su nā sākā kādan, āmmā bā dā yawā kāmāř ta Yarbāwā ba.

g) Gidājē

Gidājen Ibō bā irī dayā ba nē. Kōwānē garī dā irīn nāsā ginī.

Ā kasāř Ōnitshā gālibīn dākunā māsū kusūrwa hudū nē. Tsawonsū misālīn
 kafā āshīrin, fādīnsū kafā gōmā shā biyū. Sukan yi kagō misālīn shān kān
 mūtūm. Tsawon jinkā, mā, yakan rabā na kagō misālīn sū biyū. Gālibī akan
 jinkē dā tābārmī, kō ā baibayē dā ciyāwā. Wani akan rabā shi ciki biyū.

Wājen kudu akan kafā itātuwā ā yābē dā kasā, ā jinkē dā tābārmī na
 ganyen kwākwa. Wani sā'ī akan jērā dākunā ā gefen gidā ā bař fili ā tsakā,

ammā gālibī akan yi sū jēfi-jēfi cikin babban shāci. A kasar Okigwi a wadansu wurārē akan yi dākunā kēwayayyū da jinka cīyāwā.

Yanzu a kē gini da yawā da siminti da kwānō, tun ba cikin garūruwā ba inda akwai attajirai da wadanda da suka yi aikin Gwamnati, suka koma gidajensu su huta.

9) Ciniki

Banda saye da sayarwa na kasuwoni akwai, kuma, fatauci sosai--kamar na kawo shami da muka ambata, da, kuma, shinkafa da albasu daga arewa. Daga kasar Ijo a ke sayo kyafaffen kifi da gishiri irin na kasar.

Kayan fita su ne garin rogo da man ja zuwa arewa, rogo da doya da gwaza zuwa Ijo.

Akwai, kuma, ciniki da Turawa na man ja da kwaya kwakwa. Su, kuma, su na sayar masu da busasshen kifi da gishiri da hajoji da kwanoni da, dai, irinsu.